

III - ESERLER ve GÖRÜŞLER



Eyüp Öztürk
Nihat Uzun
Uğur Bekir Dilek
Yılmaz Fidan
Hilmi Karaağaç
Hanifi Şahin
Fetullah Yılmaz
Fatih Topaloğlu
Yunus Vehbi Yavuz
Betül Saylan
Selami Şimşek
Yakup Çiçek
Gleen Peers

MEHMED MEDENÎ ET-TRABZONÎ VE TEKFİRCİ SÖYLEME KARŞI İTİRAZLARI

Eyüp ÖZTÜRK*

Giriş

Bu tebliğde 18. yüzyılın ikinci yarısında vefat etmiş olan Mehmed Medenî et-Trabzonî'nin söz konusu zaman diliminin önemli problemlerinden birisi olan tekfirci yaklaşımları engellemeye yönelik çabasını konu edineceğiz. Onun yazdığı risaleler vasıtası ile tekfirciliğe karşı dile getirdiği itirazların ana parametrelerini ve bu itirazların o dönemdeki değerini tespit etmeye çalışacağız. Bu minvalde önce onun hayatı ve eserlerine değinecek akabinde yaşadığı dönemin dini atmosferini tasvir ederek Mehmed Medenî et-Trabzonî'nin tekfirciliğe karşı geliştirdiği argümanları dile getirmeye çalışacağız.

1. Hayatı-İlmi Kişiliği

Tam adı Mehmed b. Mahmud b. Salih b. Hasan el-Medenî et-Trabzonî'dir. Kaynaklarda hayatı ve ilmi faaliyetleri hakkında verilen bilgiler oldukça sınırlıdır. Doğum tarihi tam olarak bilinmemektedir. Mehmet Süreyya 15 Ramazan 1200 / 12 Temmuz 1786'da İstanbul'da vefat ettiğini ve Karacaahmet Mezarlığı'na defnedildiğini dile getirmektedir.¹ Bağdatlı İsmail Paşa ve Zirikli de onun ölümü için hicri 1200 yılını vermektedirler.² Ölüm tarihi hususunda Ömer Rıza Kehhale ise 1191/1777 tarihini vermektedir.³ 1781 yılında eser yazdığı bilinen Trabzonî'nin 1777 yılında vefat etmesi olanaksızdır. Bu itibarla Trabzonî'nin vefatı için 1786 tarihi doğru kabul edilmelidir.

* Yrd. Doç. Dr., KTÜ İlahiyat Fakültesi, eyupozturk@ktu.edu.tr.

- 1 Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmani Yahut Tezkire-i Meşahir-i Osmaniyye*, haz. Mustafa Keskin-Ayhan Öztürk- v.d., (İstanbul: Sebil Yayınevi, 1997), c. IV/I, s. 312; Murat Sula, Bursalı Mehmed Tahir'in Trabzonî'nin ölümü için verdiği 1712 tarihini (bkz. Bursalı Mehmed Tahir, *Osmanlı Müellifleri*, İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1333, c. I, s. 167) Trabzonî'nin yazdığı eserlerdeki ferağ kayıtlarını göz önüne alarak (Trabzonî'nin 1781 yılında eser kaleme aldığı bilinmektedir.) ancak onun doğum tarihi olabileceğini dile getirmektedir. Bkz. Murat Sula, "Muhammed b. Mahmud b. Salih b. Hasan et-Trabzonî el-Medenî ve Ruseyyiletun fi Beyân al-Fâziletî Yestevî Fiha'l-Mufredu ve'l-Musennâ ve'l-Cem'u ve'l-Muzekkeru ve'l-Muennes İsimli Risalesi", *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, c. XXXII, 2010, s. 80-81.
- 2 Bağdatlı İsmail Paşa, *Hediyyetu'l-Ârifin Esmâ'l-Muellifin ve Âsaru'l-Musannafin*, (İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1955), c. II, s. 345; Hayreddin Zirikli, *el-A'lâm: Kamusu Teracimi li-Eşheri'r-Rical ve'n-Nisa*, (Beirut: Dâru'l-İlm li'l-Melayin, 1992), c. VII, s. 79. Zirikli hicri 1200 yılını miladi tarihe çevirirken hata yapmış 1795 yılını vermiştir. Hicri 1200 yılı miladi 1785/1786 aralığına denk gelmektedir.
- 3 Ömer Rıza Kehhale, *Mu'cemu'l-Muellifin: Teracimu Musannifi'l-Kutubi'l-Arabiyye*, (Beirut: Muessetu'r-Risale, 1993), c. III, s. 367.

Medenî nisbesi Medine’de bir süre ikamet etmesine; Trabzonî nisbesi de Trabzonlu oluşuna işaret etmektedir. Temel dini eğitimini İstanbul’da almış daha sonra Şam, Kudüs, Mekke ve Medine gibi ilim merkezlerine giderek kendisini geliştirmiştir. Hicaz’daki eğitim faaliyetlerinin akabinde İstanbul’a dönmüş ve Süleymaniye Medresesi’nde müderris ve hafız-ı kütüb olarak görevlendirilmiştir.⁴

Mehmed Medenî et-Trabzonî çok sayıda risale yazmıştır. Yaklaşık 23 risale ona nispet edilmektedir.⁵ Bu risaleleri incelediğimizde yazarın tefsir, hadis, siyer, fıkıh ve Arap dili gibi çok çeşitli alanlarda eserler verdiğini görmekteyiz. Yazarın özellikle Arap dili, hadis ve fıkıh alanlarında yetkin olduğu eserlerinin içeriğinden anlaşılmaktadır.

Mehmed Medenî et-Trabzonî fıkıh alanında Hanefilik mezhebine mensuptur.⁶ O, Hanefi mezhebinden olmakla birlikte hocaları arasında Maliki ve Şafii mezhebine mensup âlimler bulunmaktadır.⁷ Fıkıh alanındaki beslenme kaynaklarının çeşitlenmiş olmasının, ona olaylara daha geniş açılardan bakabilme imkânı verdiğini söylemek mümkündür. Ayrıca bu durum hukuki tartışmalar söz konusu olduğunda eserlerinde çeşitli mezheplere ait görüşleri vukufiyetle serdedebilmesine yol açmıştır.

Mehmed Medenî et-Trabzonî Kadirilik tarikatına mensup bir tasavvuf ehlidir.⁸ Onun tasavvufi bir aidiyetinin olması, çalışmamıza konu olan eserlerini yazma amacını anlamak açısından önem arz etmektedir. Zira Trabzonî toplumda tekfirci söylemin yayılmasından rahatsızdır ve bu risaleleri yaşadığı zaman diliminde son derece yaygın bulunan bu probleme karşı durmak amacı ile yazmıştır. Esasen yapmaya çalıştığı şey kendisine ve kendisi gibi olanlara bir alan açma gayretidir. Zira bilindiği üzere tekfirci zihniyet mensupları toplumda farklı dini fikirlerin varlığına tahammülsüzdür ve fırsat bulunca bu fikirleri ve fikir sahiplerini tasfiye etmek için fiili müdahalelere girişmekten çekinmemiştir. Trabzonî’nin yaşadığı döneme çok da uzak olmayan zamanlarda Osmanlı toplumu böylesi bir tecrübe yaşamış; tekfirci zihniyet uzun bir geçmişe dayanan fikri mücadelesini, siyasi iradeden aldığı destekle, fiili alana taşıyarak tasavvuf mensuplarına doğrudan saldırı ve kontrolsüz şiddet aşamasına getirmişti. Tarihte Kadızâdeliler-Sivasiler mücadelesi olarak bilinen olay, esasında kökü çok eskilere dayanan ve genellikle fukaha ve fukara (tasavvuf mensupları) grupları arasında kendisini gösteren bir gerginliğin zirve yapması hadisesidir. Bu tartışmalara yoğunluğu değişmekle birlikte tasavvufun ilk kurumsallaşmaya başladığı 10. yüzyıldan itibaren rastlanabiliyordu. Dolayısıyla bu gerginlik Kadızâdelilerle başlamamış; onların inkırazı ile de sona ermemiştir.

Mehmed Medenî et-Trabzonî’nin kaleme aldığı ve çalışmamıza konu olan risalelerin esasında Kadızâdeliler hareketinin ivme kazandırdığı zihniyete itiraz sadedinde olduğunu ve bu itirazlar incelendiğinde Trabzonî’nin esasında Kadızâdeliler hareketi ile başlayan psikolojik iklime karşı hareket ettiğini düşünmekteyiz. Bu iddiamızı temellendirmek ve Trabzonî’yi doğru anlamak ve eserlerinin değerini tespit etmek için Kadızâdeliler hareketinin genel yapısına ve temel tartışma konularına kısaca değinmek gerekecektir.

4 Trabzonî’nin hayatı ve ilmi şahsiyeti ile ilgili en kapsamlı çalışmayı onun eserlerine dayanarak Murat Sula yapmıştır. Bkz. Sula, “Muhammed b. Mahmûd”, s. 80-85. Ayrıca bkz. Ali Benli, “Trabzonî, Mehmed”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, İstanbul, 2012, c. XLI, s. 304.

5 Geniş bilgi ve risalelerin isimleri için bkz. Benli, “Trabzonî, Mehmed”, s. 304-305 ve Sula, “Muhammed b. Mahmûd”, s. 85-96. Bunlardan *Risale fi’l-Duhan* isimli olanı esasında Trabzonî’nin kendi yazdığı bir eser olmayıp ‘Akdağlı’ nisbesi ile meşhur Amasyalı Mustafa Efendi’nin yazdığı *Risâle fi Hürmeti’l-Duhân* isimli risalenin şerhi olup aynı zamanda ona bir reddiye niteliğindedir. Ayrıca Ali Benli’nin yazdığı ansiklopedi maddesinde Trabzonî’ye nispet ettiği *Nefehâtu’l-Kurb ve’l-İttisal bi-İsbati’t-Tasarruf li-Evliyallah ve’l-Kerame Ba’de’l-İntikal* isimli eser ona ait olmayıp Seyyid Ahmed el-Hamevi el-Hanefî’nindir. Eserin Süleymaniye kütüphanesi kataloglarında çok sayıda nüshasına rastlamak mümkündür. Yazarın eserlerinin önemli bir kısmı yazma halindedir. Risalelerinden İthafu’s-Seniyye ve *Mevlidu’r-Rasul* ise basılmıştır. Bkz. Muhammed İsâ Sâlihîyye, *el-Mu’cemu’s-Şamil li’t-Turasi’l-Arabiyyi’l-Matbu’*, (Kahire: Ma’hedu’l-Mahtutati’l-Arabiyye, 1995), c. V, s. 63. Ayrıca bkz. Sula, “Muhammed b. Mahmûd”, s. 88, 93.

6 Bağdatlı İsmail Paşa, *Hediyye*, c. II, s. 345; Zirikli, *el-A’lâm*, c. VII, s. 79.

7 Bkz. Sula, “Muhammed b. Mahmûd”, s. 84; Benli, “Trabzonî, Mehmed”, s. 304.

8 Bursalı Mehmed Tahir, *Osmanlı Müellifleri*, c. I, s. 167.

Ayrıca sonradan Vehhabîlik adını alacak hareketin kurucusu Muhammed b. Abdulvehhab da 18. yüzyılın ikinci yarısından itibaren fikirlerini yüksek sesle dillendirmeye başlamıştır. Farklı zaman ve zeminde ortaya çıkmasına rağmen Muhammed b. Abdulvehhab, tıpkı Kadızâdeliler gibi, özellikle tasavvuf mensuplarına benimsenen ve halkın da teveccühüne mazhar olan din algısına karşı çıkmıştır. Dolayısıyla Trabzonî'nin tekfir karşıtı zihniyetinin oluşumunda, onun çağdaşı olan Vehhabîliğin ilk temsilcilerinin fikirlerinin de etkisi olduğu muhakkaktır.

2. Mehmed Medenî et-Trabzonî'nin Fikri Karşıtları: Kadızâdeliler Hareketi ve Vehhabîlik

Kadızâdeliler hareketi adını 1635 yılında vefat eden Kadızâde Mehmet Efendi'den alan bir vaizler hareketidir. Hareket esas itibarı ile IV. Murat döneminde yaygınlık kazanmakla birlikte kökleri Kanunî Sultan Süleyman ve II. Selim döneminde yaşamış bir âlim olan Birgivî Mehmed Efendi'ye dayanmaktadır. 1523 yılında Balıkesir'de dünyaya gelen Mehmed Efendi önce İstanbul'da daha sonra kendisine Birgivî nisbesinin verilmesine neden olan bugün İzmir ilinin Ödemiş ilçesine bağlı bir bucak olan Birgi'de müderrislik yapmış bir ilim adamıdır. Kendisi de tasavvufa intisap etmiş olan Birgivî Mehmed Efendi din konusunda tavizsiz tavrı ile öne çıkmaktadır. Döneminde müşahede ettiği ve şeriata aykırı olduğunu düşündüğü bütün uygulamalara bidat diyerek karşı çıkmış ve bu konuda pervasızca hareket ederek fikirlerini serdettiği kitaplar yazmıştır.⁹

Birgivî'nin Osmanlı toplumuna esas etkisi Kadızâdeliler hareketinin düşünce dünyasının merkezine yerleşmiş olmasından kaynaklanmaktadır. 1582 yılında Balıkesir'de doğan Kadızâde Mehmed Efendi, Birgivî'nin talebelerinden ders almış ve sonrasında 1631-1632 yıllarında İstanbul'da vaizlik yapmaya başlamıştır. Son derece etkili bir vaiz olan Mehmed Efendi, kısa zamanda etrafında büyük bir taraftar grubu toplamayı başarmıştır. Hareketin mensupları arasında Birgivî'nin meşhur *Vasiyetnâme'si* ve *et-Tarikatu'l-Muhammediyye* isimli eseri yaygın olarak okunmakta ve fikri yapı Birgivî'nin görüşleri üzerinden şekillenmektedir. Tıpkı Birgivî gibi Kadızâde de bidatlere savaş açmış ve devlet yapısında görülen çözümlenin şeriattan uzaklaşma neticesinde olduğunu dile getirmiştir.

Kadızâdelilerin tartıştıkları konulardan bazılarını bir göz atmak onların düşünce dünyalarını anlamak açısından faydalı olacaktır:

- a- Hızır (a.s.) hayatta mıdır?
- b- Teganni, sema ve devran caiz midir?
- c- Tütün ve kahve içmek caiz midir?
- d- Hz. Muhammed'in ebeveyni imanlı olarak mı ölmüştür?
- e- Firavun'un imanı makbul müdür?
- f- Muhyiddin-i Arabi kafir midir?
- g- Hz. Muhammed'in ölümünden sonra ortaya çıkan örf ve adetlerin terki şart mıdır?
- h- Kabir ve türbe ziyaretleri caiz midir?
- i- Regaib, Kadir ve Berat gibi gecelerde cemaatle ibadet yapılabilir mi?
- j- İnhina yapmak (devlet büyüklerinin eteklerini öpmek ve eğilerek selam vermek) ve musafaha etmek caiz midir?
- k- Eşyanın teşbihi kâl ile mi yoksa hâl ile midir?¹⁰

9 Huriye Martı, *Birgivi Mehmed Efendi*, (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2011), s. 25-55. Birgivî'nin görüşleri için bkz. Emrullah Yüksel, *Mehmed Birgivi'nin (929-981/1523-1573) Dini ve Siyasi Görüşleri*, (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2011), s. 65-140.

10 Mehmet Karagöz, "Osmanlı Fikir Hayatında Kadızâdeliler Hareketi", *Türkler*, (Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002), c. XI, s. 148, Ayrıca bkz. Katip Çelebi, *Mizanu'l-Hakk fî İhtiyâri'l-Ahakk*, haz. Orhan Şaik Gökyay, (İstanbul: Tercüman Yayınları, 1980), s. 17-103.

Tabiidir ki sorular, dolayısıyla sorunlar sadece bu zikredilenlerle sınırlı değildir. Kadızâdeliler temelde halk İslâm'ı diyebileceğimiz; tasavvufi düşünce ile yoğrulmuş ve halk arasında yaygın olan fikir ve düşüncelere saldırmakta idiler. Doğal olarak yukarıdaki liste son hâl olarak değil, sadece zihniyetin tespiti için bir hareket noktası olarak değerlendirilmelidir.

Kadızâdeliler yukarıda dile getirilen soruların hepsi hakkında olumsuz kanaat belirtmiş ve bunları bidat saymış; failleri hakkında da müşriklik veya kâfirliğe varan isnatlarda bulunmuştur. Onların karşısına ise dönemin Halvetilik tarikatı şeyhlerinden Abdülmecid Sivasi çıkmış ve o da yaptığı konuşmalar ve yazdığı eserlerle bu konuların hemen hepsinde olumlu görüş beyan etmiştir.¹¹

Kadızâde Mehmet Efendi 1635 yılında vefat etmiş; ancak takipçilerinin toplumdaki etkisi varlığını sürdürmüştür. Bu ikinci dönemde hareketin liderliğini Kadızâde Mehmed Efendi'nin öğrencilerinden olup Ayasofya Vaizliği'ne kadar yükselen Üstüvânî Mehmed Efendi yapmıştır. Has Oda'da IV. Mehmed'e vaaz vermesi sebebi ile padişah şeyhi unvanını alan Üstüvânî ve taraftarları Osmanlı sarayında çok önemli noktalara ulaşıp tayin ve azillere etki edecek nüfuz erişmişlerdir. Üstüvânî taraftarları kendilerinden olmayanlara karşı tavizsiz idiler ki, dönemin Şeyhülislamı olan ve şairliği ile tanınan Yahya Efendi bir mısraı nedeniyle onlar tarafından tekfir edilmiştir. Bu dönemde (1651 yılında) Halveti tekkelerine fiili saldırılara başlayıp tekkelerini basan Kadızâdeliler, işi daha da ileri götürüp bütün tekkeleri yıkmaya, dervişlere tecdid-i iman teklif edip kabul etmeyenleri öldürmeye, biri dışında camilerin diğer minarelerini yıkmaya ve padişahın bütün bidatları kaldırmak amacıyla izin istemeye karar vermişlerdir. Ancak onların bu çabaları sadrazam Köprülü Mehmed Paşa tarafından engellenmiş ve 1656 yılında Üstüvânî dâhil olmak üzere hareketin önde gelenleri sürgün edilmiştir.¹²

Hareketin üçüncü döneminde öne çıkan şahsiyet Vânî Mehmed Efendi'dir. Aslen Van'lı olup Erzurum'da vaizlik yapan Vânî Mehmed Efendi'nin etki alanı 1659 yılında Erzurum Valisi olarak atanan Köprülü Fazıl Ahmet Paşa'nın 1661 yılında sadrazam olması ile genişlemiştir. Sadrazamın daveti ile 1663 yılında İstanbul'a gelen Vânî Mehmed Efendi, saraydaki nüfuzu ile kabir ziyaretlerinin yasaklanmasını, bir kısım örfi vergilerin kaldırılmasını, meyhanelerin yıktırılmasını, meşhur mutasavvıf Niyaz-ı Mısri'nin sürgün edilmesini, bazı Bektaşî tekkelerinin yıktırılıp Mevlevî ve Halveti tekkelerinin kapatılmasını sağlamıştır. Osmanlı devlet mekanizmasında bu derece etkili bir güce kavuşan Vânî Mehmed Efendi 1685 yılında vefat etmiştir.¹³ Kadızâdeliler hareketi onun ölümünden sonra siyasi etkisini kaybetmiştir. Ancak siyasi etkinin kaybolması bu hareketin toplumsal hafızadan silindiği anlamına gelmemektedir. Gruplar arasındaki gerginliğin dozu azalmış ve fakat Kadızâdelilerin ortaya attığı sorular ve bunların dayandığı zihinsel arka plan varlığını, doğal olarak etkisini sürdürmüştür.¹⁴

Vehhabîliğin kurucusu olan Muhammed b. Abdulvehhâb ise Arabistan'ın Necid bölgesindeki Uyeyne'de Hanbelî kadısının oğlu olarak 1703 yılında dünyaya gelmiştir. O, Mekke ve Medine'deki tahsili esnasında sonradan Vehhabîliğin temeli olacak fikirlerini şekillendirmiştir. 1740 yılında babasının ölümünün ardından toplumun din algısında yaygın olarak rastlanan

11 Semiramis Çavuşoğlu, "Kadızâdeliler", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, İstanbul, 2001, c. XXIV, s. 100-101.

12 Muammer Göçmen, "Üstüvânî Mehmed Efendi", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, İstanbul, 2012, c. XLII, s. 397. Çavuşoğlu, "Kadızâdeliler", s. 101-102. Naîma eserinde şeyhülislamın tekfir edilmesine duyulan şaşkınlığı tüm canlılığı ile anlatmaktadır. Bkz. Naîma Mustafa Efendi, *Tarih-i Naîma*, haz. Mehmet İpşirli, (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2007), c. III, s. 1290-1291.

13 Erdoğan Pazarbaşı, "Mehmed Efendi, Vânî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Ankara, 2003, c. XXVIII, s. 459; Çavuşoğlu, "Kadızâdeliler", s. 103.

14 Trabzonî dışında hareketin etkisini sürdürmesine 18. Yüzyılın ikinci vefat eden Ebu Said el-Hadimi'yi örnek gösterebiliriz. Onun yaşadığı dönemde hâlâ Kadızâdelilerin dile getirdiği sorular tartışılıyordu ve onun tüm çabası bu iki grup arasındaki soru ve sorunlara bir çözüm bularak bir uzlaşma iklimi oluşturmaktı. Bkz. Yaşar Sarıkaya, *Merkez ile Taşra Arasında Bir Osmanlı Alimi: Ebu Said el-Hadimi*, (İstanbul: Kitap Yayınevi, 2008), s. 131-196.

bazı uygulamaları şirk, bidat, gibi kavramları öne sürerek reddedip bu uygulamaların tevhid anlayışına ters olduğunu iddia eden ve özü itibarı ile tekfirciliği merkeze alan bir hareket başlatmıştır. Ancak kendisine karşı muhalefetin şiddetlenmesi üzerine Uyeyne'ye, burada da ciddi bir muhalefetle karşılaşınca 1745 tarihinde Suûd ailesinin hâkimiyetindeki Dir'îye'ye gitmiştir. Suûdî emîri, şeyhin Suûdî hâkimiyetini desteklemesi taahhüdü karşılığında Vehhabî davasını yayma hususunda her türlü yardımı yapmaya söz vermiş; böylece İbn Abdulvehhâb fikirlerini neşredebilmek için ihtiyaç duyduğu siyasî desteğe, İbn Suûd da siyasî hâkimiyet alanını genişletebilmek için güçlü bir dinî şahsiyete kavuşmuştur.¹⁵

Vehhabîlik mensuplarının karşı çıktığı ve şirk olarak tanımladığı kabir-türbe ziyaretleri, şefaath meselesi, tevessül ve dini kişiliklere yönelik aşırı tazim gibi uygulamaların çoğu temelde sûfilerin pratiklerine yöneliktir.¹⁶ Dolayısıyla Trabzonî'nin çalışmamıza konu olan risalelerini Kadızâdeliler ve benzer zihniyete sahip Vehhabîlerce tetiklenen gerginlik ortamının ortaya çıkardığı iklime bir karşı duruş olarak tanımlamak mümkündür. Bu vakıanın teyidi için Trabzonî'nin risalelerinin içeriğine bir göz atmak yeterli olacaktır.

Mehmed Medenî et-Trabzonî'nin Süleymaniye Kütüphanesi 1041 numarada kayıtlı ve kendi hattı ile kaleme aldığı mecmuadaki risalelerden 6 tanesi doğrudan tekfirci zihniyet ile ilişkilendirebileceğimiz konular hakkındadır. Bunlardan *Nefehâtu'l-Kurb ve'l-İttisal bi-İsbati't-Tasarruf li-Evliyaillah ve'l-Kerame ba'de'l-İntikal* isimli risale Seyyid Ahmed el-Hamevi'ye ait olup evliyanın kerametinin öldükten sonra da devam ettiğini ispatlama amacına matuf olarak kaleme alınmıştır. Trabzonî bu risalenin sadece müstensihî olmakla birlikte içeriğini benimsemesi sebebi ile kendi mecmuasına dâhil etmiştir. Vehhabîlerin ölmüş kişilerin, peygamber veya veli olsalar bile, berzah âlemine intikal ettikleri; dolayısıyla şefaath veya bir başka vesileyle yaşayan insanlara yardım etmelerinin mümkün olmadığı şeklinde bir görüşe sahip olduklarını hatırlamak,¹⁷ Trabzonî'nin risaleyi hangi amaçlarla istinsah ettiğine işaret etmektedir.

Bunun dışındaki beş risale Trabzonî tarafından kaleme alınmış orijinal eserlerdir. Bunlardan 1756 yılında tamamlanan *Hâdi'l-Umy ilâ Câddeti't-Tarîk (Risâle fi'd-Duhân)* tütün içmenin haram olmadığını ispatlamaya yönelik olarak kaleme alınmıştır. Bu risale Kadızâdelilerin en çok tepki gösterdiği toplumsal alışkanlıklardan olup devlet içindeki nüfuzlarını kullanarak bir süre tüketimini yasaklattıkları tütün içme hakkındadır. Trabzonî esasında risalenin müellifi değil, şârihi konumundadır. Onun bu şerhi, risale müellifine yapmış olduğu itirazlar vasıtasıyla, Trabzonî'nin zihniyetini ve Kadızâdelilere tepkisini gösteren en önemli eseri durumundadır. Trabzonî şerh boyunca tütün içmenin haram olmadığını ispatlamaya çalışırken kahve içmekte de dinen bir mahzur olmadığını dile getirmekte ve Kadızâdelilerin armağanı bir başka tartışma konusundaki fikrini izhar etmektedir.

Trabzonî tarihini belirtmediği *es-Sârimu'l-Meslûl li-Umuqî men Tasaddâ bi-Cehlihî Kassa Ahkâmi'r-Rasûl* isimli risalesinde evlerine nazardan korunmak için sarımsak asanların kâfir olmadığını ispatlamayı amaçlamaktadır. Risalenin yazılma amacını okuduğumuzda halkın o dönemde evlere nazardan sakınmak için sarımsak asma âdetine sahip olduğunu; ayrıca bu uygulamanın bazı vaizler tarafından sihir yapmakla ilişkilendirildiğini anlıyoruz. Trabzonî'nin bu konuya has bir risale yazması konunun oldukça ciddi olarak Osmanlı toplumunda tartışıldığına işaret etmesi açısından oldukça önemlidir. Bu durum tekfirci zihniyetin sorun ettiği hususların statik olmadığına, sürekli yeni konu ve durumlarını içine alarak genişlediğine dair yargımızı destekler niteliktedir.

15 Mehmet Ali Büyükkara, "Vehhabîlik", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, İstanbul, 2012, c. XLII, s. 611.

16 Esther Pesker, "18. Asırda Tasavvuf ve Vehhabîlik", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, çev. Mehmet Çelenk, c. XII, sayı: 2; s. 421-423.

17 Pesker, "18. Asırda Tasavvuf ve Vehhabîlik", s. 428.

1767 yılında kaleme alınan *Risâle fî Ademi Tekfiri'l-Müslimîn*, Müslümanların kesin olmayan delillere dayanarak kolayca tekfir edilmemesinin gereğine işaret etmeyi amaçlamaktadır. Bu risale esasında Trabzonî'nin tekfir hususundaki görüşlerinin bir özeti niteliğindedir. Tütün içmekten sihir yapmaya kadar insanları tekfir etmeye dayanak olarak sunulan eylemlerin esasında insanları küfürle muttasıf kılmaya yetmeyeceğini ispatlamaya çalışmaktadır. Risale Müslümanları tekfirle ilişkilendirerek dışlayıcı bir yol takip etmektense insaf yolunu tutarak kapsayıcı bir tavır benimsemenin İslâm'ın genel öğretilerine daha uygun olduğunu dile getirmektedir. Bu yönüyle Trabzonî'nin tekfirci zihniyete yönelik olarak kaleme aldığı en önemli risalelerinden biridir.

Tek bir varaktan oluşan *Risâletu Tarîkı'l-İhtisâb ve'n-Nasîha* isimli kısa risalesi ise iyiliği emredip kötülüğü yasaklayan kişinin bilgi sahibi olması gerektiğini vurgulamayı amaçlamaktadır. Eseri ilk bakışta tekfirci zihniyetle ilişkilendirmek zor olsa da diğer risalelerinin içeriği göz önüne alındığında irtibat kurmak mümkün olacaktır. Zira Trabzonî'nin tekfirci zihniyet mensuplarına yaptığı en önemli eleştiri onların yeterince bilgi sahibi olmadan hüküm vermeleri hususudur. Dolayısıyla içerdiği vurguları hasebiyle bu risale de tekfirci zihniyete yönelik olarak yazılmış kabul edilmelidir.

Son olarak *Sarîmu'l-Varidât* isimli risaleye değinmeliyiz. Trabzonî bu risaleyi yazma amacını Necidli bir şeyhin iddialarına cevap verme olarak açıklamaktadır. Risalede ölmüş kişilere fatiha okuma, tevessül gibi eylemleri uygun görmeyip şirk sayanların iddialarının temelsiz olduğu ispatlanmaya çalışılmaktadır. Bu hususlar adı belirsiz Necidli şeyhten kasdedilenin Vehhabîlik hareketinin kurucusu Muhammed b. Abdulvehhab olduğuna kuvvetli bir işarettir. Muhammed b. Abdulvehhab'ın 1740'lardan sonra iddialarını yüksek sesle dile getirdiğini ve dolayısıyla Vehhabîlik hareketinin söz konusu dönemde belirmeye başladığını hesaba kattığımızda bu risalenin Vehhabîlik hareketine yönelik olduğuna dair kuşkular ortadan kalkacaktır.

Bu risalelerin hemen hepsinin içeriği Kadızâdeliler hareketi ile ortaya çıkan tekfirci söylemin argümanlarını geçersiz kılmayı amaçlamaktadır. Trabzonî risalelerini yazma amacını açıklarken çoğu zaman etraftan yönelen sorular sebebi ile harekete geçtiğini dile getirmektedir.¹⁸ Bu durum Vâni Mehmed Efendi'nin vefat ettiği 1685 yılından yaklaşık yüz sene sonra bile tekfirci zihniyetin toplumda oldukça etkili olduğuna işaret etmesi açısından oldukça önemlidir. Bu sebeple Mehmed Medenî et-Trabzonî, yazdığı risaleler vasıtası ile Kadızâdeliler hareketine muhalefetin geç örneklerinden birisi olarak değerlendirilmelidir. Biz, bu noktadan hareket edecek ve Trabzonî'nin tekfirci söyleme muhalefetini üç başlık altında incelemeye çalışacağız.

3. Mehmed Medenî et-Trabzonî'nin Tekfirci Söyleme İtirazları

Trabzonî'nin çalışmamıza konu olan risalelerindeki tartışma ve eleştiriler çoğunlukla İslâm ilahiyatının temel alanları olan itikad, muamelat ve ahlak zemininde serdedilmiştir. Esasında tarihi zemini dışarıda tutarsak bütün ilahiyat tartışmaları temelde bu alanlar üzerinden yürütülmüştür. Bu itibarla bizim tebliğimizde de böyle bir tasnife gidilecektir.

a) Fıkîhî Zemin

Bilindiği gibi Kadızâdeliler hareketi esas itibarı ile fıkîh merkezli bir harekettir. Onların yönteminde muarızlara bütün eleştiriler temelde günlük hayattaki dini uygulamalar üzerinden yapılır ve akabinde itikadi alana geçilerek küfür veya şirk ithamında bulunulurdu. Fıkîh bir

18 Örneğin bkz. Mehmed b. Mahmud b. Salih b. Hasan el-Medenî et-Trabzonî, *es-Sârîmu'l-Meslûl li-'Unuqî men Tasaddâ bi-Cehlihî Kassa Ahkâmî'r-Rasûl*, Süleymaniye Kütüphanesi, Süleymaniye: 1041, Vr. 173b. Trabzonî'nin 1041 numaralı risalesinde varaklarda iki çeşit numaralandırma bulunmaktadır. Biz bu çalışmada orijinal numaralandırmaya sadık kaldık.

anlamda bütün hareketliliğin zemini idi. Dolayısıyla tartışmalar genellikle fıkhi problemler üzerinde yoğunlaşmaktaydı. Trabzonî'nin fıkıh alanında oldukça yetkin bir kişilik olduğunu daha önce dile getirmiştik. O, bu yetkinliğini Kadızâdelilere karşı eleştirilerinde etkili bir şekilde kullanmaktadır. Hatta çoğu zaman örneklerini Kadızâdelilerin temel metinleri diyebileceğimiz *Tatar Haniyye* ve *Bezzaziyye* gibi fıkıh kitaplarından alarak zemini bütünüyle eşitlemektedir.

Trabzonî'nin risaleleri içinde en yoğun fıkhi tartışmalar, Amasyalı Mustafa Efendi'nin (öl. 1150/1737) *Risâle fî Hürmeti'd-Duhân* isimli risalesine yazdığı şerhte görülmektedir. Bunun nedeni yazılan şerhin esasında bir reddiye oluşudur. Amasyalı risalesinde çok şedit bir biçimde tütünün haramlığını dile getirmekte; Trabzonî de şerhinde aynı keskin tavırla haram olmadığını ispatlamaya çalışmakta ve böylece ortaya çok dinamik bir metin çıkmaktadır.

Amasyalı Mustafa Efendi, risalesinde tütünün haramlığını onun necaset olması üzerine kurmaktadır. O, tütünün necis oluşunu birkaç özelliğine bağlamaktadır. Öncelikle tütün içildiğinde geride kalan zifir (katran) dini anlamda necistir. O, zifiri koku, tad ve renk açısından köpek pisliğinden bile daha pis olarak tanımlamaktadır. Tütün zifir üretmesinin yanında bir yiyecek olarak düşünülmüş ve kokusunun pis olduğu vurgulanarak “*yiyecekler kokusu pisleştiğinde yemesi haram olur*” hükmü eşliğinde haramlığına bir başka delil getirilmiştir.¹⁹ Amasyalı Mustafa Efendi burada Kur'an-ı Kerim'de bulunan Araf suresi 157. ayetini delil getirmektedir. O, ayetteki “Onlara iyi ve temiz şeyleri helâl, kötü ve pis şeyleri haram kılar.” ibaresine atıf yaparak buradan haramlık sonucuna ulaşmaktadır. Ona göre, fare, köpek gibi bütün haşeratin yenmesi bu ayetle haram kılınmıştır.²⁰ Amasyalı Mustafa Efendi'ye göre, tütün de necis olması sebebiyle bu ayetin kapsamına girmekte ve haram olmaktadır.

Amasyalı Mustafa Efendi tütünün necis olduğunu ispatladıktan sonra ilginç argümanlar sürerek tütünden sakındırma çabasına devam etmektedir. Bu konuda öne sürdüklerinin en ilginçlerinden biri de şudur: Ağız ile tevhid ikrar edilir ve Kur'ân okunur. Dolayısıyla necis olan şeyler tevhid ve Kur'ân'ın mekânı ağıza bulaştırılmamalı, orası temiz kalmalıdır. Öyle ki Allah da bu duruma dikkat etmekte ve anne karnında insanı necis olan kan ile beslerken ağız değil, göbek bağına kullanmaktadır.²¹ Hâl böyle iken necisliğinde kuşku bulunmayan tütün ağza kesinlikle sürülmemelidir. Hatta Amasyalı Mustafa Efendi'ye göre, ağızda zifir bulunan bir kişinin tükürüğü, şarap içen bir kişi veya fare yiyen bir kedi de olduğu gibi kirlenmektedir ve bu sebeple onun artığı yenilmemelidir.²² Amasyalı Mustafa Efendi'nin çizdiği ürkütücü tablo bununla da sınırlı değildir. Ona göre tütün içen bir kişinin kıldığı namaz da geçerli değildir. Zira bütün mezheplerin ortak görüşüne göre necis bir halde namaz kılınmaz. Zifir de ağır bir necis olduğu için onunla ağızını kirletenlerin namazı batıl olur. Ayrıca bu kişilerin imamette bulunması da uygun değildir.²³

Amasyalı Mustafa Efendi muhtemelen tütünün haram olduğunu kabul edip de onun günahını küçümseyenlere yönelik bir hamle daha yapmaktadır. Ona göre, bir kişi bütün günahlardan tövbe edip tek bir günahı istisna etse hiçbir günahı affedilmez.²⁴ Dolayısıyla tütünden vazgeçilmeli ve hemen tövbe edilmelidir. Aksi takdirde tütün içen kişinin hiçbir tövbesi kabul edilmeyecektir.

19 Mehmed b. Mahmud b. Salih b. Hasan el-Medenî et-Trabzonî, *Hâdi'l-'Umy ilâ Câddeti't-Tarik* (Risâle fî'd-Duhân), Süleymaniye Kütüphanesi, Süleymaniye: 1041, Vr. 178b-179a. Bu risale Amasyalı Mustafa Efendi'nin risalesine yazılmış bir şerh olmakla birlikte onun risalesini görmediğimizden dolayı atıflar Trabzonî adıyla yapılacaktır.

20 Trabzonî, *Hâdi'l-'Umy*, Vr. 179b.

21 Trabzonî, *Hâdi'l-'Umy*, Vr. 181b.

22 Trabzonî, *Hâdi'l-'Umy*, Vr. 182a.

23 Trabzonî, *Hâdi'l-'Umy*, Vr. 182b.

24 Trabzonî, *Hâdi'l-'Umy*, Vr. 181a.

Görüldüğü üzere Amasyalı Mustafa Efendi, insanları tütünden uzaklaştırmak için oldukça keskin yorumlar yapmış ve başka bir yolun veya görüşün varlığını kabul etmemiştir. Öyle ki tütünden sakındırmak için günahlar arasında toptancı bir bağ kurmuş ve bütün günahların affedilebilmesini tütünün terkine bağlamıştır. Trabzonî ise eserin şerhinde oldukça sert ifadelerle Amasyalı Mustafa Efendi'ye cevap vermiş ve onun delillerinin geçersiz olduğunu ispatlamaya çalışmıştır.

Mehmed Medenî et-Trabzonî'nin tütünün haramlığı konusundaki görüşü onun helalliğine veya haramlığına dair bir delilin olmadığı yönündedir. Amasyalı'yı delilsiz konuşmakla suçlayan Trabzonî'ye göre, tütünün haramlığına dair ne bir ayet ve ne de sahih bir hadis bulunmaktadır. Tütün, fihhi tabirle *meskûnun anh* yani hakkında sükût edilmiş bir olgudur ve tıpkı Şari'nin yani kanun koyucunun yaptığı gibi bu konuda bir hüküm belirtilmemelidir.²⁵

Amasyalı Mustafa Efendi tütünün necisliğini, pis kokusuna dayandırmıştır. Trabzonî'ye göre bir şeyin kokusunun pis olması onu fıkhen necis yapmaz. Örneğin süt, yağ bozulup kötü kokmaya başladığında haram olmaz. Hatta kokmuş su ile abdest alınabilir. Dolayısı ile Amasyalı Mustafa Efendi'nin kıyası onun tabiri ile *türrehâttan* ibarettir.²⁶

Trabzonî, necislik ve haramlık arasında kurulan mutlak ilişkiye de karşı çıkmış ve bu mantıkla zifir necis olmaz demiştir. O, toprağı yemek haramdır ama toprak temizdir ve temizleyicidir diye örnek vermiştir.²⁷ Zira yenilmesi haram olan şey pis ise toprağın da bu mantığın zorunlu gereği pis olması gerekir. Trabzonî bazı insanların kötü kokusu nedeni ile tütünün haram olduğu şeklindeki sözlerini işittiğini dile getirir. O, soğan, sarımsağın kötü kokusu sebebi bazı hallerde yenmesini hoş görmeyen hadisler varken bile mekruh hükmü verilmişken hakkında hiçbir nass olmayan tütünün haramlığına nasıl ulaşılabilir, demektedir.²⁸

Trabzonî, Amasyalı Mustafa Efendi'nin Araf suresi 157. ayetini delil olarak sunmasına da şiddetle itiraz etmiştir. O, bu konuda "ayeti onun gibi yorumlayan başka hiç kimse yoktur" diyerek Amasyalı Mustafa Efendi'ye cevap vermiş ve "senin selevin veya şeyhin şeytandır" diyerek ağır bir şekilde itham etmiştir. Zira ona göre, Amasyalı Mustafa Efendi, ayetleri heva ve hevesine göre yorumlamaktadır.²⁹

Trabzonî, Amasyalı Mustafa Efendi'nin habis olduğu iddiasıyla tütünün ağza sürülmemesini delillendirmek için dile getirdiği "Allah, anne karnında seni kanla beslerken kan pis olduğu için göbek bağına kullanmıştır" şeklindeki yoruma da karşı çıkmaktadır. O, vücudun içindeki kan temizdir, dolayısıyla böyle bir yorum yapılamaz demekte ve "kan pis ise o zaman insan bedeni kan ile dolu iken nasıl namaz kılıyor?" sorusunu sorarak Amasyalı Mustafa Efendi'yi ne konuştuğunu bilmeyen bir deli olarak tavsif etmektedir.³⁰

Trabzonî'ye göre, Amasyalı Mustafa Efendi, tütün konusunda Kur'ân ve Sünnet'ten bir delil olmadığı için kıyasa dayanmaktadır. Ancak kıyasları fasid olup bu konuda öncülü geçersizdir. Ona göre Amasyalı Mustafa Efendi esasında bir konuda yeni bir içtihat yapan ancak aklen yanlış örneklerden hareket eden birisi konumunda bulunmaktadır.³¹

Trabzonî, tütünden bahsederken bir diğer tartışmalı konuya, kahve içmenin caiz olup olmadığına da değinmektedir. O, kahvenin hiçbir sarhoş edici özelliği olmadığını ve insanın

25 Trabzonî, *Hâdi'l-Umy*, Vr. 178b ve 185b.

26 Trabzonî, *Hâdi'l-Umy*, Vr. 178b ve 179a.

27 Trabzonî, *Hâdi'l-Umy*, Vr. 179b.

28 Trabzonî, *Hâdi'l-Umy*, Vr. 189b.

29 Trabzonî, *Hâdi'l-Umy*, Vr. 179b.

30 Trabzonî, *Hâdi'l-Umy*, Vr. 181b.

31 Bkz. Trabzonî, *Hâdi'l-Umy*, Vr. 180b, 182b.

aklına hiçbir zarar vermediğini dile getirerek haramlığına dair hiçbir akli ve nakli delilin bulunmadığına işaret etmektedir. Trabzonî, hâl böyle iken “kahveye ancak cahil birisi haram diyebilir” ifadesiyle haramlığını öne sürenlere cehalet isnad etmektedir.³²

Trabzonî Mehmed Efendi'nin bir başka risalesi evlere sarımsak asmanın caiz olup olmadığı ile alakalıdır. Bu risale kendisine etraftan yönelen “evlere nazardan korunmak için sarımsak asan kâfir olur mu?” sorusuna cevap vermek amacı ile yazılmıştır. Trabzonî'nin açıklamasından *kussas* adı verilen vaizlerin evlere asılan sarımsakları rukye, temime (tılsım) ve tivele (muhabbet tılsımı) cinsinden saydıkları ve bir çeşit sihir addederek faillerini tekfir ve şirk ile itham ettikleri anlaşılmaktadır.³³ Rukye temime gibi eylemleri şirk olarak tanımlayan bazı hadisler mevcuttur ve şirk ithamında bulunanlar bu hadisler ile duvarlara sarımsak asma arasında kıyas yapmaktadırlar. Trabzonî bu ithamlara sihir tılsım gibi konularda İslam âlimlerinin dile getirdiği alternatif yorumlara işaret etmiştir. Örneğin İmam Maturidi “sihir mutlak anlamda küfre götürmez” demekle “şayet imanın şartlarını nakzeden bir durum varsa o zaman küfre götürür” fikrini serdetmektedir. Başka bazı âlimler tarafından dile getirilen “sihir ancak tesirine inanılarak yapılırsa küfür hali ortaya çıkar” görüşü de Trabzonî tarafından zikredilmektedir. Ayrıca rukye yapmayı bazı hallerde caiz gören hadislerle de Trabzonî tarafından vurgu yapılmıştır.³⁴ Hatta o, Hz. Peygamber'in nazardan korunmak için tarlasına kurukafa asmak isteyen birisine izin verdiğini söyleyerek kıyas yapmakta ve “kurukafa asmakla sarımsak asmak arasında hiçbir fark yoktur, ona izin veriliyorsa sarımsak da asılabilir”³⁵ demektedir.

Trabzonî'nin Necidli şeyhe cevap verme amacı ile yazdığı risalesi de dönemin katı tekfirci havasını yansıtmaktadır. Risalenin yazılış amacından anladığımızı göre, Necidli şeyh herhangi bir kişi filancanın ruhuna fatiha dediğinde veya bir başkası adına sadaka vermesi durumunda şirke girmiştir, şeklinde hüküm vermiş ve bu hüküm zamanın Osmanlı toplumunda tartışmalara yol açmıştır. Trabzonî ölümlerin ruhuna Kur'ân okuma işinin şirk bir yana sevap kazanmaya vesile olduğunu dile getirmekte ve bu konuda hadisler zikretmektedir. Özellikle Hz. Muhammed'in ölmek üzere olan kişilere Yasin suresinin okunmasını tavsiye eden hadisleri bu konuda onun tarafından önemle vurgulanmaktadır.³⁶

Necidli şeyh tarafından dile getirilen bir başka husus, amellerin sevabının Hz. Muhammed'e ulaştırılmasının batıl olduğu görüşüdür. Burada karşıt görüşte olanların Necm suresinin 39. ayetindeki “insan için kendi çalıştığından başkası yoktur” ibaresini öne sürdüğünü anlamaktayız. Trabzonî ise öncelikle bu ayetin nesh edildiğini söylemekte; öyle olmasa bile ayetin kendi fikirlerini desteklediğini dile getirmektedir. Buna göre, bir kişi sevabı birisine ulaştınsın diye Kur'an'dan bir parça okuduğunda, ayetin mefhumu gereği yaptığı işin karşılığını alması gerekmektedir. Bu da başkaları için yapılan ibadetin sevabının onlara ulaştığına dair Kur'ânî bir delildir. Aynı şekilde yapılan amellerin sevabı da Hz. Muhammed'e ulaşır, zira fukaha sevabının ümmete ulaştığı konusunda fetva vermiştir. Hz. Muhammed de ümmetin mensubudur ve dini emirleri yerine getirmekle mükelleftir. Dolayısıyla bu konu da diğerlerinden bir farkı yoktur. Trabzonî burada muhtemel bir itirazı dile getirerek sıradan bir müminin Hz. Muhammed'e amelinin sevabından bir şeyler ulaştırmasının Hz. Muhammed'e bir eksiklik izafe etmeyeceğini vurgulamayı ihmal etmemektedir.³⁷

32 Trabzonî, *Hâdi'l-Umy*, Vr. 181b.

33 Trabzonî, *es-Sârimu'l-Meslûl*, Vr. 173b.

34 Trabzonî, *es-Sârimu'l-Meslûl*, Vr. 174b.

35 Trabzonî, *es-Sârimu'l-Meslûl*, Vr. 174b-175a.

36 Mehmed b. Mahmud b. Salih b. Hasan el-Medenî et-Trabzonî, *Sarimu'l-Varidât*, Süleymaniye Kütüphanesi, Süleymaniye: 1041, Vr. 195b-196b.

37 Trabzonî, *Sarimu'l-Varidât*, Vr. 198b-199b.

Trabzonî'nin Vehhabî şeyhine itiraz ettiği bir diğer nokta Allah'ın yarattığı her şeyin güzel olmadığına dair serdedilen görüşleridir. Trabzonî Necidli şeyhin şöyle bir akıl yürütmesi yaptığını dile getirmektedir: “Eğer Allah'ın yarattığı her şey güzel ise o zaman domuzu ye”. Trabzonî Allah'ın yarattığı her şeyin güzel olduğuna delalet eden ayetleri zikrettikten sonra domuz konusundaki akıl yürütmeye şöyle itiraz etmektedir: Bir şeyi yemenin helal olup olmaması temizliğe veya kabihliğe işaret etmez. Örneğin Tin suresi 4. ayette Allah insanı en güzel şekilde yarattığını dile getirmektedir. İnsan ayetin kesin delaleti ile güzel ve şerefli bir varlıktır ancak böyle oluşu onun etini yemeyi helal kılmamaktadır.³⁸

b) İtikadi Zemin

Mehmed Medenî Trabzonî'nin tekfirciliğe karşı en önemli mücadele alanı itikadi zemindir. Zira tekfircilik bizatihi itikadi alan üzerinden yürütülen bir fikri harekettir. Fıkhi zeminde furûâta ait yanlış bilgi ve çıkarımlara karşı çıkılmaktadır. İtikadi zeminde ise yanlış zemine dayandırılan yanlış sonuçlara karşı çıkılmaktadır.

Trabzonî'nin tekfirciliğe karşı temel düşüncesi Ehl-i Sünnet düşüncesinin oluşumunda da önemli rol oynayan şöyle bir fikri zemine dayanmaktadır: Küfür büyük bir olaydır. Dolayısıyla küfre düşmediğine dair bir rivayet bulunduğu sürece mümin bir kişi tekfir edilmemelidir.³⁹ Müellif burada şunu vurgulamaktadır: Bir kişiye küfür isnad edilecekse bu kesin, net tartışmasız bilgiye dayanmalı ve usule dair bir konuda olmalıdır. Aksi takdirde yanlış sonuçlara ulaşılabilecektir. Örneğin Trabzonî'nin inancına göre, sihir mevzuunda olduğu gibi, haram olduğunu bilmeden bir fiili işlemekte cehalet söz konusudur. Bir kısım âlimler cehaleti özür kabul etmektedir. Bazı âlimlerin bunu bir özür kabul etmesi bile tekfirden kaçınmak için bir sebeptir. Şayet ihtiyaten tekfir yoluna sapılıyorsa bilinmelidir ki, ihtiyatı tekfirden değil dinde tutmakta yapmak gerekir. Zira afv konusunda hata etmek cezalandırmada hata etmekten daha hayırlıdır.⁴⁰

Burada karşı cephenin tütün vs. gibi tekil olaylara dayanarak şöyle bir akıl yürüttüğünü anlamaktayız: Tütün, kahve vs. gibi şeyler haramdır. Haram olanı helal kılmak usule ait bir konu olup kişiyi dinden çıkarır. Trabzonî ise, usul açısından, haramı helal yapmanın kişiyi dinden çıkarması hâlinin, ancak söz konusu haram, *haram li-aynihi* olup ayrıca kati bir delile dayandığında söz konusu edilebileceğini dile getirmektedir. *Haram li-aynihi* olup ahad habere dayanılsa veya *haram li-gayrihi* olup kati bir delile dayanılsa bu durumlardaki muhalefet ulemanın genel kabulüne göre kişiyi dinden çıkarmaz. Örneğin tütün konusunda kati bir delil olmadığı için onun helallikine inanan bir kişi bu fikri zemine göre kesinlikle tekfir edilemez.⁴¹ Ayrıca ona göre bu durum sadece tütünle sınırlı değildir. Tekfirci taifenin insanları dinden çıkmakla itham ettiği neredeyse hemen her durum için geçerlidir.

c) Ahlaki Zemin

Bu başlık altında zikredilen argümanlar esasında Trabzonî'nin tekfirci cepheye bakışını yansıtmakta ve onları itibarsızlaştırarak halk nezdinde etkilerini zayıflatmayı amaçlamaktadır.

İtikadi ve fıkhi zemin başlığı altında dile getirdiğimiz üzere Trabzonî'ye göre tekfirci taifenin kendisini destekleyecek, dini anlamda haklı çıkaracak herhangi bir dayanakları yoktur. Öyleyse bu kişiler neden böyle bir yolu tercih etmektedirler?

Trabzonî'ye göre bunun birkaç sebebi vardır. Her şeyden önce bunlar bilgi anlamında eksik kişilerdir. Çoğu, kendi mezhebinin usulünü bile bilmemekte, fasid kıyaslar yapmakta,

38 Trabzonî, *Sarimu'l-Varidât*, Vr. 191b, 202a.

39 Trabzonî, *es-Sârimu'l-meslûl*, Vr. 176a.

40 Trabzonî, *es-Sârimu'l-meslûl*, Vr. 176b; Mehmed b. Mahmud b. Salih b. Hasan el-Medenî et-Trabzonî, *Risâle fî Ademi Tekfiri'l-Müslimîn*, Süleymaniye Kütüphanesi, Süleymaniye: 1041, Vr. 168a.

41 Trabzonî, *Risâle fî Ademi Tekfiri'l-Müslimîn*, Vr. 168b-169b.

ama buna rağmen kendi hevasına göre içtihatla bulunacak kadar da pervasız davranmaktadır. Bu sebeple onların hükümlerini *türrehât*, *rezalet*, *deli saçması* ve *batıl itikat* gibi sıfatlarla yaftalanmaktadır.⁴² Bu sebeple olsa gerek Trabzonî sık sık iyiliği emredip kötülükten nehyedecek kişilerin bilgi sahibi olması gerektiğini vurgulamaktadır.⁴³

Trabzonî'ye göre tekfirce cephenin bir diğer özelliği insafsız olmasıdır. Onlarda insaf olsa idi, delilsiz bir şekilde müminleri küfür yoluna itmeye çalışmazlardı. Halbuki Allah Kur'ân-ı Kerim'de yumuşak ve güzel bir şekilde tebliğ yapılmasını vurgulamış; Hz. Peygamber de bütün tebliğ faaliyetini böyle yürütmüştür. Müslüman, Allah ve Rasulünün ahlakı ile ahlaklanmalı, sert söylemleri bırakıp yumuşak bir üslub belirlemelidir.⁴⁴

Yumuşak üslub benimsenmesini savunan ve tekfirce zihniyet mensuplarını katı ve acımasız bir tavra sahip olmakla itham eden Trabzonî de zaman zaman muarızlarına çok sert ifadeler kullanmıştır. Tekfirce vaizlere yaptığı *aç sinekler* benzetmesi,⁴⁵ Vehhabî şeyhine yaptığı *yeni bir din icat etme* suçlaması, ayrıca onu *domuzların şeyhi*, *azgın*, *sapkın*, *yoldan çıkmış*, *yalancı*, *kafir* ve *mülhid*⁴⁶ gibi sıfatlarla anması bu duruma dair zikredilmesi gereken örneklerdendir.

Sonuç

Trabzonî, kaleme aldığı risaleler vasıtasıyla Kadızâdeliler hareketinin olumsuz etkilerine cevap vermeyi amaçlamış gözükmektedir. Bu hareketin son etkili temsilcisinin 1685 yılında vefat ettiği göz önüne alındığında bu yargı temelsiz olarak değerlendirilebilir. Ancak bizim kabulümüze göre, Kadızâdeliler hareketi Birgivî Mehmed Efendi ile başlayıp Vâni Mehmed Efendi ile biten bir hareket olmayıp, daha önce zikrettiğimiz üzere, çok eski zamanlardan başlayıp günümüze kadar etkisini sürdürmüş bir zihniyet mücadelesidir. Sadece zaman, zemin, aktörler ve gerginliğin dozajı değişmekte ancak zihniyetler varlıklarını hep korumaktadır. Trabzonî'nin yaşadığı dönemde siyasi olarak Kadızâdeliler güçlerini kaybetmişlerdi ancak fikri alana taşıdıkları sorular ve hükümler hâlâ tartışılmaya devam etmekteydi. Biz bu durumun farkında olarak Trabzonî'yi ve eserlerini böyle bir konuma yerleştirmeyi tercih ettik.

42 Trabzonî, *Hâdi'l-Umy*, Vr. 180b, 182b, 184b, 187a,

43 Örneğin bkz. Trabzonî, *Risâletü Tarîki'l-İhtisâb ve'n-Nasîha*, Süleymaniye Kütüphanesi, Süleymaniye: 1041, Vr. 170a.

44 Trabzonî, *Hâdi'l-Umy*, Vr. 177b,

45 Trabzonî, *es-Sârimu'l-Meslûl*, Vr. 175a-175b.

46 Trabzonî, *Sarimu'l-Varidât*, Vr. 191b, 196b, 202a.

Kaynakça

- Bağdatlı İsmail Paşa, *Hediyetu'l-Ârifin Esmâi'l-Muellifin ve Âsaru'l-Musannafin*, (İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1955), c. II.
- Benli, Ali, “Trabzonî, Mehmed”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, İstanbul, 2012, c. XLI.
- Bursalı Mehmed Tahir, *Osmanlı Müellifleri*, İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1333, c. I.
- Büyükkara, Mehmet Ali, “Vehhabilik”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, İstanbul, 2012, c. XLII.
- Çavuşoğlu, Semiramis, “Kadıızâdeliler”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, İstanbul, 2001, c. XXIV.
- Göçmen, Muammer, “Üstüvânî Mehmed Efendi”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, İstanbul, 2012, c. XLII.
- Karagöz, Mehmet, “Osmanlı Fikir Hayatında Kadıızâdeliler Hareketi”, *Türkler*, (Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002), c. XI.
- Katip Çelebi, *Mizanu'l-Hakk fî İhtiyârî'l-Ahakk*, haz. Orhan Şaik Gökyay, (İstanbul: Tercüman Yayınları, 1980).
- Kehhâle, Ömer Rıza, *Mu'cemu'l-Muellifin: Teracimu Musannifi'l-Kutubi'l-Arabiyye*, (Beyrut: Muessetu'r-Risale, 1993), c. III.
- Martı, Huriye, *Birgivi Mehmed Efendi*, (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2011).
- Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmani Yahut Tezkire-i Meşahir-i Osmaniyye*, haz. Mustafa Keskin-Ayhan Öztürk-v.d., (İstanbul: Sebil Yayınevi, 1997), c. IV/I.
- Muhammed İsâ Sâlihiyye, *el-Mu'cemu'ş-Şamil li't-Turasî'l-Arabiyyi'l-Matbu'*, (Kahire: Ma'hedu'l-Mahtutati'l-Arabiyye, 1995), c. V.
- Naîma Mustafa Efendi, *Tarih-i Naîma*, haz. Mehmet İpşirli, (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2007), c. III.
- Pazarbaşı, Erdoğan, “Mehmed Efendi, Vâni”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Ankara, 2003, c. XXVIII.
- Pesker, Esther, “18. Asırda Tasavvuf ve Vehhabilik”, *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, çev. Mehmet Celenk, c. XII, sayı: II.
- Sarıkaya, Yaşar, *Merkez ile Taşra Arasında Bir Osmanlı Alimi: Ebu Said el-Hadimi*, (İstanbul: Kitap Yayınevi, 2008).
- Sula, Murat, “Muhammed b. Mahmûd b. Salih b. Hasan et-Trabzûnî el-Medenî ve Ruseyyiletun fî Beyân al-Fâzıl-lefî Yestevî Fîha'l-Mufredu ve'l-Musennâ ve'l-Cem'u ve'l-Muzekkeru ve'l-Muennes İsimli Risalesi”, *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, c. XXXII, 2010.
- et-Trabzonî, Mehmed b. Mahmud b. Salih b. Hasan el-Medenî, *es-Sârimu'l-Meslûl li-'Unuqî men Tasaddâ bi-Cehlihî Kassa Ahkâmî'r-Rasûl*, Süleymaniye Kütüphanesi, Süleymaniye: 1041, Vr. 173b-177a.
- et-Trabzonî, Mehmed b. Mahmud b. Salih b. Hasan el-Medenî, *Hâdi'l-'Umy ilâ Câddeti't-Tarik* (Risâle fi'd-Duhân), Süleymaniye Kütüphanesi, Süleymaniye: 1041. Vr. 177a-195a.
- et-Trabzonî, Mehmed b. Mahmud b. Salih b. Hasan el-Medenî, *Sarimu'l-Varidât*, Süleymaniye Kütüphanesi, Süleymaniye: 1041, Vr. 196b-203b.
- et-Trabzonî, Mehmed b. Mahmud b. Salih b. Hasan el-Medenî, *Risâle fî Ademi Tekfiri'l-Müslimîn*, Süleymaniye Kütüphanesi, Süleymaniye: 1041, Vr. 167b-169b.
- et-Trabzonî, Mehmed b. Mahmud b. Salih b. Hasan el-Medenî, *Risâletu Tarîkı'l-İhtisâb ve'n-Nasiha*, Süleymaniye Kütüphanesi, Süleymaniye: 1041, Vr. 170a.
- Yüksel, Emrullah, *Mehmed Birgivi'nin (929-981/1523-1573) Dini ve Siyasi Görüşleri*, (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2011).
- Zirikli, Hayreddin, *el-A'lâm: Kamusu Teracimi li-Eşheri'r-Rical ve'n-Nisa*, (Beyrut: Dâru'l-İlm li'l-Melayin, 1992), c. VII.

**BİR XVIII. YÜZYIL OSMANLI ÂLİMİNİN KUR'ÂN ANLAYIŞI:
MEHMED B. MAHMÛD ET-TRABZONÎ (V. 1200/1786) VE
ED-DÛRERÛ'S-SEMÎNE İSİMLİ ESERİ**

*Nihat UZUN**

Giriş

Mehmed b. Mahmûd et-Trabzonî el-Medenî, XVIII. yy.'da yaşamış, Süleymaniye medresesinde müderrislik ve kütüphanesinde kayımlık yapmış bir Osmanlı âlimidir. Kendisinden fakih, muhaddis, mutasavvıf, kurrâ, edebiyatçı, dilci ve müfessir olarak bahsedilmesi onun geniş ilmi müktesebatını ve çok yönlülüğünü gösterir. Kaynaklarda hayatına dair detaylı bilgi bulunmayan Trabzonî'nin kaleme aldığı eserler yazma halinde başta Süleymaniye olmak üzere çeşitli kütüphanelerde bulunmaktadır. Birbirinden farklı birçok konuda risale kaleme alan Trabzonî'nin Kur'ân'a dair eserleri arasında Kur'ân'ın âyetlerinin tertibine, tecvid ve okuyucu hatalarına, sûrelerin fazileti ve âyet/sûrelerin şifa oluşu üzerine yazdığı risâleler mevcuttur. Suyûtî'nin Kur'ân ilimlerine dair kaleme aldığı *et-Tahbîr*'ine bir hâşiye de yazan Trabzonî'nin Kur'ân'a bakışını en geniş anlamda yansıtan eserinin *ed-Dürerü's-Semîne fî Fedâilü'l-Âyât ve's-Suveri'l-Azîme* olduğunu söylemek mümkündür. Bu eser, Kur'ân ilimlerinden olan Fedâilü'l-Kur'ân ve Havâssu'l-Kur'ân perspektifinde yazılmış bir eserdir. Eser Kur'ân'ın, Fatiha sûresinden Nas sûresine kadar olan âyet ve sûrelerinin, ayrıca kunut dualarının faziletlerine dair rivâyetleri içermektedir.

Fedâilü'l-Kur'ân ve Havâssu'l-Kur'ân'a dair kaleme alınan eserlerin -özellikle Osmanlı toplumunda- insanların günlük yaşantısı ve başta namaz olmak üzere ibadetleri açısından önemi daha belirgindir. Çünkü insanlar günlük hayatlarında yaşadıkları çeşitli olaylarda ve ifa ettikleri ibadetlerinde okudukları âyet ve sûrelerin seçiminde bahsi geçen türde eserlerden etkilenmektedirler. Geniş halk kitlelerini oluşturan sıradan insanların sıkça okudukları sûre ve âyetlerin seçiminde, o âyet ve sûrelerin fazilet ve üstünlüğünden bahseden rivâyet ve aktarımlar belirleyici olmaktadır. Bu tür rivâyetler yaygınlık kazandığında, bunların ihtiva ettiği bilgiler artık insanların ve giderek bütün bir toplumun Kur'ân algısını ve anlayışını şekillendirebilmektedir. Bu hususun bütün İslam toplumlarında aynı tezahürlere sahip olduğunu söylemek zor olsa da özellikle Osmanlı bakiyesi kabul edebileceğimiz topluluklar içinde hâlâ aynı vasfını devam ettirdiğini söyleyebiliriz. Dolayısıyla XVIII. yüzyılda Trabzon'da dünyaya gelip, İstanbul'un ilim çevrelerinde kendisine önemli bir yer edinen Trabzonî'nin bahsi geçen eserinin incelenmesi, müellifinin ilmî derecesi, İslam ve Kur'ân anlayışı yanında, toplumun bu hususlardaki algı ve eğilimine dair de ipuçları elde etmemize yarayacaktır.

* Yrd. Doç. Dr., KTÜ İlahiyat Fakültesi, Tefsir Anabilim Dalı, nirunx@hotmail.com

Eserin İsmi ve Telifi

Eserin ismi kaynaklarda, “ed-Dürerü’s-Semîne fî Fedâilî’l-Âyât ve’s-Suveri’l-Azîme” olarak geçmektedir. Nitekim risalenin kendisinde de müellif eserini bu isimle adlandırdığını zikretmektedir. Eserin ferağ kaydına göre h.1169 senesinde Kostantiniyye’de Receb ayının 17’sinde Süleymaniye medreselerinden birinde tamamlandığı anlaşılmaktadır.¹ Başka kaynaklarda bu risalenin ismi “Havâssu’l-Kur’ân” olarak da geçmektedir.

Eserin Yazılış Gayesi

Müellif risalenin başında eserini kaleme alma gerekçesini açıklamaktadır. Buna göre müellif insanların genellikle sûre ve âyetlerin fazileti hakkında bâtil rivâyetleri nakletmeye düşkün olduklarına şahit olmuştur. Diğer yandan, ona göre, konusunda uzman olan muhaddisler, âyet ve sûrelerin faziletine dair hadisleri reddetmekte aşırı gitmişlerdir. Geçmişte Irakî gibi bazı âlimler yazdıkları eserlerde, insanları Kur’ân’a yaklaştırmak için hadis uyduranların ne kadar kötü bir iş yaptığını vurgulamışlardır. Bununla birlikte yine Vâhidî gibi yanlış doğruyu ayırt edemeyen bazı âlimler bu tür rivâyetleri kitaplarına almışlardır. Özellikle Übeyy b. Ka’b’dan nakledilen ve her sûreden tek tek bahsederek o sûreyi okuyanlara şu kadar sevap verileceğini söyleyen uzunca bir rivâyeti, Vâhidî’nin öğrencisi Sa’lebî de nakletmiştir. Zemahşerî ve Kadı Beydâvî gibi bazı dirâyet müfessirleri de ne yazık ki aynı rivâyeti kitaplarına almış ve bu konuda Vâhidî’yi izlemişlerdir. Bu durumda onların hepsi hata etmiş ve sûrelerin fazileti konusunda nakledilen sahih, hasen ve zayıf rivâyetlere ters düşmüşlerdir. Müellife göre İbn Kesir ve Celâluddîn es-Suyûtî gibi bazı âlimler yazdıkları tefsir kitaplarında bu durumu düzeltme işini üstlenmişlerdir. Bu sebeple müellif de kendisine kaynak olarak bu eserlerden özellikle Suyûtî’ye ait olan *ed-Dürü’l-Mensûr fî’t-Tefsîr bi’l-Me’sûr* isimli tefsiri seçip, sûrelerin ve âyetlerin faziletleri hakkındaki hadisleri, Allah’tan yardım isteyerek, çeşitli mevzu (uydurma) hadislerden kaçınarak sahih, hasen ve zayıf olanlara rağbet ederek bir araya getirmeye çalışmıştır.²

Tekrar etmek gerekirse müellif, âyet ve sûrelerin faziletlerine dair hadis ve tefsir kitaplarında yer alan rivâyetleri kendi tespitine göre –mümkün olduğunca- uydurma olanlardan ayıklayarak aktarmaya çalışmıştır. Bununla birlikte ele aldığı konulardaki zayıf rivâyetleri aktarmakta bir beis görmemiştir. Hatta bizim incelemelerimize göre müellifin aktardığı ve hakkında değerlendirme yapmadığı bazı rivâyetlerin uydurma olma ihtimali de yüksektir. Yine müellifin aktardığı bazı rivâyetler ise Hz. Peygamber’den sonra yaşayan bazı kimselerin tecrübeleri gibi görünmektedir.

Eserin Muhtevası

Eserde günlük hayatta çokça ihtiyaç duyulan ve insanlar arasında yaygın olan sûre ve âyetlerin faziletlerine ve havâssına dair rivâyetler Mushaf tertibine bağlı kalınarak verilmiştir. Bununla birlikte her sûre ve âyet hakkında rivâyetler nakledilmemiştir. Müellif bazı sûrelerle ilgili, bizzat o sûrelerin faziletine dair rivâyet bulamadığını söylemektedir. Mesela Sebe’, Fâtır, Muhammed (Kıtâl), Mümtehine, Saff, Cum’a, Münâfikûn, Teğâbun, Tahrîm, Nûn, Hâkka, Me’âric, Nûh, Cin, Müzzemmil ve Müddessir sûreleri bu durumun örneğidir. Aynı husus 30. cüzde yer alan birçok kısa sûre için de dile getirilmektedir. Müellifin eserinde yer verdiği rivâyetlerin muhtevasını Kur’ân’ın fazileti, çeşitli dert ve hastalıklara şifa oluşu, âyet ve sûrelerini öğrenmenin, öğretmenin, dinlemenin, ezberlemenin önemi; bazı âyet ve sûreleri okumak ve onlara göre amel etmekten hâsıl olacak sevap gibi konular oluşturmaktadır. Mevcut Mushaf’ta yer alan sûreler bittikten sonra, bu gün özellikle Hanefilerin vitir namazında okudukları kunut

1 Vr. 243b. [Eserin bizim faydalandığımız nüshası, Süleymaniye Kütüphanesi Süleymaniye bölümü 1041-018 numarada kayıtlı bulunan kitap içindeki nüshadır. Bu nüsha, 218b-261b varakları arasında bulunmaktadır. Toplam 43 varaktır. Eserin daha sonradan kurşun kalemle sayfa kenarlarına verilen sayılarla 201b-243b varaklarına tekabül ettiği görülmektedir. Bizim verdiğimiz sayfa numaraları işte bu kurşun kalemle verilen numaralara karşılık gelmektedir.]

2 Vr. 201b.

dualarına da yer verilmiş ve konuyla ilgili başlık “bu iki sûre hakkında geçen rivâyetler” şeklinde belirlenmiştir. Bu başlığa bakınca müellifin bu iki duayı Kur’ân’ın iki sûresi gibi algıladığı düşünülebilir. Fakat esasında o, bu iki duanın Kur’ân’ın sûreleri olduğu fikrini açıkça benimsemiş değildir. Çünkü bu meselenin geçtiği yerdeki bir açıklamasında hem bu duaların Kur’ân sûreleri olduğuna hem de olmadığına dair rivâyetler bulunduğunu, bunların sahih olduğunu, fakat âlimlerin genelinin bunların dua olduğu fikrinde birleştiğini, yine de hayızlı, nifaslı ve cünüp kimselerin ihtiyaten onları okumaktan kaçınması gerektiğini belirtir.³ Bununla birlikte hem bu duaların risalede Felak ve Nâs sûrelerinden sonra zikredilmesi hem de bunlarla ilgili konunun başlığında bu dualardan sûre diye bahsedilmesi ilginçtir. Eserin sonlarında müellif Kur’ân okumanın en faziletli olduğu vakitlere dair rivâyetlere de yer vermektedir.⁴

Eserin müellif nüshasındaki konuların sıralanışına bakıldığında bunun Fedâilü'l-Kur’ân’a dair yazılmış bir risale olduğu anlaşılmaktadır. Diğer yandan eserin Süleymaniye Kütüphanesi Fatih bölümünde yer alan başka bir nüshasında risalenin Havâssu'l-Kur’ân’la ilgili yönünü öne çıkaran bir fihrist yer almaktadır. Başlıkların “matlab” olarak isimlendirildiği bu fihristte şu türden başlıklara rastlanmaktadır:

Kur’ân’dan şifa arama,
 Mevcut ağrı sebebiyle şifa arama,
 Akrep sokmasına karşı Fâtiha sûresi ile rukye yapma,
 Saralının tedavisi hakkında,
 Aklını yitirmiş kimsenin tedavisi hakkında,
 İhtiyaçların karşılanması için Fâtiha suresinin okunması,
 Bakara ve Âl-i İmrân surelerinin kıyamet günü şefaet etmesi,
 Bu surelerin okunmasının bereket, terkinin hüsrân oluşu ve sihirbazların bu sureleri okuyamayacağına dair,
 Yırtıcı hayvan ve hırsızların zarar verememesine dair,
 Şeytanın evden çıkması ve ağaçların meyvelerinin şeytandan korunmasına dair,
 Şeytanın yemeği yememesi, üzüntü ve ölüm acısının defedilmesi, doğurduğu zaman hamilenin yanında okuma ve hırsızdan korunmaya dair,
 Allah Teala’nın en sevdiği ayet, Allah Teala’nın eliyle yazdığı ve gece namazına karşılık gelen ayet, üzüntü ve ölüm acısına dua,
 Kırılan uzuvlara şifa arama,
 Dünya sıkıntılarına çare,
 Peygamber Efendimiz’in sıkıntı anında okuduğu ayet,
 Sihre karşı şifa arama,
 Denizin yıkması zamanında boğulmaktan emin olmak, kadının doğumunun kolay olması, ölmekte olan kimsenin kabzını kolaylaştırmak için okunacak âyetler,
 Gök gürültüsü ve şimşekler duyulduğu ve rüzgârın estiği zaman okunacak ayet...

Yararlandığı Kaynaklar

Mehmed el-Medenî, bu eserinde başta tefsir olmak üzere fıkıh, hadis ve lugat kitaplarından yararlanmışır. Fakat bunlar arasında iki kaynaktan daha fazla yararlandığı görülmektedir. Bunlardan ilki yukarıda da bahsi geçen, Celâluddîn es-Suyûtî’nin *ed-Dürü’l-Mensûr* isimli tefsiri, ikincisi de Münâvî’nin *Künûzü’l-Hakâik fî Hadîsi Hayri’l-Halâik* isimli eseridir. Müellif bunlardan faydalanırken doğrudan alıntıda bulunmamış, kendi tercihi ve takdirini de kullanmıştır. Nitekim bazı sûrelerin fazileti hakkında daha önce geçen rivâyetlere göndermede bulunmuş ya da hiçbir rivâyetin zikredilmediğini belirtmiştir. Müellif yeri geldiğinde hem fıkıh kitaplarından hem de hadis ve lugat kitaplarından önemli görüp aldığı bilgileri risalenin sayfa kenarlarına notlar şeklinde dercetmiştir. Bu tür durumlarda eser ismini de belirtmiştir.

3 Vr. 239a. Bu açıklama sayfanın hâmişinde yer almaktadır.

4 Vr. 243a.

Medenî'nin genel olarak faydalandığı kaynaklar arasında şu isimleri sayabiliriz: *ed-Dürü'l-Mensûr fi't-Tefsîr bi'l-Me'sûr*, *el-İtkân fî Ulûmi'l-Kur'ân*, *Hâşiyetü'd-Dürer*, *el-Müctebâ Şerhu'l-Kudûrî li'z-Zâhidî*, *Tâtârhâniyye*, *Hısnu'l-Hasîn*, *Mirkâtü'l-Mefâtiḥ Şerhu Mişkâti'l-Mesâbih*, *Künûzu'l-Hakâik*, *Vezâifu'l-Yevm ve'l-Leyle*, *Muhtasaru'n-Nihâye (ed-Dürü'n-Nesîr fî Telhîsi Nihâyeti İbni'l-Esîr)*, *Muhtâru's-Sıhah*, *el-Müfredât fî Garîbi'l-Kur'ân*, *Kâmûsu'l-Muhît*.⁵

ed-Dürer ve Havâssu'l-Kur'ân

Yukarıda da geçtiği üzere incelediğimiz risalenin Havâssu'l-Kur'ân konusuyla ilgisi vardır. Havâssu'l-Kur'ân, esmâ-i hüsnâ ile bazı sûre ve âyetlerin, dileklerin kabulündeki tesirlerini ifade eden bir tabir ve bu konuda yazılan eserlerin ortak adıdır. Havâs kelimesi, “bir şeyde bulunup başkasında bulunmayan hal, kuvvet, tesir, özellik” gibi anlamlara gelen ‘hâssa’nın çoğuludur. Havâssu'l-Kur'ân terkibi Kur'an'dan bazı kelime, âyet ve sûrelerin belli bir tertibe göre okunması veya yazılması halinde niyet ve maksada uygun sonuçlar veren tesir ve özelliklerinden bahseden bir disiplini ve bunun literatürünü ifade eder.

Havâssu'l-Kur'ân'ın ortaya çıkışının ardında, Hz. Peygamber'den nakledilen bazı rivâyetlerin yanında, yine bazı kimselerin farklı Kur'ân algısı yatmaktadır. Şöyle ki, kimi âlimler, Kur'ân-ı Kerîm'in gönderiliş amacının sadece lafızların zâhirinden anlaşılan mânalardan ibaret olmayıp bunun ötesinde maksatların gözetildiğini düşünmüşlerdir. Kur'ân-ı Kerîm'in sûre ve âyetlerinin kendilerine özgü havâssının bulunduğunu ileri süren bu âlimler, görüşlerine delil olarak onun şifa olduğunu bildiren âyetleri göstermektedirler. Esasında bazı âyetlerde Kur'an'ın bir şifa olduğu bildiriliyorsa da buralarda şifa kelimesinin iman, mev'iza, rahmet ve hidayet kelimeleriyle birlikte kullanılması (bk. Yûnus 10/57; el-İsrâ 17/82; Fussilet 41/44), özellikle Yûnus sûresinin 57. âyetinde “gönüllerdekine şifa” açıklamasının yer alması, Kur'ân-ı Kerîm'in ahlâkî ve mânevî hastalıkları tedavi edici rolünü göstermekte, ayrıca cismanî hastalıkları iyileştirici bir tesire sahip olduğuna dair bir âyet bulunmamaktadır.

Hadis literatüründe ise Kur'an'ın havassına dair rivayetlere yer verilmiştir. Bu rivayetlerde Kur'an'ın şifa olduğu, nazara karşı okunmasının şifa sağlayacağı, Hz. Peygamber'in göğüs ve boğaz ağrısından şikâyet eden birine Kur'an okumasını tavsiye ettiği, Mü'min sûresinin başından üç âyeti ve Âyetü'l-kürsî'yi sabahleyin okuyan kimsenin akşama kadar, akşam okuyanın sabaha kadar korunacağı, akşamleyin Bakara sûresinin son iki âyetini okuyanın sabaha kadar her türlü âfet ve şeytanın şerrinden emin olacağı bildirilir. Hz. Âişe, Rasûl-i Ekrem hastalandığında İhlâs, Felak ve Nâs sûrelerini okuyup kendi kendine üflediğini, hastalığı şiddetlendiğinde ise kendisinin okuyup onu elleriyle meshettiğini belirtmiştir.

Havâssu'l-Kur'ân hakkında sahâbe ve tâbiünden çok sayıda rivayet nakledilmiştir. Süyûtî bu rivayetlerden bazısını sıraladıktan sonra, “Bunlar benim, havâs konusunda uydurma denilemeyecek hadislerle sahâbe ve tâbiûnin mevkuף ve maktû haberlerinden tespit ettiklerimdir. Bu hususta anlatılan olaylara gelince bunların doğru olup olmadığını en iyi Allah bilir” diyerek kendi görüşünü açıklamaktan kaçınmıştır.⁶

Risâlede Yer Alan Havâssu'l-Kur'ân'a Dair Rivâyetlerden Birkaçı

Fâtiha sûresiyle ilgili aktarılan bir rivâyet şöyledir: Hz. Peygamber'in gönderdiği seriyyedeki bir grup insan çölde bir bedevi kabilesine denk gelmiştir. Bir zaman sonra kabilenin reisini akrep sokar. Kabilenin insanları seriyyedekilere gelip rukye (muska vb. iyileştirici faaliyet) yapmalarını isterler. İçlerinden Ebu Said el-Hudrî, “ben yaparım ama bana karşılığında

5 Medenî'nin eserinin tanıtımıyla ilgili bu bilgiler bu risâle çerçevesinde hazırlanan şu yüksek lisans tezinden tasarruflarla aktarılmıştır: Emin Aydın, *Muhammed b. Mahmud et-Trabzonî el-Medenî'nin (V. 1200/1786) “ed-Dürerü's-Semîne” Adlı Eserinin Tahkik ve Tahlili*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sakarya, 2011.

6 Muhammed Eroğlu, “Havâssu'l-Kur'ân”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, İstanbul, 1997, XVI, 522.

bir şey vermeniz lazım” diye cevap verir. Kendisine otuz koyun verilince reisin üzerine yedi kere Fâtiha sûresini okur. Fakat bunu yaptıktan sonra biraz canı sıkılır. Geriye döndükten sonra meseleyi Hz. Peygamber'e iletince Rasulallah, “Fâtiha sûresiyle rukye yapıldığını bilmiyor muydun sen?” diye sorarak yaptığı şeyi onaylar. Ardından aldığı koyunları arkadaşları arasında taksim etmesini, kendisine de bir pay ayırmasını ister. (Kütüb-ü Sitte'de yer alan bir rivâyet).⁷

Müellif Hûd sûresi 119. âyette geçen “böylece Rabbinin ‘Andolsun cehennemli insanlar ve cinlerle dolduracağım’ sözü de gerçekleşmiş/yerini bulmuş olacaktır [ve temmet kelimesi rabbike]” ifadesinin faziletiyle ilgili şu rivâyeti aktarır: Bir adam Rasulallah'a geldi ve “dün beni bir akrep soktu (ne yapmam gerekir acaba?)” dedi. Rasûlullah da “eğer dün akşam ‘Yarattığının şerrinden Allah'ın mükemmel kelimelerine sığınırım’ deseydin sana sabaha kadar onun zehri bir zarar vermezdi” dedi. (Müslim'den).⁸

Başka bir rivâyette yine bir sahâbi, mecnun denilerek demirlerle bağlanmış bir şahsın üzerine üç gün boyunca, sabah ve akşam olmak üzere iki defa Fâtiha sûresini okumuş, her okumasının ardından da okuduğu kişinin üzerine tükürmüştür. Neticede o şahıs iyileşmiş, bunun karşılığı olarak o sahâbiye otuz koyun vermişlerdir. Daha sonra Rasulallah'ın yanına dönüp bu konuyu anlatınca, Rasulallah yaptığı işin “hak rukye” olduğunu, bu işi batıl yollardan yapanların bile karşılığında bir şeyler aldığını, dolayısıyla onun almasının daha hak olduğunu söylemiştir. (Ebu Davud'dan).⁹

Dârimî, Atâ b. Ebî Rabâh'tan naklediyor: Kim günün başlangıcında Yâsîn'i okursa onun ihtiyaçları karşılanır. (Dârimî, *Sünen*).¹⁰

Hz. Peygamber bir gün hastalıklardan dolayı, tüyleri yolmuş kuş yavrusuna dönen bir kişinin ziyaretine gitti ve ona “Sen Allah'a nasıl dua ediyorsun?” diye sordu. Adam: “Ben ‘Ey Allah'ım! Bana ahirette verilecek cezaları bu dünyada ver ve oraya bir şey bırakma!’” diye dua ederim” dedi. Bunun üzerine Hz. Peygamber: “Niçin ‘Allâhümme âtina fi'd-dünya haseneten ve fi'l-âhireti haseneten ve gınâ azâbe'n-nâr (Ey Allah'ım! Bize dünyada da bir güzellik (nimet), âhirette de bir güzellik ver! Ve bizi ateşin azabından koru!)’” diye dua etmedin?” (2/Bakara 201) buyurdu. Hz. Peygamber'in bu sözleri üzerine adam bu şekilde dua etti. Allah da ona şifa verdi. (İbn Ebî Şeybe'nin *Musannef*'inden).¹¹

Hz. Peygamber buyurmuştur ki kim Kehf sûresinin başından on âyet ezberlese (حفظ) Deccal fitnesinden korunmuş olur. (Ahmed b. Hanbel, *Müsned*).¹²

Ebu Abdurrahman'ın şöyle dediği nakledilmiştir: “Bana ulaştığına göre kim Ashâb-ı Kehf'in isimlerini bir kâğıda yazıp yangının içine atarsa yangın söner.” (Taberânî, *el-Mu'cemu'l-Evsat*).¹³

Bakara 257, 284; A'raf 54-57; İsrâ 110 ve devamı; Saffât'ın başından 34. âyete kadar; Haşr 21. âyet ve Cîn 1-4. âyetlerin, içinde cünun (delilik), cüzzam, baras (abraş) gibi birçok hastalığa iyi geldiğini aktaran bir rivâyete yer verilmiştir. Muhammed b. Ali'nin bu âyetleri felç olmuş bir yaşlıya okuduğu ve onun Allah'ın izniyle iyileştiği de rivâyetin sonunda yer almaktadır. (Suyûtî, *ed-Dürri'l-Mensûr*'dan).¹⁴

Hz. Ali'nin oğlu Hz. Hasan'dan nakledilen bir rivâyette o şöyle demiştir: “Kim şu yirmi âyeti okursa Allah'ın onu her zalim sultandan, her inatçı şeytandan, her zararlı yırtıcıdan ve her

7 Vr. 202b.

8 Vr. 211b.

9 Vr. 203a.

10 Vr. 221b.

11 Vr. 206a.

12 Vr. 216a.

13 Vr. 217a.

14 Vr. 206a.

saldırgan hırsızdan koruyacağını garanti ederim: Âyetü'l-Kürsî, A'raf 54, 55 ve 56. âyetleri,¹⁵ Saffât sûresinin ilk on âyeti,¹⁶ Rahmân sûresinin 33, 34 ve 35. âyetleri¹⁷ ve Haşr sûresinin son âyetleri (Lev enzelnâ).” (Suyûtî, *ed-Dürü'l-Mensûr*).¹⁸

Ebu's-Şeyh, Muhammed b. Ka'b'dan nakletmiştir: Bizans tarafına giden bir seriyye içerisinde birisi atından düşer ve ayağını kırar. Seriyedekiler onu atıyla ve yanında biraz azıkla orada bırakırlar. Onlar gidince bir başkası adamın yanına gelir ve durumunu sorar, o da olanları anlatır. Bunun üzerine adam der ki “elini ağrıyan yerine koy ve “Eğer onlar geri dönüp giderlerse/yüz çevirirlerse de ki: “Bana Allah yeter. O'ndan başka hiçbir ilâh yoktur. Ben ancak O'na tevekkül ettim. O, yüce Arş'ın sahibidir. (9/Tevbe 129)” âyetini oku.” O şahıs bunu yapınca yarası iyileşir, kalkar atına biner ve arkadaşlarına yetişir. (Suyûtî, *ed-Dürü'l-Mensûr*).¹⁹

İbn Ebî Hâtim, Leys'in şöyle dediğini aktarmıştır: “Bana ulaştığına göre şu âyetler su dolu bir kaba okunup sihir yapılmış kişinin başından aşağı dökülürse yapılmış sihre şifa olur. Âyetler şunlardır: 10/Yûnus 81-82. âyetler (burada Hz. Musa sihirbazların başarıya ulaşamayacaklarını söyler), 7/A'raf 118-121. âyetler arası ve 20/Tâhâ 69. âyet (burada da Hz. Musa ve sihirbazlar meselesi söz konusudur).” (İbn Ebî Hâtim, *Tefsir*; Süyûtî, *el-İtkân*).²⁰

Deylemî *Müsnedü'l-Firdevs*'te Ebû Zer'den şu rivâyeti (merfu' olarak) nakleder: “Pireler sana eziyet verdiğinde su dolu bir kap alıp üzerine yedi kere “Allah, bize yollarımızı dosdoğru göstermişken, biz ne diye O'na tevekkül etmeyelim? Bize yaptığınız eziyete elbette katlanacağız. Tevekkül edenler, yalnız Allah'a tevekkül etsinler.” (14/İbrahim 12) âyetini oku ve yatağının etrafına serpiştir.” (Suyûtî, *ed-Dürü'l-Mensûr*).²¹

Başka bir rivâyette “Kim Cuma günü Kehf sûresini okursa sekiz gün boyunca her türlü fitneden korunur. Deccal çıksa ondan da korunur” denmektedir. (Suyûtî, *ed-Dürü'l-Mensûr*).²²

Fâtiha sûresinin her hastalığa şifa olduğuna; ayrıca zehre karşı panzehir olduğuna dair rivâyetler de aktarılmıştır (Beyhakî'nin *Şu'abu'l-İmân*'ından).²³

Yine Hâkim ve Beyhakî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Ali'den naklediyor: Kim kalbinde bir sıkıntı/kasvet hissediyorsa Yâsîn'i, içinde zaferan bulunan bir bardak suya okusun ve onu içsin. (Beyhakî, *Şu'abu'l-İmân*).²⁴

15 Âyetlerin meâli şöyledir: 54- Rabbiniz, gökleri ve yeri altı günde yaratan ve sonra arşa hükmeden, gündüzü durmadan kovalayan gece ile bürüyen; güneşi, ayı, yıldızları, hepsini buyruğuna baş eğdirerek var eden Allah'tır. Bilin ki yaratma da emir de O'nun hakkıdır. Alemlerin Rabbi olan Allah Yüce'dir. 55- Rabbinize gönülden ve gizlice yalvarın. Doğrusu O aşırı gidenleri sevmez. 56- Düzene sokulduktan sonra yeryüzünde bozgunculuk yapmayın. Allah'a (azabından) korkarak ve (rahmetini) umarak dua edin. Şüphesiz, Allah'ın rahmeti iyilik edenlere çok yakındır.

16 Âyetlerin meâli şöyledir: 1- Ve saf bağlayarak saf halinde bulunanlara andolsun. 2- Haykırarak sevk edenlere. 3- Zikrederek tilâvet edenlere (andolsun). 4- Muhakkak ki sizin ilâhınız, mutlaka Tek'tir. 5- Göklerin, yerin ve ikisi arasında olanların Rabbidir. Ve doğuların (da) Rabbidir. 6- Muhakkak ki Biz; dünya semasını, yıldızları ziyet kılarak süsledik. 7- Ve marid (azgın ve asi) şeytanların hepsinden muhafaza ederek. 8- Melei A'lâ'ya kulak verip dinleyemezler ve her taraftan atılırlar (kovulurlar). 9- Kovulmuş olarak, onlar için kesilmeyen sürekli azap vardır. 10- Ancak kim bir söz kapıp kaçarsa, o taktirde kayıp giden yakıcı bir alev onu takip eder (ona ulaşır, yok eder).

17 Âyetlerin meâlleri şöyledir: 33- Ey cin ve insan toplulukları! Göklerin ve yerin uçlarından bucaklarından geçip gitmeye gücünüz yeterse geçip gidin. Büyük bir güç olmadıkça geçip gidemezsiniz. 34- O hâlde, Rabbinizin hangi nimetlerini yalanlıyorsunuz? 35- Üstünüze ateşten yalın bir alevle kıpkızıl bir duman gönderilir de kendinizi koruyamazsınız.

18 Vr. 212a.

19 Vr. 212b.

20 Vr. 213a.

21 Vr. 214b.

22 Vr. 216a.

23 Vr. 202b.

24 Vr. 221b.

İbn Abbâs ve İbn Mes'ud'dan nakledildiğine göre Hz. Peygamber şöyle buyurmuştur: “Kim her gece Vâkıa sûresini okursa ona asla fakirlik isabet etmez.” (Beyhakî, *Şu'ab*; Suyûtî, *ed-Dürü'l-Mensûr*).²⁵

Fâtiha ve Âyetü'l-Kürsî okunduğu gün kişiye insan ve cin tarafından göz değmesi isabet etmeyeceğine dair bir rivâyet aktarılmaktadır. (*Kenzü'l-Ummâl'den*).²⁶

Şa'bî'den nakledildiğine göre bir adam ona gelmiş ve ölüm korkusundan şikâyet etmişti. Şa'bî de ona Kur'ân'ın esası/temeli olan Fâtiha sûresini okumasını tavsiye etmiştir. (Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-Beyân*).²⁷

Hız. Âişe'nin bildirdiğine göre bir adam gelmiş ve evinde hiç bereket kalmadığı hususunda Hz. Peygamber'e şikâyette bulunmuştur. Bunun üzerine Hz. Peygamber ona yemeğinin yahut katığının üzerine Âyetü'l-Kürsî'yi okumasını, böylece onların muhakkak bereketleneceğini öğütlemiştir.²⁸ Görebildiğimiz kadarıyla bu rivâyet hiçbir muteber hadis kaynağında geçmediği gibi, şerhlerde hatta mevzuat kitaplarında da yer almamaktadır. Sadece İbn Sem'ûn el-Bağdâdî (v. 387/997) gibi bazı vaiz ve mutasavvıfların eserlerinde yer almaktadır.²⁹

Mu'az b. Cebel Hz. Peygamber'e gelerek borcundan şikâyet eder. Hz. Peygamber de ona borcunu ödemeyi istiyorsa *kulillâhumme mâlikel mülk* âyetini (3/Âl-i İmrân 26) okumasını ve sonunda da “Ey dünya ve ahiretin Rahman'ı ve Rahim'i! Sen dilediğine dünya ve ahiretten dilediğini verirsin, dilediğine de dilediğini vermezsin. Benim de borcumu öde!” demesini öğütler. Ardından, “Sen bunları okursan, bir dünya dolusu altın borcun olsa da Allah öder” der.³⁰ Tefsirler içerisinde sadece Suyûtî'nin eserinde yer alan³¹ bu rivâyete de herhangi bir hadis kaynağında rastlayamadık. Bununla birlikte yine risalede yer alan, bu rivâyetin bir benzeri Taberânî'nin *el-Mu'cemü'l-Kebîr*'inde geçmektedir.³²

Mu'teber hadis kaynaklarından hiçbirisinde yer almayıp Sa'lebî'nin *el-Keşf ve'l-Beyân* isimli tefsirinde, Kurtubî tefsirinde ve Beyhakî'nin *ed-De'avât* isimli eserinde yer alan ve İbn Abbas'tan nakledilen bir rivâyette o şöyle demiştir: Eğer hayvanınız inatçılık yapıyorsa yahut binicisine zorluk çıkarıyorsa onun iki kulağına şu âyeti okuyun: “Göklerde ve yerde ne varsa hepsi isteyerek veya istemeyerek Allah'ın iradesine boyun eğdiği ve sonunda bütün herkesin hesap vermek üzere O'nun huzuruna çıkacağı gerçeğine rağmen onlar Allah'a teslimiyetten başka bir din mi arıyorlar!?” (3/Âl-i İmrân 83).³³

Yine Beyhakî'nin *Şu'âbü'l-İman* isimli eserinden aktarılan, senedinde tanınmayan bir şahsın olduğu, Hz. Ali'ye dayandırılan mevkuf bir hadiste En'âm sûresinin hangi hastaya okunursa Allah'ın ona şifa vereceği bildirilmiştir.³⁴

İbnü'd-Dureys'in naklettiği bir habere göre Sa'id b. Cübeyr “mecnun” bir şahsa Yâsîn sûresini okumuş ve o şahıs iyileşmiştir. (İbnü'd-Dureys, *Fedâilü'l-Kur'ân*).³⁵

Kadir sûresi hakkında Ebu'l-Leys es-Semerkindî'nin, kitabında yer verdiği ve merfu olduğunu söylediği bir rivâyet vardır. Bu rivâyette abdest aldıktan sonra bu sûreyi bir defa okuyana, elli yıl boyunca gündüz oruç tutan ve gece ibadet eden kulların sevabının verileceği;

25 Vr. 226a.

26 Vr. 203a.

27 Vr. 202a.

28 Vr. 207a. *ed-Dürü'l-Mensûr*'dan aktarılmıştır.

29 Bkz. İbn Sem'ûn el-Vâ'iz, Ebu'l-Hüseyn Muhammed b. Ahmed b. İsmail b. Anbes el-Bağdâdî, *Emâli İbn Sem'ûn el-Vâ'iz*, Thk. Âmir Hasen Sabrî, Dâru'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, Beyrut, 1423/2002, s. 236.

30 Vr. 210b.

31 *ed-Dürü'l-Mensûr*'dan aktarılmıştır. (II, 172)

32 Taberânî, *el-Mu'cemü'l-Kebîr*, XX, 154.

33 Vr. 210b.

34 Vr. 211b.

35 Vr. 222a.

iki kere okuyana Halîl (İbrahim), Kelîm (Musa), Rafî' (İsa) ve Habîb (Muhammed) diye vasıflandırılan peygamberlere verilenlerin aynısının verileceği; üç kere okuyana ise cennetin sekiz kapısının açılacağı ve buradan hesapsız kitapsız içeri gireceği anlatılmaktadır. Bu rivâyeti değerlendiren müellif, fazlaca abartma bulunduğu için haberin uydurma olduğunun bariz görüldüğünü, zahiren Şeriat'a da muhalif olduğunu, bu sebeple bu rivâyeti hemen kabul etmediğini belirtmektedir.³⁶ Rivâyette aşırı abartma olduğu doğrudur fakat esasında kitaptaki başka rivâyetlerde de abartmalar ve ciddi biçimde süzgeçten geçirilmesi gereken unsurlar bolca mevcuttur. Kaldı ki birçok rivâyetin yer aldığı kitaplar ulema arasında güvenilirlik bakımından ilk sıralarda yer almamaktadır. Fakat müellifin bunlar karşısında ciddi bir eleştirel tavır takındığına şahit olmuyoruz. Mesela Sûyûtî'nin tefsirinde naklettiği şu rivâyet böyledir: Zeyd b. Erkam'dan merfu olarak rivâyet edildiğine göre Hz. Peygamber şöyle buyurmuştur: "Kim Kâfirûn ve İhlâs sûreleriyle Allah'a kavuşursa (yani onları okuduktan sonra ölürse) ona hesap sorulmayacaktır." (Suyûtî, *ed-Dürru'l-Mensûr*).³⁷ Bu rivâyet, abartılı bir mükâfattan bahsetmesinin yanında hadis kaynaklarında yer almamaktadır. Yine Hz. Enes'ten merfu olarak gelen bir hadiste şöyle buyrulur: "Kim İhlâs sûresini ikiyüz defa okursa ikiyüz senelik günahları bağışlanır." (İbnü'd-Dureys, *Fedâil*).³⁸ Hz. Enes'in rivâyet ettiği ve merfu olduğu söylenen iki hadiste Hz. Peygamber, bir gün içerisinde Haşr sûresinin son üç âyetini okuyup da ölen kişinin işlediği bütün günahların bağışlanacağı ve şehit olarak yazılacağı bildirilmektedir. (Suyûtî, *ed-Dürru'l-Mensûr*).³⁹ Bu rivâyetlerde hep az amel karşılığında fazlaca sevap ve tam bir kurtuluştan bahsedilmektedir. Kanaatimize göre bu rivâyetler hakkında da müellifin yukarıdakine benzer değerlendirmelerde bulunması daha isabetli olurdu.

Değerlendirme ve Sonuç

Mehmed b. Mahmûd et-Trabzonî el-Medenî, Kur'ân'ın faziletleri ve Havâssu'l-Kur'ân hakkında yazdığı risalesinde konuyla ilgili rivâyetleri bir araya getirmiş ve büyük oranda rivâyetler hakkında değerlendirme yapmadan onları sadece aktarmak amacıyla gütmiştir. Bu amacını gerçekleştirirken sadece bâtil ve uydurma kabul ettiği rivâyetlerden uzak durmaya çalıştığını söylemektedir. Bununla birlikte naklettiği rivâyetlerin içinde sahih kabul edilen derlemelerde yer alanlar bulunduğu gibi, herhangi bir muteber kitapta yer almayan, vaizlerin ve mutasavvıfların eserlerine aldığı, bize göre büyük ihtimalle uydurma olan birçok rivâyet de bulunmaktadır. Bunları Trabzonî'nin daha ziyade Celâluddîn es-Suyûtî'nin *ed-Dürru'l-Mensûr* isimli eserinden aldığı görülmektedir. Fakat anlaşılan o ki Suyûtî'nin naklettiği bu rivâyetleri tahkik etmek gereği duymamış, sadece bazı kitaplarda yer almış olması onun için yeterli olmuştur.

Şunu belirtmek gerekir ki Trabzonî'nin içinde yaşadığı Osmanlı toplumunun (geniş halk kitlesinin) din anlayışına en çok etki eden eserlerden olan *Ahmediye*, *Muhammediye*, *Envâru'l-Âşıkîn* ve *Tibyân Tefsiri* gibi kitaplarda Fedâil ve Havâssu'l-Kur'ân'a dair ilginç örneklere rastlanmaktadır. Mesela bunlardan birisinde Kur'ân'ı okumayı öğrenmenin faziletiyle ilgili şu rivâyet aktarılır: Hz. İsa kabirler arasından geçerken azap meleklerinin bir ölüye azap ettiklerini görür. Geri dönerken aynı kabrin yanında bu defa rahmet meleklerini ellerinde nurdan tabaklarla dururken görür. Bu değişikliğin sebebini sorduğunda Allah şöyle cevap verir: "Ey İsa! Aslında bu kabrin sahibi asi bir kuldu ve ölümünden itibaren azap görüyordu. Fakat adam öldüğünde hamile karısı bir çocuk doğurdu. Kadın çocuğunu terbiye etti, büyüttü ve mektebe gönderdi. Hocası da ona besmeleyi öğretti. İşte, çocuğu yeryüzünde benim ismimi zikrederken, babasına yer altında azap etmeyi bu yüzden reva görmedim." Aynı eserlerde benzer muhtevaya sahip rivâyetler Fâtîha, Mülk, İhlas ve Haşr sûresi gibi birçok sûrenin, ya kişinin bizzat kendisi yahut çocukları tarafından okunması durumunda elde edilecek sevapla

36 Vr. 229b.

37 Vr. 230b.

38 Vr. 233b.

39 Vr. 226b.

ilgili birbirinden değişik rivâyetler nakledilmiştir. Bu konuda aktarılan bir diğer ilginç rivâyet de Allah Teala'nın ahirette kullarına Kur'ân okuyacağıyla ilgilidir. *Envâru'l-Aşıkîn*'de rivâyet şöyle aktarılır: “Nakildir ki yarın kıyamet gününde kullar dediler: “İlâhunâ ve Mevlânâ! Dünyada Kur'ân okuduk ve hatim eyledik.” Hak Teala Hazretleri dedi: “Ey benim kullarım! Siz okudunuz, ben işittim. İmdi siz oturun, benim cemalime nazar eyleyin, ben dahi Kur'ân'ı okuyayım, siz dahi dinleyin!” Pes Tâhâ ve Yâsîn sûresini okuya.” Bunu dedikten sonra Allah'ın bu iki sûreyi yerleri ve gökleri yaratmadan bin yıl önce okuduğunu, meleklerin bu sûreleri işitip, “gönlünde Kur'ân olana ne mutlu! Kendilerine Kur'ân nazil olan Muhammed ümmetine ne mutlu!” dediklerini haber verir.⁴⁰

Trabzonî'nin risâlesini bu çerçevede değerlendirdiğimizde, onun Kur'ân'ın fazilet ve havâssına bakışı hakkında şunu söyleyebiliriz: Her ne kadar bu konulardaki kimi rivâyetleri bâtil görüp onlardan uzak durmaya çalıştığını söylese de netice itibariyle ortaya koyduğu eser toplumun bu yöndeki algısına katkıda bulunur niteliktedir. Bu algı, Kur'ân'ın lafzını okumayı yani kıraati, onunla kurulacak en üst seviyedeki ilişki biçimi olarak terviç eden bir algıdır. Yine bu algı ve anlayışta Kur'ân'ı sadece okumak neredeyse insanın dünyada başına gelecek her türlü sıkıntı ve derdin (fiziksel yaralanmalar, zehirli hayvanlar tarafından ısırılmalar vs. dâhil) çaresi olarak görülmektedir.

Esasında insanların, kutsallık atfettikleri nesnelere böyle bir ilişki kurmaya meyilli oldukları, tarihin ilk dönemlerinden itibaren görülen bir olgudur. Bununla birlikte, insanları sapmış oldukları bâtil yollardan geri döndürüp, tevhide yöneltmek amacındaki vahyin böyle bir anlayışa hapsedilmesi zamanla bu tevhide yöneltme işlevinin göz ardı edilmesine sebep olmaktadır. Bir Osmanlı bakiyesi olan bizim toplumumuzdaki geniş halk kitlelerinin bu günkü Kur'ân anlayışı bu durumun bir kanıtıdır. Çünkü günümüz Türkiye'sinde, bu risaledeki birçok rivâyetin paralelinde seyreden bir Kur'ân anlayışı mevcuttur. İnsanlar genellikle Kur'ân'ı, onun diriltici soluğunu hissedip âdil ve insanlığa yaraşır bir toplum oluşturmak için “anlamak” yerine, gündelik dertleri ve fiziksel hastalıklarını iyileştirmek için belli sayılarla sınırlandırarak “okumayı” tercih ediyorlar. Bu tercihlerinin temelinde birden çok sebep yatmakta ise de öncelikli olarak bahsi geçen türden rivâyetlerin etkili olduğunu söylemek yanlış olmayacaktır.

Sahih kabul edilen bazı hadis rivâyetlerinde Hz. Peygamber'in şifa niyetiyle Kur'an'dan bazı sûre ve âyetleri okuduğu ve okunmasını tavsiye ettiği anlaşılmaktadır. Kanaatimizce öncelikle bu rivâyetlerin özellikle metin yönünden sıhhat durumları incelenmelidir. Bunların tamamen sahih olduğu tespit edilse bile bu işlemi dua ve niyaz mânâsında telakki edip onun ötesinde bir anlama yormamak gerekir. İslâm inancına göre samimiyet ve ihlâsla yapılan her dua Allah katında kabul görür. Bu rivâyetler başka türlü okunduğunda Kur'ân'ın zamanla şifacılar, cinciler ve “nefesi kuvvetli olanlar” (!) elinde bir araca dönüşmesi kaçınılmazdır. Kaldı ki Hz. Peygamber'in zamanındaki insanların Kur'ân ile aralarında dil engeli bulunmamaktadır. Yani onların bazı âyetlere şifa niyetiyle yaklaşmaları ile on-onbeş asır sonraki Türk toplumunun yaklaşımı farklı olacaktır. İlkinde anlama ve gereğince amel etmeyle ilgili bir sorun yokken, ikincisinde bunlar hep geri planda kalacaktır. Zerkeşî'nin de dediği gibi, Kur'ân-ı Kerîm'in fazilet ve havâssından faydalanmak isteyen kişi samimiyetle Allah'a yönelip O'na yakarmalı, O'nun kitabı üzerinde iyice düşünerek kalbini güzelleştirmeli, gece gündüz Kur'an'la meşgul olup onunla amel etmeli ve ona bağlanmalıdır ki böylece maksadına ulaşabilsin ve Kur'ân'ın aydınlığında yoluna devam edebilsin.⁴¹

40 Bu rivâyetler için bkz. Hatice K. Arpağuş, *Osmanlı ve Geleneksel İslam*, (İstanbul: İFAV Yayınları, 2014, s. 384-385.

41 Eroğlu, “Havâssü'l-Kur'ân”, XVI, 522.

**MEHMED B. MAHMÛD ET-TRABZONÎ'NİN (ö.1200/1786) FIKHA DÂİR BİR
ESERİ: HÂŞİYETÛ MEHMED ET-TRABZONÎ ALÂ MUHTASARÎ
GUNYETİ'L-MÛTEMELLÎ FÎ ŞERHÎ MÛNYETİ'L-MUSALLÎ**

Uğur Bekir DİLEK*

Müellifin söz konusu eserini tanıtmadan önce kısaca hayatı ve eserleri ile hâşiye yaptığı eser olan İbrahim el-Halebî'nin *Muhtasarı Gunyeti'l-mütemellî fî şerhi Münyeti'l-musallî* isimli eserinden söz etmek yerinde olacaktır.

Mehmed b. Mahmûd et-Trabzonî'nin Kısaca Hayatı ve Eserleri

Müellifin tam ismi Mehmed b. Mahmûd b. Sâlih b. Hasan et-Trabzonî olup¹ bazı kaynaklarda 1114/1702 yılında doğduğu ifade edilmektedir. Trabzonlu olması hasebiyle eserlerinde Trabzonî nisbesini kullandığı görülür.² Bir süre Medine'de ikamet ettiği için Medenî Mehmed Efendi diye şöhret kazanmıştır.³ İlk tahsilini babası Mahmûd Bey ve annesi Emine Hanım'dan alan Medenî Mehmed Efendi, daha sonra annesi tarafından İstanbul'a götürülmüş ve Süleymaniye Medresesi'ne verilmiştir.⁴ İstanbul'daki öğrenimini tamamladıktan sonra Şam, Kudüs, Mekke ve Medine gibi ilim merkezlerinde tahsilini sürdürmüştü⁵, Hicaz'da bulunduğu sırada çeşitli hocalardan hadis ve fıkıh tedrisi için genel icazet almıştır.⁶

Hicaz'dan İstanbul'a dönünce Süleymaniye Medresesi'nde müderris ve hâfız-ı kütüb olarak görevlendirilmiştir. Vefatından kısa bir süre önce 226 kitabını Süleymaniye Camii'ndeki kütüphaneye vakfeden müellifimiz tarafından istinsah veya mukabele ettiği bilinen pek çok kitap Süleymaniye Kütüphanesi'nde mevcuttur.⁷

Muhaddis, müfessir⁸, fakih, edip,⁹ kurrâ ve dilci¹⁰ olması yanında bir Kâdirî şeyhi olan Mehmed Efendi¹¹, yaşadığı dönemin dinî, ahlâkî ve sosyal meseleleri üzerinde yakından ilgilenmiş,

* Yrd. Doç. Dr., Yalova Üniversitesi Hukuk Fakültesi, İslam Hukuku Anabilim Dalı, ugurbekir@yalova.edu.tr.

1 Hayreddîn Ziriklî, *el-A'lâm*, (Kahire: 1956), c. VIII, s. 311.

2 Emin Aydın, *Muhammed b. Mahmûd et-Trabzonî el-Medenî'nin (v. 1200/1786) "ed-Dürerü's-semîne" Adlı Eserinin Tahkik ve Tahlili*, (basılmamış yüksek lisans tezi, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2011), s. 5.

3 Bursalı Mehmed Tahir, *Osmanlı Müellifleri*, (İstanbul: 1333), c. I, s. 167; Ziriklî, *el-A'lâm*, c. VIII, s. 311.

4 Aydın, *Muhammed b. Mahmûd et-Trabzonî el-Medenî'nin (v. 1200/1786) "ed-Dürerü's-semîne" Adlı Eserinin Tahkik ve Tahlili*, s. 11.

5 Ali Benli, "Trabzonî, Mehmed", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, (İstanbul: 2012), XLI, 304.

6 Benli, "Trabzonî, Mehmed", XLI, 304.

7 Benli, "Trabzonî, Mehmed", XLI, 304.

8 Mehmed Süreyyâ, *Sicill-i Osmânî*, (İstanbul: 1308), c. IV, s. 262-263.

9 Ziriklî, *el-A'lâm*, VIII, 311.

10 Aydın, *Muhammed b. Mahmûd et-Trabzonî el-Medenî'nin (v. 1200/1786) "ed-Dürerü's-semîne" Adlı Eserinin Tahkik ve Tahlili*, s. 5.

11 Bursalı, *Osmanlı Müellifleri*, c. I, s. 167.

müslümanı tekfir etmenin tehlikeleri üzerinde durmuş ve zamanında buna öncülük eden Muhammed b. Abdülvehhâb olduğu tahmin edilen Necidli bir şeyhe reddiyeler yazmıştır.¹² 15 Ramazan 1200'de (12 Temmuz 1876) İstanbul'da vefat etmiş ve Karacaahmet Mezarlığı'na defnedilmiştir.¹³

Belli başlı eserleri şunlardır:

1. *Tertîbü evâili âyâti'l-Kur'ân alâ hurûfi'l-hicâ*
2. *Risâle fî fezâili's-süver ve'l-âyât (ed-Dürerü's-semîne fî fezâili'l-âyât ve's-süveri'l-azîme)*
3. *Risâle fî't-tecvîd maa zelleti'l-kârî*. Bu eserde Kur'ân-ı Kerîm'i kolay öğretmekle ilgili hadisler, tecvidle ilgili bilgiler ve fakihlerin Kur'ân tilâvetiyle ilgili görüşleri yer almaktadır.
4. *el-Îthâfâtü's-seniyye fî'l-ehâdîsi'l-kudsîyye*. Suyûtî'nin Cem'u'l-cevâmi'i başta olmak üzere alfabetik hadis kitaplarından faydalanılarak hazırlanmıştır.
5. *el-Câmiü'l-a'zam fî esmâi nebiyyine'l-muazzam*. Şemseddin eş-Şâmî'nin Sübülü'l-hüdâ ve'r-reşâdi'na dayanan bu eserde, Hz. Peygamber'e nispet edilen 783 isim ve sıfatın açılmaması yapılmaktadır.
6. *Şerhu esmâi ehli bedr*.
7. *Temyîzü'l-fâzil ani'l-mefzûl*. Bu eserde peygamberlerin, meleklerin, ashâb-ı kiramın, tabînin, kadınların ve sahâbe çocuklarının birbirlerine üstünlükleri ele alınmaktadır.
8. *Tuhfetü'l-ihvân fî'l-harâm ve'l-helâl mine'l-hayevân*. Alî el-Kârî'nin Behcetü'l-insân fî mahiceti'l-hayevân adlı kitabının ihtisar edilmiş halidir.
9. *Hâşiyetü Mehmed et-Trabzonî alâ Muhtasari Gunyeti'l-mütemellî fî şerhi Münyeti'l-musallî*.
10. *Risâle fî'd-duhân Hâdi'l-umâ ilâ câddeti'tarîk*. Medenî Mehmed Efendi bu eserinde kendi döneminde tartışma konusu olan tütün içmenin hükmünü ele almış ve tütünün helâl ya da haram oluşuna dair bir hüküm olmamakla birlikte, sultan tarafından yasaklandığından bu emre itaat edilmesi gerektiğini belirtmiştir.
11. *Risâle fî beyâni mâ vakaa mine'l-evhâm fî Sihâhi'l-Cevherî*. Bu eserde Cevherî'nin es-Sihâh'ta yaptığı ve Fîrûzâbâdî tarafından tespit edilen hatalara yer verilmiştir.
12. *Risâle fî beyâni'l-ezdâd*. el-Kâmûsü'l-muhît'i esas alarak karşıt anlamlı kelimeleri bir araya getirdiği bu eserin sonunda ezdâd hakkında nakledilen farklı görüşleri de nakletmiştir.
13. *Risâle fî beyâni müsellesâti'l-lügaviyye*. Bu eser Nihal Değer tarafından Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü bünyesinde 2000 yılında tahkik edilerek yüksek lisans tezi olarak sunulmuştur.
14. *Ucâletü'z-zâd fî şerhi Zühri'l-meâd fî muârazati Bânet Suâd*. İbn Hacer el-Askalânî'nin Zührü'l-meâd fî muârazati Bânet Suâd adlı kasidesi üzerine Muhammed b. Abdülmelik b. Anîn el-Yemenî tarafından el-İdâd ve'z-zâd adıyla yapılan şerhin ihtisar edilmiş halidir.
15. *Ruseyyile fî beyâni'l-elfâz elletî yestevî fihe'l-müfred ve'l-müsennâ ve'l-cem' ve'l-müzekker ve'l-müennes*.

12 Benli, "Trabzonî, Mehmed", XLI, 304.

13 Süreyyâ, *Sicill-i Osmânî*, c. IV, s. 262-263.

16. *ed-Dürri'l-muazzam fî şerhi Hizbi'l-a'zam*. Ali el-Kârî'ye ait dua mecmuası üzerine yazdığı bir şerhtir.

17. *el-Maksadü'l-esnâ fî şerhi esmâi'l-hüsnâ*.

18. *Mevlidü'r-resûl sallallâhu aleyhi ve sellem*.

19. *Nefehâtü'l-kurab ve'l-ittisâl bi-isbâti't-tasarruf li evliyâillâhi ve'l-kerâme ba'de'l-intikâl*. Müellif bu eseri, Vezir Abdurrahman Paşa'nın huzurunda toplanan bir mecliste evliyanın kerametinin vefatından sonra devam edip etmeyeceğinin sorulması üzerine kaleme almıştır.

20. *Sârimü'l-vâridât*. Muhammed b. Abdülvehhâb olduğu tahmin edilen Necidli bir şeyhin iddialarına karşı kaleme alınmış bir reddiyedir.

21. *es-Sârimü'l-meslûl li-men tasaddâ bi-cehlihî kassa ahkâmi'r-resûl*. Eserde İstanbul'da evlerine nazardan korunmak için sarımsak takanların tekfir edilmesiyle ilgili sorulara müellifin verdiği cevap, fakihlerin bu konudaki görüşleri ve kıssacıların vehimleriyle müslümanların tekfir edilemeyeceği ifade edilmektedir.

22. *Risâletü tarîki'l-ihtisâb ve'n-nasîha*. İbrâhim el-Lekânî'nin Cevheretü't-tevhîd'indeki bazı beyitlerin müellif tarafından yapılan şerhlerini ihtiva eden bir eserdir.

23. *Risâle fî ademi tekfîri'l-müslimîn*.¹⁴

İbrahim b. Muhammed b. İbrahim el-Halebî'nin (ö. 956/1549) Muhtasarı Gunyeti'l-mütemellî fî şerhi Münyeti'l-musallî Adlı Eseri ve Muhtevası

Müellifin ele alacağımız eseri, İbrahim el-Halebî'nin, *Muhtasarı Gunyeti'l-mütemellî fî şerhi Münyeti'l-musallî* adlı eseri üzerine yapılmış bir hâşiye olduğundan öncelikle Halebî'nin söz konusu eserinden bahsetmek yerinde olacaktır.

Halebî'nin, *Halebî sagîr* olarak da bilinen bu eseri, Sedîdüddîn el-Kaşgarî'nin (ö. 705/1305) namaza dair kaleme aldığı *Münyetü'l-musallî ve gunyeti'l-mübtedî* adlı eserine yazdığı bir şerh olan ve *Halebî Kebîr* olarak da bilinen *Gunyetü'l-mütemellî fî şerhi Münyeti'l-musallî* adlı eser üzerine Halebî'nin kaleme aldığı bir muhtasardır.¹⁵

Sedîdüddîn el-Kaşgarî'nin *Münyetü'l-musallî ve gunyeti'l-mübtedî* isimli eseri namaz hakkında kaleme alınmış bir eserdir. Hanefî mezhebinin hâkim olduğu Horasan ve Mâverâünnehir'de, temel Arapça eğitimini aldıktan sonra İslâmî ilimleri tahsil edecek talebelere giriş metni olmak üzere Ebü'l-Leys es-Semerkindî'nin *Mukaddimetü's-salât*'ı gibi temizlik, abdest ve namaza dair hükümleri sade ve basit bir dille anlatan bir takım eserlerin okutulması adet halini almıştı. Kaşgarî tarafından kaleme alınan bu eser de, kısa sürede Hanefî coğrafyasında İslâmî ilim tahsil edenlere giriş mahiyetinde okutulan eserler arasında yerini almıştır. Eserinde, ilk olarak Ebû Hanîfe ve talebelerinin görüşlerini ana hatlarıyla veren Kaşgarî, eserin devamında Hanefî fakihlerinin kendi dönemine kadar beş asır boyunca bu görüşler etrafında geliştirdikleri hükümleri ve döneminin karşılaşılan problemlerini maddeler halinde ve basit bir dille ifade etmiştir. Ele aldığı hükümlerin kaynaklarına nadiren yer veren bu eser başta İstanbul olmak üzere dünyanın birçok yerinde defalarca basılmıştır. Hanefîlerce *Münyetü'l-musallî*'ye gösterilen ilgi ve alaka, X. (XVI.) yüzyıldan itibaren İbrahim el-Halebî'nin *Halebî sagîr* olarak da tanınan *Muhtasarı Gunyeti'l-mütemellî*'sine yönelmiştir.¹⁶

14 Benli, "Trabzonî, Mehmed", XLI, 304-305. Diğer eserleriyle alakalı olarak bkz. Aydın, *Muhammed b. Mahmûd et-Trabzonî el-Medenî'nin (v. 1200/1786) "ed-Dürerü's-semîne" Adlı Eserinin Tahkik ve Tahlili*, s. 15-36.

15 Şükrü Selim Has, "Halebî, İbrahim b. Muhammed", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, (İstanbul: 1997), XV, 232.

16 Hüseyin Kayapınar, "Münyetü'l-musallî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, (İstanbul, 2006), XXXII, 32.

Halebî'nin, *Halebî kebîr* olarak da bilinen *Günyetü'l-mütemellî fî şerhi Münyetü'l-musallî ve günyetü'l-mubtedî* isimli şerhinin bazı özellikleri şunlardır:

1. Nafile namaz türleri, kaza namazı ve cenaze namazı gibi *Münyetü'l-musallî*'nin ele almadığı bazı konulara da temas etmiştir.

2. Kaşgarî'nin verdiği bilgileri delillendirmiş, delil olarak getirdiği hadislerin senet ve metinlerini tartışmıştır.

3. Diğer mezheplerin, özellikle Şafî mezhebinin görüşleriyle mukayeseler yapmıştır.

4. Lügavî tahlillere genişçe yer verip metni daha küçük pasajlara ayırmış ve *Münyetü'l-musallî*'deki önermeleri daha açık bir üslupla ve maddeler halinde ifade etmeye çalışmıştır.

5. Hanefî Mezhebinin hâkim olduğu bölgelerdeki yerleşik uygulamaları, bid'atleri ve mezhep telakkilerini ele aldığı konular çerçevesinde işlemesi açısından önemli bir kaynak olma özelliğini korumaktadır.

6. Yer yer Kaşgarî'nin Hanefî Mezhebi birikimini yansıtmaya hususundaki eksikliklerine ve hatalarına işaret etmiştir.¹⁷

Taharet ve namaz konularını Hanefî fıkına göre ayrıntılı biçimde ele alan *Halebî kebîr*, uzun süre medreselerde ders kitabı olarak okutulmuş ve defalarca baskısı yapılmıştır.¹⁸

Halebî, bu çalışmasıyla İslâmî ilimlerin tahsilinde henüz başlangıç seviyesinde olan talebelere yönelik bir eser hazırlamayı hedeflese de eser, bu seviyedekilere göre anlaşılması zor ve hacimli olduğundan çalışmasını ihtisar ederek *Halebî sagîr* diye bilinen eserini kaleme almıştır.¹⁹

Halebî sagîr'in belli başlı özellikleri şunlardır:

1. *Halebî kebîr*'deki uzun bölüm girişlerine ve diğer mezheplerin görüşlerinin tartışıldığı kısımlara *Halebî sagîr*'de yer vermemiştir.

2. Talebelerin ihtiyaçlarını gözeterek dil tahlillerini kısmen bırakmış ve uzun cümlelerdeki anlamayı güçleştiren unsurları çıkarmıştır. Bütün bu nedenlerle gerek hacim gerek muhteva gerekse üslup açısından hedef aldığı seviyeye uygun bir metin haline gelmiştir.

3. *Münyetü'l-musallî*'nin aksine hükümlerin nasla delillendirilmesine yer vermiştir.

Taşıdığı bu özelliklerinden dolayı kısa sürede hem *Münyetü'l-musallî*'den hem de *Halebî kebîr*'den daha çok tanınan ve okutulan bir kitap halini almıştır.²⁰

Halebî'nin her ikisi eseri de meselâ abdest sırasında su ibriğinin nereye konulması gerektiği gibi bir kısmı gelenek, estetik kabuller ve görgü kuralları kapsamına giren çok geniş bir adap çerçevesi çizerek Osmanlı toplumundaki temizlik ve namazla ilgili hemen her türlü vakıa ve davranışı nitelemeye çalışan metinler olma özelliğine sahiptir.²¹

Özellikle *Halebî sagîr*, Osmanlı'da eğitim almış kişilerin çok büyük bir kısmı tarafından okunan bir eser olmasından dolayı ilmihal kültürünün temel kaynaklarından birisini teşkil etmiş ve üzerine üzerine birçok şerh ve hâşiye yapılmıştır.²²

17 Kayapınar, "Münyetü'l-musallî", 32.

18 Has, "Halebî, İbrahim b. Muhammed", XV, 232.

19 Kayapınar, "Münyetü'l-musallî", XXXII, 32.

20 Kayapınar, "Münyetü'l-musallî", XXXII, 32-33.

21 Kayapınar, "Münyetü'l-musallî", XXXII, 33.

22 Kayapınar, "Münyetü'l-musallî", XXXII, 33.

Eser çok defa basılmıştır. Güzelhisârî tarafından *Hilyetü'n-nâcî* ismiyle yapılan haşiyesi önemli olup bu haşiyenin de defalarca baskısı yapılmıştır. *Halebî sagîr*, İbrâhim Babadâgî (Kazan 1860) ve Hasan Ege (1970) tarafından Türkçe'ye çevrilmiştir.²³

Halebî sagîr'de ele alınan başlıca konular şunlardır:

Namazın şartları

Abdestin farzları, sünnetleri, edepleri, abdestte haram ve mekruh olan şeyler

Guslün farzları ve sünnetleri

Teyemmüm

Suların hükmü ve hayız hali

Mestler üzerine mesh

Abdesti bozan durumlar

Necaset, kuyular, artıklar

Namazın farzları

Namazda mekruh olan şeyler

Sünnet ve nafile namazlar

Namazı ifsat eden şeyler

Sehiv secdesi

Mesbûk, lâhık ve müdrikin durumu

Zelletü'l-kârî

Tilâvet secdesi

Kaza namazı, yolcu namazı

Cuma namazı, bayram namazı

Cenaze namazı

Mehmed et-Trabzonî'nin Hâşiyesi ve Özellikleri

Eserin adı *Hâşiyetü Mehmed et-Trabzonî alâ Muhtasari Gunyeti'l-mütemellî fi şerhi Münyeti'l-musallî* olup Süleymaniye Kütüphanesi Süleymaniye kısmı 437 numarada kayıtlıdır.

Eser bir hâşiyeye olmakla birlikte bazen “şin” harfi rumuzuyla şerh yaptığı gibi²⁴ bu kaydı koymaksızın konuyla alakalı bazen uzunca açıklamalar da yaptığı olmuştur.²⁵

Halebî sagîr üzerinde yapılmış olan bu hâşiyenin bazı özellikleri şunlardır.

Halebî Sagîr'de Geçen Bazı Rivayetlerin Kaynaklarına Yer Vermesi

Halebî sagîr'de yer alıp kaynakları zikredilmeyen bazı rivayetlerin kaynaklarını zikreder. Meselâ Halebî sagîr'de, İbn-i Abbâs'a Kur'ân-ı Kerîm'de beş vakit namazdan söz edilip edilmediği sorusu ve buna verilen cevap yer almaktadır. Ama bu hadisin kaynağı zikredilmemektedir. Trabzonî hâşiyesinde bu rivayetin Abdürrezzâk, Firyâbî, İbnü'l-Münzir, İbn Ebî Hâtem, Taberânî, Hâkim, İbn Ebî Şeybe, İbn Cerîr gibi âlimler tarafından nakledildiğini hadisin farklı senetleriyle birlikte belirtmektedir.²⁶

Halebî Sagîr'de Geçen Bazı Hadislerin Senet Tenkidine Yer Vermesi

Trabzonî eserde yer alan bir takım hadislerin senet tenkidini yapar. Halebî sagîr'de guslün sünnetleri sayılırken saçın ıslatılması ve derinin temizlenmesi meselesinde şöyle geçer: Hz. Peygamber şöyle buyurmuştur: “*Saçı ıslatınız ve cildi temizleyiniz.*” Yine başka bir hadiste

23 Has, “Halebî, İbrahim b. Muhammed”, XV, 232.

24 Hâşiyetü Mehmed et-Trabzonî, s. 28, 155.

25 Hâşiyetü Mehmed et-Trabzonî, s. 29.

26 Hâşiyetü Mehmed et-Trabzonî, s. 3a.

şöyle buyrulmaktadır: “*Her kılın altı cünüptür.*” Trabzonî şöyle demektedir: Ebû Hureyre’den gelen rivayete göre Hz. Peygamber şöyle buyurmaktadır. “*Her kıl cünüptür. Kılı yıkayın deriyi temizleyin.*” Eserinde bu hadislerle alakalı olarak yapılan senet tenkitlerine yer verir.²⁷

Müellif başka bir yerde şöyle demektedir: Merfu bir hadiste Hz. Peygamber şöyle buyurmaktadır: “*Ben abdest alırken kimseden yardım istemem.*” Hz. Peygamberin Ömer’den isteyip hemen su getirmek için acele davranması rivayetine gelince Nevevî, *Şerhü’l-Mühezzeb*’de şöyle demiştir: “*Bu aslı olmayan batıl bir hadistir.*” Buhari’nin Kastallânî şerhinde de aynısı yer almaktadır.”²⁸

Halebî Sagîr’de Geçen Bazı Hadislerin Farklı Rivayetlerine Yer Vermesi

Trabzonî, bazen eserde yer alan bir hadisin farklı rivayeti varsa ya da eserde hadisin tamamına yer verilmemişse hadis kaynaklarına bakarak hadisin farklı rivayetlerine veya hadisin tamamına yer verir. *Halebî sagîr*’de geçtiğine göre Hz. Peygamber “*Allah kullarına beş vakit namazı farz kılmıştır. Kim onlar için güzelce abdest alır, vaktinde kılar, rükû ve secdelerini tam yapar ve huşû içinde kılsa onun affetmesi Allah’ın üzerinde bir ahit olur.*” Mehmed Efendi, hadis kaynaklarına bakarak bu hadisin sonunda “*Kim de bunları yapmazsa onun için Allah’ın üzerinde bir ahit yoktur. Dilerse affeder, dilerse azap eder.*” ibaresinin olduğunu iade eder ve bu hadisin kaynaklarını zikreder.²⁹

Halebî Sagîr’de Geçen Bazı Âyetlerle İlgili Açıklamaları

Halebî sagîr’de yer alan bazı âyetlerin tefsirine yer verir. “*Ey iman edenler! Namaz kılmaya kalktığınız zaman yüzlerinizi, dirseklerinize kadar ellerinizi, başlarınızı mesh edip, topuklara kadar ayaklarınızı yıkayın.*” (Mâide 6) meâlindeki âyetle alakalı şu değerlendirmeleri yapar: Ayetin medenî olduğunda icmâ vardır. Siyerciler abdest ve guslün namaz ile birlikte Mekke’de farz kılındığı hususunda icmâ etmişlerdir. Abdest ve guslü Hz. Peygamber’e öğreten Cebraîl’dir (as). Hz. Peygamber’in abdestsiz namaz kıldığı vaki değildir. Buna göre Mâide Suresi 6. âyetin nüzulünün faydası daha önce sabit olan hükmün takririnden ibarettir.³⁰ Keza bu âyette geçen “ilâ” harf-i cerrinin hangi anlamlara geldiğine yer verir.³¹

Âyetlerde yer alan bazı kelimelerin de tefsirlerine yer verir: Âl-i İmrân Sûresi 173. âyette yer alan “*Allah bize yeter. O ne güzel vekildir.*” buyruğundaki vekil kelimesinin şu şekilde tefsirine yer verir: Kulların rızıklarına kefil veya kulların rızıklandırılması kendisine vekâlet bırakılan demektir.

Eserde yer alan âyetlerde geçen kelimelerin sözlük anlamlarına da yer verir ve kaynaklarda bu kelimelere verilen değişik anlamları zikreder: Emseytü: Akşam vaktine ulaştım. Esbahnâ: Sabah vaktine girdik. Aşiyen kelimesi ile alakalı da açıklamalar yapar ve kaynaklarda yer alan farklı tanımlarına yer verir.

Halebî Sagîr’de Yer Alan Bazı Fikhî Terimleri Tanımlaması

Eserde yer alan bazı fikhî terimlerin kelime ve sözlük anlamlarına yer verir: Sünnet sözlükte “iyi ya da kötü yol ve siret” demektir. Fıkıh literatüründe sünnet “*dinde, bağlayıcı olmaksızın devamlı olarak yapılması istenen, takip edilen ve razı olunan yoldur.*” Daha sonra tanımdaki kayıtların neden konulduğunu nakleder: “Bağlayıcı kılınmaksızın” kaydıyla farz ve vâcip tanım dışı bırakılmıştır. “Devamlı olarak yapılması istenen” kaydıyla da nafîle tanım dışı

27 Hâşiyetü Mehmed et-Trabzonî, s. 16b.

28 Hâşiyetü Mehmed et-Trabzonî, s. 88b.

29 Hâşiyetü Mehmed et-Trabzonî, s. 4.

30 Hâşiyetü Mehmed et-Trabzonî, s. 5.

31 Hâşiyetü Mehmed et-Trabzonî, s. 5.

bırakılmıştır. Ancak Trabzonî doğru olanın tanımında “devamlı olarak yapılması istenen” kaydını koymamak olduğunu ifade eder. Zira bu kayıt tanımında yer alan “yol” kaydının kapsamında yer almaktadır. Çünkü devamlılık olmadan yol olmaz.³²

Cevâz kelimesinin dinî literatürde hangi anlamlarda kullanıldığını açıklar: 1. Vâcip, mendup ve mekruhu da kapsayacak şekilde bir şeyin yapılmasında sıkıntının kaldırılması. 2. Yapma ve terk etme tarafı eşit olan fiil.³³

Mukayyet suyun tanımını şu şekilde yapar: İnsanların zihinlerinin su ismini vermeye hemen karar vermediği şeydir veya kendisine yeni bir isim verilen sudur. Mukayyet denilmesinin sebebi zatının mahiyetinin ancak kayıtlarla bilinmesinden dolayıdır. Mesela gül suyunun mahiyeti sadece su demekle bilinmez. Söyleyenin gül kaydını da ilave etmesi gerekir. Bu nedenle bu ilave kaçınılmaz olarak gerekir. Bu nedenle de başka bir isim ortaya çıkmıştır. Mecazî kullanım dışında mutlak olarak su denmesi caiz değildir.³⁴

Kulleteyni açıklıyor: 500 rıtıldır, her rıtıl 130 dirhemdir. Dolayısıyla kulleteynin 65000 dirhem ettiğini rakamlarla belirtir.³⁵

Taharet, hades³⁶, mesh³⁷, zelle³⁸ gibi fikhî terimlerin sözlük ve terim anlamlarını verir.

Halebî'nin Bazı İfadelerini ve/veya Bu İfadeleri Kullanma Gerekçelerini Açıklaması

Halebî'nin bazı ifadeleri neden kullandığını açıklar: Halebî'nin eserinin dua kısmında kendisi ve anne-babası yanında hocalarına da Allah'tan af dilemesini şöyle izah eder: Üstadın öğrencisi üzerindeki hakkı ana-babanın oğlu üzerindeki hakkı gibidir.

Halebî'nin “mestler üzerine mesh etmek sünnetle caizdir” sözüyle alakalı şöyle der: Caiz dedi, vâcip demedi. Çünkü kul onu yapıp yapmama hususunda muhayyerdir. Müstehap da dememiştir. Zira cevazına itikat eden ve yıkamayı mesh etmeye tercih eden daha faziletli bir davranışta bulunmuş olur. Sonra “sünnet ile sabit olmuştur” demiştir hadis ile dememiştir. Çünkü sünnet, kavli ve fiilîyi içerir. Mestler üzerine mesh meşhur olarak kavlen ve fiilen sabittir. Sünnet ile sabittir sözü ayetteki kelimeyi mecrûr olarak okuyarak delilin Ku'rân olduğunu söyleyenlere itirazdır. Onların sözleri sahih değildir fasittir. Meşhur sünnetle sabit olmuştur. Ebu Hanife: Meshi bana gündüz gibi aydınlanıncaya kadar kabul etmedim. Mesti kabul etmeyen bidatçidir.³⁹

Halebî'nin eserde yaptığı bazı kayıtlamaların sebebi üzerinde durur. Meselâ Halebî, elbise ya da temiz şeylerin tozuyla teyemmüm alınacağını ifade etmiştir. Trabzonî ise temiz kaydının konulma sebebi olarak temizliğin icmâ ile teyemmümde şart olduğunu belirtir.⁴⁰

Halebî: Cünüp olan bir kimse mescit dışında su bulamazsa ve yanında suyu getirecek kimse olmazsa mescide girmek için teyemmüm alır ve girer. Su çıkaracak aletin yokluğu ya da başka bir mani nedeniyle suya ulaşamazsa namaz için ikinci kez teyemmüm alır. Trabzonî, burada başka bir maniye örnek olarak havuzun su alınamayacak kadar küçük olmasını örnek verir.⁴¹

32 Hâşiyetü Mehmed et-Trabzonî, s. 4-5.

33 Hâşiyetü Mehmed et-Trabzonî, s. 27a.

34 Hâşiyetü Mehmed et-Trabzonî, s. 30a.

35 Hâşiyetü Mehmed et-Trabzonî, s. 32b.

36 Hâşiyetü Mehmed et-Trabzonî, s. 5.

37 Hâşiyetü Mehmed et-Trabzonî, s. 27a.

38 Hâşiyetü Mehmed et-Trabzonî, s. 156.

39 Hâşiyetü Mehmed et-Trabzonî, s. 27a.

40 Hâşiyetü Mehmed et-Trabzonî, s. 26b.

41 Hâşiyetü Mehmed et-Trabzonî, s. 24b.

Halebî'nin eserinde yer alan bir zamirin merciini zikrettiği de olur.⁴²

Halebî Sagîr'de Yer Alan Bazı Hükümlerin Aklî ve Naklî Delillerini Vermesi

Trabzonî yer yer *Halebî sagîr*'de yer alan hükümlerin ayet ve hadislerden, fıkıh kitaplarından naklî ve aklî delillerini verir.⁴³

Tilâvet secdesinin vacip olduğunu ve vacip oluşuyla alakalı hadisi zikreder.⁴⁴

Fıkıh kitaplarından ele alınan konuyla alakalı olarak yaptığı nakle şu örneği verebiliriz: *Zehîre*'den naklettiğine göre bu eserde şöyle geçer: İyyâ kena'büdü yerine iyâ kena'büdü okursa bazı âlimlere göre namazı ifsat eder. Zira iyâ güneş ışığı demektir. Dolayısıyla güneş ışığına tapıyorum olur. Buna itikat ederse kâfir olur. Sehven okursa namazı ifsat eder. En sahih olanı namazı ifsat etmemesidir. Zira bu Amr b. Fâid'in kıraatidir.⁴⁵

Halebî Sagîr'de Ele Alınmayan Bazı Meselelerin Hükümlerinden Söz Etmesi

Müellif bazen Halebî'nin bir konuyu ele alırken temas etmediği ama o konuyla alakalı bazı hükümlerden söz eder: *Halebî sagîr*'de yer almamasına rağmen kâfirin ibadet niyetiyle bir şey yapmasının sahih olmayacağını söyler. Kâfir teyemmüm alsa sonra da Müslüman olsa bu teyemmümle namaz kılması caiz değildir. Zira kâfir, küfür halinde iken kurbet niyeti yaptığından bu niyeti sahih olmaz. Abdestte ise durum aksinedir. Zira abdestte niyet şart olmadığından Müslüman olmadan önce abdest alan kâfir bu abdestiyle namaz kılabilir.⁴⁶

Halebî'nin hüküm verdiği bazı hususlarda farklı hükümlerin de olduğundan söz eder: Halebî ayakta su içmenin mekruh olduğunu ifade ederken Trabzonî, Hz. Ali'nin Hz. Peygamberin ayakta içtiğini gördüğü söyleyerek mekruh görmediğini nakletmektedir.⁴⁷

Halebî'nin abdestin adaplarını sayarken zikretmediği necis yerde abdest almamayı eserinde kaydeder.⁴⁸

Mestler üzerine mesh meselesinde şöyle der: Halebî: Kim kalın çorabı mestlere mesh etmeden mestlerin üzerine giyerse kalın çorap üzerine mesh eder... Kalın çorabı giymeden önce mestleri giydikten sonra abdest bozarsa mestler üzerine mesh etsin ya da etmesin kalın çorap giyerse kalın çorap üzerine mesh etmez... Kalın çoraplardan birisini kalın çorapları mesh ettikten sonra çıkarırsa veya birisinin kasıtsız çıkarırsa diğerini çıkarma ve mestler üzerine mesh etme hakkı vardır. Trabzonî: Bu meselede üç görüş vardır. 1. Zahirü'r-rivâye olanı. Açığa çıkan mest üzerine mesh eder, ikinci kalın çorap üzerine meshi iade eder. 2. Züfer, Hasan b. Ziyâd, Kadıhan'a göre Ebû Hanîfe'den bir rivayete göre. Açığa çıkan mest üzerine mesh eder, kalın çorap üzerine mesh iadesi yapmaz. 3. Kitâbü'l-aslın bazı rivayetlerinde geçer. İkinci kalın çorabı çıkarır mestler üzerine mesh eder.⁴⁹

Eserde mutlak olarak kullanılan mekruhun, mekruhun hangi türüne girdiğini ifade ettiği de olmuştur. Halebî, kullanılan suyun hükmi necaseti izale etmesinden dolayı içilmesinin mekruh olduğunu ifade etmiştir. Trabzonî ise, buradaki kerahetin tenzihî olduğunu ifade etmiştir.⁵⁰

42 Hâşiyetü Mehmed et-Trabzonî, s. 166.

43 Hâşiyetü Mehmed et-Trabzonî, s. 17, 155, 156, 165b.

44 Hâşiyetü Mehmed et-Trabzonî, s. 166a.

45 Hâşiyetü Mehmed et-Trabzonî, s. 165b.

46 Hâşiyetü Mehmed et-Trabzonî, s. 21b.

47 Hâşiyetü Mehmed et-Trabzonî, s. 11.

48 Hâşiyetü Mehmed et-Trabzonî, s. 11. Başka örnekler için bkz. s. 17, 24a.

49 Hâşiyetü Mehmed et-Trabzonî, s. 29b.

50 Hâşiyetü Mehmed et-Trabzonî, s. 20a.

Halebî'nin kamburun imamlık yapmasına Sadrüşşerîa gibi değinmediğini tembih etmiş ve bu konudaki görüşleri serdetmiştir.⁵¹

Halebî sagîr'de yer almayan bazı meselelerin hükümlerini genellikle İbn Emîru Hâc'ın *Halbetü'l-mücellî ve bugyetü 'l-mühtedî fî şerhi Münyeti'l-musallî* adlı eserinden naklederek açıklar.⁵² Bazen *Halebî sagîr*'de yer alan bir hükmün benzerinin İbn Emîru Hâc'da da olduğunu belirtir. Bu da İbn Emîru Hâc'ın eserini önemli bir kaynak olarak gördüğünü ifade eder. Örnek: Eşek veya katırın artığı dışında su bulamayan kimsenin hem abdest alacağı hem de teyemmüm yapacağı ile alakalı olarak Halebî hangisini önce yaparsa caiz olacağı hükmünü verirken, Trabzonî bu hükmün aynısının İbn Emîru Hâc'ın eserinde de olduğunu belirtir.⁵³

İrabda hata hakkında şöyle der: Manayı ifsat etmeyecek tarzda fahiş bir şekilde değiştirmemektir. Elhamdelillâhi gibi. Fasit bir şekilde tağyir ise manayı ifsat eder. "Ve asâ âdemü rabbehû" âyetini "asâ âdeme rabbuhû" okumak gibi.⁵⁴

Zelletülkari ile alakalı harflerin birbiri yerine okunması durumunda namazın hükmüne dair açıklamalar yapar.⁵⁵

Birbirine yakın harfleri namazda birbirlerinin yerine okumanın hükmü hakkında ayrıntılı nakiller yapar.⁵⁶

Halebî, İmam Muhammed'e göre zırnık ile teyemmüm alınabileceğini ifade ederken Trabzonî, sarı, kırmızı ve siyah bütün çeşitleriyle zırnık ile teyemmüm alınacağını belirtmiştir.⁵⁷

Abdest alırken cenaze namazını kaçırma korkusu yaşayan kimsenin veli olup olmamasına bakılmaksızın teyemmüm almasının cevazı meselesine yer verir ve bu meseleyle ilgili değerlendirme yapar.⁵⁸

Trabzonî'nin belirttiğine göre teyemmümle namaz kılan birisi namazda su ya da serap gördüğü konusunda eşit şekilde tereddüde düşerse namazını kesmez devam eder.⁵⁹

Cemaatle teravih namazı kılmanın sünnet-i kifâye olduğunu ifade eder.

Cuma namazında hangi ezanın ilk ezan olduğu tartışmalarına da yer verir: İlk ezanın hangisi olduğu hususunda ihtilaf edilmiştir. Denildi ki: Birincisi meşruiyetine itibarladır. O ise minber önünde olandır. Çünkü Hz. Peygamber, Hz. Ebû Bekir ve Hz. Ömer zamanında evvel olan o idi. Hz. Osman ikinci ezanı ihdas etti. En sahih olanı vakte itibarladır. O ise zevalden sonra minareden okunandır.⁶⁰

İmam ile cemaat arasındaki geniş yolun imam uymaya mani olduğunu belirtir ve geniş yolun ne olduğunu açıklar ve imama uymaya mani diğer aralıklardan söz eder.

Seferde iken İbn Ömer'in uygulamasına dayanarak ruhsata uymak maksadıyla sünnetleri terk etmenin efdal olduğunun söylendiğini ifade eder.⁶¹

51 Hâşiyetü Mehmed et-Trabzonî, s. 172a.

52 Hâşiyetü Mehmed et-Trabzonî, s. 24a.

53 Hâşiyetü Mehmed et-Trabzonî, s. 24b.

54 Hâşiyetü Mehmed et-Trabzonî, s. 157.

55 Hâşiyetü Mehmed et-Trabzonî, s. 157.

56 Hâşiyetü Mehmed et-Trabzonî, s. 160b.

57 Hâşiyetü Mehmed et-Trabzonî, s. 26a.

58 Hâşiyetü Mehmed et-Trabzonî, s. 28.

59 Hâşiyetü Mehmed et-Trabzonî, s. 29a.

60 Hâşiyetü Mehmed et-Trabzonî, s. 178a.

61 Hâşiyetü Mehmed et-Trabzonî, s. 169a.

Onun naklettiğine göre cemaatin imamın arkasında kıraat etmesi hususunda meşâyih ihtilaf etmiştir. Bazıları bunu mekruh görmezken bazıları mekruh olduğu kanaatindedir.⁶²

İhtilafı meselelerde *Halebî sagîr*'de yer alan görüşlere ilaveten mezhep imamlarından nakledilen diğer görüşleri de nakleder.⁶³

Eserde yer alan görüşün hilafına olan görüşleri de nakleder. Mesela İmam Muhammed'in hilafına diyerek İmam Muhammed'in görüşünü aktarmıştır.⁶⁴ Yine *Halebî sagîr*'de Züfer'in hilafına denilmiş, Trabzonî ise Züfer'in görüşünü eserinde belirtmiştir.⁶⁵

Hanefî Mezhebinin görüşü yanında Şafî Mezhebinin görüşlerine de yer verdiği olur. Örneğin Hanefîlere göre yolcu cünüp olur ve yanında sadece abdest alacak kadar su olursa suyu kullanmaz teyemmüm yapar. Şafilere göre ise bu suyla abdest alır sonra teyemmüm yapar.⁶⁶

Bazı Konularda Kendi Görüşünü Açıklaması ve Halebî'yi Tenkit Etmesi

Mehmed Trabzonî eserinde, bazı konularda kendisinden zayıf kul diye bahsederek görüşünü açıklar. Elbisesinde necaset olan birisinin önce necaseti temizlemesi gerektiğini sonra teyemmüm alacağını aksi halde teyemmümü iade etmesi gerektiği görüşünü naklettikten sonra kendi görüşünü şu şekilde açıklar: Necaseti ister önce ister sonra temizlesin durum değişmez.⁶⁷

Teravih namazının her bir iki rekâtının başında niyetin gerekip gerekmediği mevzusunda eserdeki bilgileri tamamlayıcı mahiyette "tetmîm" diyerek şunları aktarır: Bazıları dedi ki: Teravih namazında her bir iki rekât niyete muhtaçtır. Çünkü her bir iki rekât birbirinden bağımsız bir namazdır. Mergînânî sahih olanın bu olduğunu ifade etmiştir. Bazıları da dedi ki: Muhtaç değildir. Çünkü tamamı tek bir namaz menzilesindedir. Kadıhan ve başkası en sahih olanın bu olduğunu söyledi. Zayıf kula zahir olan ise şudur: Her bir iki rekâtın niyete muhtaç olmadığını söyleyenlerin muradı muhtemelen şudur: O teravihe başladığı zaman ilk iki rekâtının başında teravihe niyet ettiğinde her bir iki rekât için müstakil bir niyete muhtaç değildir. Zira önceki niyet her bir iki rekâtı kapsadığı için onlar için de geçerlidir.⁶⁸

Yer yer müellifi tenkit ettiği de olur. Mesela Halebî'nin, Şafilere'ye isnat ettiği bir görüşün isabetli olmadığını söyler ve kaynaklara bakarak doğrusunu nakleder.⁶⁹

Eserde Yer Alan Bazı Kelimelerin Sözlük Anlamlarına Yer Vermesi

Halebî sagîr'de yer alıp da az kullanılan ve anlamı az kişi tarafından bilinen kelimelerin sözlük anlamlarını verir ve genellikle kaynak olarak *Muhtârû's-Sihâh*'ı kullanır.⁷⁰

Eserde yer alan bazı kelimelerin farklı okunuşlarından söz eder.⁷¹

Eserde yer alan bazı özel isimlerin okunuşları ve bazı yer isimlerinin gerek okunuşları ve gerekse nerede yer aldıklarına değinir. Örnekler:

1. Serahs, Horasan'da bir şehirdir. Serahs yanında Serhas diye de okunur.⁷²
2. Timurtaş, Tümrtaş okunup Harezmi köylerindedir.⁷³

62 Hâşiyetü Mehmed et-Trabzonî, s. 164a.

63 Hâşiyetü Mehmed et-Trabzonî, s. 26, 28b.

64 Hâşiyetü Mehmed et-Trabzonî, s. 165b.

65 Hâşiyetü Mehmed et-Trabzonî, s. 27b.

66 Hâşiyetü Mehmed et-Trabzonî, s. 28a.

67 Hâşiyetü Mehmed et-Trabzonî, s. 30b.

68 Hâşiyetü Mehmed et-Trabzonî, s. 161b.

69 Hâşiyetü Mehmed et-Trabzonî, s. 28.

70 Hâşiyetü Mehmed et-Trabzonî, s. 13,14. başka örnekler için bkz. s. 26b, 31a.

71 Hâşiyetü Mehmed et-Trabzonî, s. 14b, 16b.

72 Hâşiyetü Mehmed et-Trabzonî, s. 18b.

73 Hâşiyetü Mehmed et-Trabzonî, s. 19b.

Bazı Rumuzlar Kullanması

Hadis kitaplarının yazarlarının isimlerini kısaltarak verir: Ahmed b. Hanbel'i "hâ-mim", Tirmizî'yi "tâ", Taberânî'yi "tâ-bâ" harfleriyle ifade eder.⁷⁴

Eserde Hanefiler'in Zâhirü'r-rivâye ve Nâdirü'r-rivâye olan eserlerini de sayar. Zahirü'r-rivâye: *el-Mebsût, el-Câmiü'l-kebîr, el-Câmiü's-sagîr, es-Siyer*. Zâhirü'l-mezhep ve'r-rivayet olmayanlar: *Cürcâniyyât, Keysâniyyât, Hârûniyyât*.⁷⁵

Eserde "tembih" başlığı altında bazı hususlara dikkat çeker.⁷⁶

Eserin Kaynakları

Eserinde ismi geçen kitaplardan bazıları şunlardır:

Fıkıh ve Fetva Kitapları

Haskefi: *ed-Dürrü'l-muhtâr*

Ebü Bekir el-Haddâd: *es-Sirâcü'l-vehhâc*

Âlim b. Alâ: *el-Fetâvâ't-tatarhâniyye*

İbnü'l-Hümâm: *Fethü'l-kadîr*

İbn Emîru Hâc: *Halbetü'l-mücellî ve bugyetü 'l-mühtedî fî şerhi Münyeti'l-musallî*

İbn Nüceym: *el-Bahrü'r-râik şerhu Kenzi'd-dekâik*

Ebü'l-Leys es-Semerkindî: *en-Nevâzil*

Kuhistânî: *Câmiü'r-rumûz fî şerhi'n-Nukâye*

Bezzâzî: *el-Fetâva'l-Bezzâziyye*

Kâsânî: *Bedâiü's-sanâi'*

Mergînânî: *el-Hidâye*

Ebü Abdullah Reşîdüddîn Mahmûd b. Ramazan er-Rûmî: *el-Yenâbi' şerhü'l-Kudûri*

Velvâlicî: *el-Fetâva'l-Velvâliciyye*

Kadı Han: *Şerhü'l-Câmiü's-sagîr*

Burhanpurlu Şeyh Nizam: *el-Fetâvâ'l-hindiyye*

Kadıhan: *Fetâvâ'l-Hâniyye*

Mevsilî: *el-İhtiyâr li-ta'lîli'l-Muhtâr*

Nâtîfî: *Vâkıatü'n-Nâtîf*

Burhâneddîn el-Buhârî: *Zehîretü'l-fetâvâ*

Zâhidî: *el-Müctebâ şerhu Muhtasari'l-Kudûri*

Ebü Abdullah el-Cürcânî: *Hizânetü'l-ekmel*

Burhânü's-şerîa el-Buhârî: *Vikâyetü'r-rivâye*

Serahsî: *el-Mebsût*

Şeybânî: *Nâdirü'r-rivâye eserleri*

Şeybânî: *el-Câmiü's-sagîr*

Şeybânî: *ez-Ziyâdât*

Ahmed b. Muhammed b. Ebü Bekr el-Hanefî: *Mecmau'l-fetâvâ*

Hâkim eş-Şehîd: *el-Müntekâ*

İbn Yûsuf Hatîb: *el-Fetâva'l-gıyâsiyye*

Radiyyüddîn es-Serahsî: *el-Muhît*

Şürübülâlî: *İmdâdü'l-fettâh şerhü Nûri'l-izâh*

Şürübülâlî: *Nûru'l-izâh ve necâtü'l-ervâh*

74 Hâşiyetü Mehmed et-Trabzonî, s. 11. Başka örnekler için bkz. s. 19a.

75 Hâşiyetü Mehmed et-Trabzonî, s. 6.

76 Hâşiyetü Mehmed et-Trabzonî, s. 30b.

Şürübülâli: *Hâşiyetü 'd-dürer*
Münâvî: *Şerhü 'l-Câmii 's-sagîr*
Ebü'l Kâsım es-Semerkindî: *el-Mültekât*
Kerderî: *el-Câmiü 'l-vecîz*
İftihârüddîn el-Halebî: *Şerhü 'l-Câmii 'l-kebîr*
el-Kâkî: *Mi 'râcü 'd-dirâye*

Usul-i fıkıh

Celâleddîn el-Mahallî: *el-Bedrü 't-tâli 'fî halli Cem 'i-l-Cevâmi'*

Hadis Kaynakları

Kütüb-i sitte

Dârekutnî: *es-Sünen*

Hâkim: *el-Müstedrek*

Alî el-Kârî: *Mirkâtü 'l-mefâtih*

Ali el-Kârî: *Şerhü 'l-Muvatta'*

Sözlükler

Cevherî: *es-Sihâh*

Feyyûmî: *el-Misbâhu 'l-münîr*

Muhammed b. Ebü Bekir er-Râzî: *Muhtâru 's-Sihâh*

Ahterî: *Ahter-i kebîr*

Mehmed Efendi Vâni: *Lügat-i Vankulu*

Tabakât Kitapları

Ebü Muhammed Kureşî: *el-Cevâhirü 'l-mudiyye fî tabakâti 'l-Hanefiyye*

Tefsir Kitapları

Zemahşerî: *el-Keşşâf*

Sonuç

Trabzon'da doğan Mehmed et-Trabzonî birçok ilim dalında eser kaleme almış büyük bir âlimdir. Osmanlı medreselerinde uzun süre ders kitabı olarak okutulmuş olan *Halebî sagîr* üzerine kaleme aldığı hâşiyesi, söz konusu eserde yer alan bazı hususları açıklaması, anlaşılması zor olan yerlerde beyanlarda bulunması, eserde yer almayan bazı hususlar hakkında bilgi vermesi, bazı hadislerin kaynaklarına yer vermesi ve senet tenkidi yapması özellikle çok fazla kaynaktan istifade etmesi açısından önem arz etmektedir. Onun bu eseri tahkik edilmek üzere araştırmacıları beklemektedir.

Kaynakça

- Aydın, Emin, *Muhammed b. Mahmûd et-Trabzonî el-Medenî'nin (v. 1200/1786) "ed-Dürerü 's-semîne" Adlı Eserinin Tahkik ve Tahlili*, (basılmamış yüksek lisans tezi, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2011).
- Benli, Ali, "Trabzonî, Mehmed", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, (İstanbul: 2012), XLI, 304-305.
- Bursalı Mehmed Tahir, *Osmanlı Müellifleri*, (İstanbul: 1333).
- Has, Şükrü Selim "Halebî, İbrahim b. Muhammed", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, (İstanbul: 1997), XV, 231-232.
- Kayapınar, Hüseyin, "Münyetü'l-musallî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, (İstanbul: 2006), XXXII, 32-33.
- Mehmed Süreyyâ, *Sicill-i Osmânî*, (İstanbul: 1308).
- Ziriklî, Hayreddîn, *el-A'lâm*, (Kahire: 1956).

TRABZONÎ MEHMED MEDENÎ'YE NİSBET EDİLEN ARAPÇA DUHAN RİSALESİ

Yılmaz FİDAN*

I. Müellifin Hayatı:

Mehmed b. Mahmud el-Medenî et-Trabzonî (ö. H.1200 / M.1785)

Mehmed Medenî Efendi bir Osmanlı âlimidir. XVII. yüzyılın sonlarında Trabzon'da doğduğu anlaşılmaktadır. Bir ara Medine'de kaldığından dolayı kendisine Medenî Mehmed Efendi denmiştir. Öğrenimine İstanbul'da başlamıştır. Daha sonra sırasıyla Şam, Kudüs, Mekke ve Medine şehirlerinde ilim tahsiline devam etmiştir. Çeşitli kitapları okumuş ve bunları okutmak için hocalarından icazet almış ve daha sonra İstanbul'a dönmüştür.

İstanbul Süleymaniye Medresesi'nde müderris ve hâfız-ı kütüb olarak görevlendirilmiştir. İstanbul'da bilhassa aynı medresede onun tarafından yazılıp çoğaltılmış ve kayda geçirilmiş bir hayli kitap mevcuttur. Trabzonî isminden kataloglarda arama yapıldığında bu zatın adına onlarca kayda ve kitaba rastlamak mümkündür. Onun eser telif ettiği gibi bir yandan da eser neshetme yani çoğaltma işi ile meşgul olduğu görülür. Aynı zamanda bir Kâdiri Şeyhi de olan Trabzonî özellikle yaşadığı dönemin çeşitli meselelerine eğilmiş ve bu konulara dair kitaplar telif etmiş bulunmaktadır.

II. Eserleri

1. *Tertîbü evâili âyâti'l-Kur'ân alâ hurûfi'l-hicâ.*
2. *Risâle fî fezâili's-süver ve'l-âyât.*
3. *Risâle fî't-tecvîd maa zelleti'l-kârî.*
4. *el-İthâfâtü's-seniyye fi'l-ehâdisi'l-kudsiyye.*
5. *el-Câmiu'l-âzam fî esmâi nebiyyine'l-muazzam.*
6. *Şerhu esmâi ehli Bedr.*
7. *Temyîzü'l-fâzıl ani'l-mefzûl.*
8. *Tuhfetü'l-ihvân fî'l-harâm ve'l-helâl mine'l-hayevân.*
9. *Muhtasarü Gunyeti'l-mütemellî fî şerhi Münyeti'l-musallî ve hâşiyetü Muhammed et-Trabzonî.*

* Yrd. Doç. Dr., Gümüşhane Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, İslâm Hukuku, abduallahilmazfidan@gmail.com

10. *Hâdi'l-umyi ilâ câddeti't-tarîk Risâle fi'd-duhân'*.
11. *Risâle fi beyâni mâ vakaa mine'l-evhâm fi sıhâhi'l-Cevherî.*
12. *Risâle fi beyâni'l-ezdâd.*
13. *Risâle fi beyâni müsellesâti'l-lugaviyye.*
14. *Ucâletü'z-zâd fi şerhi Zuhri'l-meâd fi muârazati Bânet Süâd.*
15. *Ruseyyile fi beyâni'l-elfâz elletî yestevî fihe'l-müfred ve'l-müsennâ ve'l-cem' ve'l-müzekker ve'l-müennes.*
16. *ed-Dürrü'l-muazzam fi şerhi Hizbi'l-âzam.*
17. *el-Maksadü'l-esnâ fi şerhi esmâi'l-hüsnâ.*
18. *Mevlidü'r-Resûl sallallâhü aleyhi ve sellem.*
19. *Nefehâtü'l-kurab ve'l-ittisâl bi-isbâti't-tasarıfı'li-evliyâillâhi ve'l-kerâme ba'de'l-intikal.*
20. *Sârimü'l-vâridât.*
21. *es-Sârimü'l-meslûl li-men tasaddâ bi-cehlihî kassa ahkâmi'r-Resûl.*
22. *Risâletü tarîki'l-ihtisâb ve'n-nasîha.*
23. *Risâle fi ademi tekfîri'l-müslimîn.*²

III. Hâdi'l-umyi ilâ câddeti't-tarîk

Yaşadığı dönemde tartışma konusu olan tütün içmenin hükmü konusundaki bu eserinde müellif tütünün helâl veya haram oluşuna dair bir hüküm bulunmadığını belirtmiş, bununla birlikte sultan tarafından yasaklandığını ve bu emre uyulması gerektiğini vurgulamıştır.

Mehmed Medeni'nin eserlerinde çoğunlukla mim harfiyle Muhammed kastedilmektedir. Ancak bu eserde müellif kastedilmiş olduğu anlaşılmaktadır. Bu harfi takip eden şin harfi ile şarih kastedilmiş olmalıdır ki bununla kendisi anlatılmış olmaktadır. Birçok haşiye, hamış ve elyazması eserinde rastlanılan üç mim harfi ise Muhammed b. Mahmud el-Medeni'nin imzasını göstermektedir. Çoğaltmış olduğu eserlerde kendi imzası yerine üç mim işaretini kullandığı bilinmektedir.

Çalışmada esas aldığımız “Hâdi'l-umyi fi ilâ câddeti't-tarîk fi hakkı'd-duhan” nüshası Sül. Ktb.de mevcut olan nüshadır. Bunun dışında eserin farklı nüshaları da bulunmaktadır.

Meselâ ikinci bir nüshaya göre yine eser, 1170 tarihte yazılmıştır.³ Eserin yukarıda zikredilmiş olan ve müellif hattı olacağını düşündüğümüz nüsha ile aynı tarihleri taşıması nüshanın kıymeti açısından önemlidir.

Trabzonî Medeni'ye ait fıkıhla ilgili diğer önemli eser ise hayvanlardan helal ve haram olanları tanıtmakta olan “Tuhfetü'l-İhvân fi beyâni'l-helâl ve'l-haram mine'l-hayevân” adını taşıyan eserdir. Oldukça orijinal bir çalışmadır. Burada eserin tahkik edilmesine fıkıh ilmi açısından ihtiyaç olduğunu söyleyebiliriz. Eserde eti yenecek ve yenmeyecek hayvan türlerine yer verilmekte ve Arapça isimleri alfabetik olarak birer birer sayılmaktadır. Eser elyazması olup Sül. Ktp.de mevcuttur.

1 “Hâdi'l-umyi ilâ câddeti't-tarîk” [Süleymaniye Kütüphanesi, Süleymaniye, nr. 1041, vr. 169b-186b.]

2 Ali Benli, “TRABZONİ, Mehmed”, DİA, İstanbul 2012 cilt: 41, sayfa: 304-305.

3 Milli Ktb., 06 Mil Yz A 7459/40, vr.299b-328a.

Trabzonî, *Duhan Risalesi* 'nde eserin sonuna kadar kendisine reddiye yazmış olduğu zatın ismini açığa vermemiştir. Fakat eserin sonunda bu hususu açıklamıştır. Trabzonî eser sahibini isim olarak zikretmekte ve risaleyi Akdağlı diye meşhur olan Amasyalı Mustafa Efendi'ye nisbet etmektedir. Bu tesbitten sonra yaptığımız yazma eser araştırması sonucunda bu isimdeki alim adına kayıtlı eserin duhan ile bir alâkası bulunmadığı tamamen feraiz ile alâkalı başka bir eser olduğu anlaşılmıştır.⁴ Bizim girmiş olduğumuz metinde zaten söz konusu eserin kendisi de yazıldı ve böylece her iki risale de günyüzüne çıkmış oldu.

IV. Eserin Muhtevası

Eserin inceleme ve neşir çalışması yapılmıştır. Eser Trabzonî'nin kaleme aldığı ve metin ve şerhlerden teşekkül eden bir bölüm yanında yine aynı müellifin aynı konuda telif ettiği bir hatimeden oluşur. Kitap Arapça olup, Hicrî 1170 senesinde tamamlandığı anlaşılmaktadır. Kitapta nargile, tütün ve duhan içme hakkında fikhî bilgiler verilmektedir.

Müellif kendi zamanında ortaya çıkan tütünlü ilgili olarak aslî ve fer'î delillerde bir hüküm bulunmadığını söyler. Yani gerek Kur'an âyetlerinde gerekse de sahih hadîs-i şeriflerde açık hüküm bulunmadığı gibi konu hakkında icmâ ve kıyas da yoktur. Bu sebeple izahlar çeşitli örnekler eşliğinde verilir.

Müellif, özellikle müctehid mezhep imamlarının konuya ışık tutabilecek görüşlerine atıf yapar. Trabzonî'nin meseleyi fikhî ve şer'î delillere ve Hanefi mezhebinin muteber kabul edilen eserlerine atıf yapmak suretiyle çözümlemeye çalışması onun zamanına ait Osmanlı düşüncesi için önemli ipuçları mahiyetindedir.

Tütün ve bunun türevlerinin alışkanlık haline getirilmesi bilhassa müellifin zamanında padişahın konu etrafındaki şer'î yasaklamasından sonra giderek artmıştır. Eserde Fıkıh usulü ilminde kullanılan birçok lafız kaydedilmiştir. Bunlara örnek olmak üzere menfaat, zarar, kıyas zikredilebilir. Ayrıca alimlerin tabakaları aydınlatılmıştır. Dinde olmayan şeylerden dini temizlemek gerektiği âlim olan kimselere bir vecibe kabul edilmiştir.

Diğer âlimlerden farklı olarak Trabzonî meseleyi emr-i sultanî başlığı altında inceler. Bu takdirde mesele kendiliğinden çözülmüş olmaktadır. Söz gelimi duhan hakkında devlet başkanı yani imam yani diğer deyişle emîrü'l-mü'minîn bir hüküm veya kanun çıkartmış ise ve bu şer'-i şerîfe yani İslam'ın temel prensiplerine ters düşmüyorsa bu takdirde sonraki nesillerin de aynı yasağa riayet etmeleri vâcib kabul edilmiştir. Padişah tarafından çıkartılan emir ve kanun sonradan gelen padişahlar tarafından da aynen uygulanır demiştir.

Esasen dinî ve dünyevî bazı meseleler nasslarda açık bir şekilde hükmü beyan edilmemiş olabilir. Bu hususlarda Cenâb-ı Allah'ın (c.c.) rahmet ve af ile muamele yaptığı anlaşılmalıdır. Kendi zamanında yaşayan ve bazı çevrelerin fâzıl diye itibar gösterdiği âlimlerin ictihad iddiası ile öne çıkmaya çalıştığına, bunun böyle olmadığına temas eden müellif, karşıt görüştekileri itidale ve bu aşırılıklardan uzak durmaya ve günahlarından tövbe etmeye davet etmektedir.

Onlardan bir kısmı duhan içmeyi helâl sayarken diğer bir kısmı ise duhan içmeyi haram saymaktadır. Eserde görüşlerin bir tartışma üslûbu ile verildiği gözlemlenen *Duhan Risalesi* birçok usul kaidelerini beraberinde getirmektedir. Kitap, güncel meselelere İslâm'ın temel ilkeleri ışığında nasıl yaklaşılması gerektiğini örneklemesi bakımından okuyucuya oldukça doyurucu bilgiler sunmaktadır.

4 Akdağlı Mustafâ b. Ali Amâsî (ö. 1150/1737), *Risâle fî Hürmeti'd-Duhân*, vr., 71b-76b, 45 Ak Ze 5740/4.

Son derece merak edilen bir konu olması dolayısıyla sigara günümüz için de güncelliğini korumaktadır. Osmanlı devleti zamanında yetişmiş ve Trabzon asıllı bir âlim olan Mehmet Medenî'nin tartışma esnasında referans verdiği kaynaklar ayrıca araştırmaya değerdir. Gerek usûl gerekse de fûru' dallarında eserlere ve bunların sahiplerine atıfta bulunulmuş olması o zamandaki Hanefî âlimlerin kullanmakta olduğu bir metod olmalıdır. Bu çalışma sayesinde sözü edilen kaynaklar gün yüzüne çıkmıştır.

Müellif, özellikle Hanefî havzasındaki muteber eserlere atıf yapar. Bununla beraber yer yer Şâfiî, Mâlikî ve Hanbelî Mezhebine mensup âlimlerin görüşlerine de temas eder.

Trabzonî bir yerde kıyas yöntemine başvurmakta, bu noktada tütünü soğan ve sarımsağa benzeterak izah etmekte, zamanında kendisi de dâhil olmak üzere kıyas yapabilecek etkili ve yetkili kimselerin bulunmadığına işaret etmeden geçmemektedir.

Trabzonî, eserinin şekil ve muhtevasına bakılırsa muhakkik bir âlim olarak görülebilir. Eşyada asl olan şeyin, kimi âlimlere göre mubahlık iken, kimilerine göre ise tahrîm olduğuna temas eder.

O ise, *Eşbâh ve Kitâbü'l-Harâc* adlı eserlerin de aralarında yer aldığı bir takım eserlerden nakiller yapmak suretiyle "padişahın emri" nin umûmun işlerine ilişkin olması halinde herkes için bağlayıcı bir kaynak değeri taşıdığına ışık tutar. Meseleye fikhî açıdan bu yönüyle bakan bir yaklaşım sergiler.

Bu bağlamda devlet başkanı (yani imam, emir) Allah'a isyan niteliği taşımayan emirleri ile belirleyici bir rol üstlenmiş kabul edilir. Osmanlı'nın yeni çıkan herhangi bir meseleye ne şekilde yaklaştığı bu âlimin zaviyesinden böyle görülür.

Müellif çeşitli bitki örneklerinden hareketle belli başlı sonuçlar çıkartır. Bunların ortaya çıkmaları ve tanınmaları ancak mezheplerin teşekkül devrinden sonraki zamanlara tekabül eder ve dolayısıyla da hükümleri net olarak bilinmez.

Bu noktada önemli birkaç noktayı söylemek gerekirse fikhî problemlere ne şekilde yaklaşılabileceği, belli başlı kaynakların tesbiti, tartışma usulünün ve kavramlarının bilinmesi, bilimsel verilerin hesaba katılması (uzman ve dindar olması kaydıyla tabibin vereceği haberin hükümdeki tesiri ve önemi) bunlardan birkaçıdır.

Bu eser, üst seviyede ilmi bir tartışmaya örnek teşkil etmektedir. Bu eserin bizim insanımız tarafından telif edilmiş olması ayrıca vurgulanmalıdır. Türk toplumunda yetişmiş bir kimsenin Arapça'da telifte bulunması ve iddialı bir tartışmaya taraf olması bizlere önemli mesajlar veriyor olmalıdır. Ayrıca ilim dünyasını doşasıp geri dönmek ve kendi yurduna hizmet vermek oldukça anlamlıdır. Trabzonlu bir âlimin bu başarıları ilim ve düşünce hayatımızdan ipuçları taşıyor olmaları bakımından manidardır.

Günümüzde hâlâ el yazması halinde yazma kütüphanesinde mevcut olan bu eser böylece tarafımızdan yeniden yazılmış ve neşre hazırlanmıştır.

Kaynaklar

Akdâğlı Mustafâ b. Ali Amâsî (öl. 1150/1737), *Risâle fi Hürmeti'd-Duhân*.

Benli, Ali, "TRABZONÎ, Mehmed", *DİA*, (İstanbul: 2012) cilt: 41, sayfa: 304-305.

Trabzonî, Mehmed Medenî, "Hâdi'l-'umyi ilâ câddeti't-tarîk" [Süleymaniye Kütüphanesi, Süleymaniye, nr. 1041, vr. 169b-186b.]

Ek: Eserin Arapça Metni

[ظ ١] بسم الله الرحمن الرحيم وبه نستعين

الحمد لله الذي حرّم الحرام وأحلّ الطيبات والصلاة والسلام على من أوتي جوامع الكلمات وعلى آله وأصحابه وأزواجه الطاهرات. أما بعد فيقول العبد الضعيف الشيخ محمد المدني حباه الله من خزائنه العلم اللدنيّ إن جماعة من علماء زماننا وفضلاء أواننا على ما زُعموا كتبوا رسائل وجعلوها وسائل لكل طالب وسائل فيما يتعلق بأمر الدخان سالكين فيه طريق من افترى وخان خرج كل عن حدّ الانتصاف ودخل في باب الاعتساف عند من نظر فيه بعين الإنصاف مال كل كل الميل عن جادة الطريق ولم يحقق المسألة حقّ التحقيق فقال بعضهم شرب الدخان حلال وبعض آخر قائل بأنه ضلال فسنح بالخاطر الفاتر أن أشرح تلك الدفاتر خاليًا عن الإفراط والتفريط مُعرضًا عن طرفي الإخلاط والتخليط مُذيلًا له بخاتمة فيها التحقيق مستميًا له بهادي العُمى إلى جادة الطريق فأقول وبالله أصول قال (م) بسم الله الرحمن الرحيم الحمد لله رب العالمين والصلاة والسلام على خير خلقه محمد وآله وصحبه أجمعين وبعد أرشدك الله تعالى وإيانا (ش) هذا دعاء وفيه صدق لكنّ قائله ممن عده به أحقّ (م) لما رأيت الناس متساوية الأقدام في شرب الدخان واستعماله لم يشدّ منهم إلا من عصمه الله تعالى مع هذا رأيت الفاجرين العالمين بالسنة الذين استعاذ منهم السلف إلى الله تعالى يستعملونه ويحرضون الناس عليه (ش) هذه زيادة نعمة في الطنبور انظر أيها المسلم إلى قول الله عز وجل فقولا له قولاً لئلاّ لعله يتذكر أو يخشى مخاطبًا به موسى وهارون عليهما السلام وتليت هذه الآية عند يحيى بن معاذ فبكى وقال هذا رفقتك بمن يقول أنا إله فكيف بمن قال أنت الإله وهذا رفقتك بمن قال أنا ربكم الأعلى فكيف بمن قال سبحان ربي الأعلى وإلى قوله تعالى الآخر فيما رحمة من الله لنت لهم ولو كنت فظا غليظ القلب لانفضوا من حولك فاعف عنهم واستغفر لهم الآية. وانظر إلى ما رواه الطبراني أن الله ليعطي على الرفق ما لا يعطي على الخرق وانظر إلى ما قال زين العراقي في شمائل المصطفى صلى الله عليه وسلم:

ليس مواجهًا لشيء يكرهه	جليسه بل بالرضى يواجهه
قيل له تدعو على الكفار	دوس وغيرهم من الفجار
فقال إنما بعثت رحمة	وليس لعانًا نبئي الرحمة
بل قال اللهم فاهد دؤسًا	وأت بهم فأصبحوا رؤسًا

[١] يا مسلم تخلّق بأخلاق الله وأخلاق رسوله ولا تجسر على رمي المسلم بالفجور بسبب ارتكاب أمر محدث بل اللاتق على دين المسلم إذا رآه أن ينهيه أن يفعل ما لا يليق برفق ويقول هذا غير لائق بك لأنه محدث لا خير فيه يلهيك عن ذكر الله (م) وقد قال عليه السلام إذا ظهرت البدعة وسكت العالم فعليه لعنة الله وقال أيضًا الساكت عن الحق شيطان أخرس (ش) هذان الحديثان لا علم لنا بثبوتهما وهذا أولى من الجسارة على إثباتهما للرسول رجماً بالغيب وهو لا يروج عند النقاد من الحفاظ العلم أمانة والإسناد من الدين لولا الإسناد لقال من شاء ما شاء والذي احفظه لكن بسند ضعيف ما رواه ابن عساکر في تاريخه عن معاذ بن جبل إذا ظهرت البدع ولعن آخر هذه الأمة أولها فمن كان عنده علم فلينبش فإن كاتم العلم يومئذ ككاتم ما أنزل الله على محمد (م) وقال عمر بن عبد العزيز إن الله لا يعذب العامة بعمل الخاصة ولكن إذا ظهرت المعاصي فلم ينكروها فقد استحلّ القوم جميعاً العقوبة الله أعلم بصحة هذا النقل فمدّني في ذلك (ش) كان له أن يقول فجزّني بدل فمدّني فتأمل (م) لبيان حكم هذا الخبيث النجس (ش) حاشى الله ورسوله والفقهاء عن هذه الفرية (م) بلا مرية وشاربيه ومستعمليه بناء على ما التقطته من كتب الأصول والفروع وتحريرهما (ش) انظر هذه الفرية ما أقبحها وأنتها أي أصل وفرع كتب بنجاسة الدخان ما أجسره على الافتراء على الفقهاء أما يخاف هذا الرجل من الله يوم الحساب (م) مع قلة بضاعتي وعدم لياقتي بهذا الأمر الخطير والفعل العسير (ش) والله إنه لصادق في قوله (م) فالمرجّو ممن نظر في هذه الرسالة واطلع على زلة قدم أو سهو قلم أن يصلحها (ش) غالبها بل كلها فاسد لأنه مبني على فاسد والمبني على الفاسد فاسد لا تقبل إلا صلاح إصلاحها إعدامها من بين العباد بخرق الأوراق أو بلها بالماء لئلا يضل الناس بسوء الاعتقاد (م) فإن الله لا يضيع أجر المحسنين (ش) نعم إن الله لا يضيع أجر من أضع هذه النسخة حميّة لدينه من أن يزداد فيه ما ليس منه (م) ويروّجها لكي ينتفع بها المؤمنون (ش) هذه زيوف نهججة لا تروج عند الصيارفة النقاد كيف ينتفع المسلمون بما لا يروج عند الله تعالى (م) ويتخلصوا من هذه البلية العظيمة المبرمة العامة فإن من ديدن الأكابر لا يفضحوا الأصاغر (ش) وقد فضحت الناس أي فضاحة (م) ومع هذا أنني لأظنّ هذه الرسالة وإن كان مما يطرحه (ش) كان له أن يقول مما يطرحها (م) الجهلة (ش) أي الجهلة بما أصلته المهرة بما أصله الفقهاء لكن يستقبله الكلمة (ش) أي الكاملون في

[ظ ٢] عدم معرفة الفقه وأدلته (م) وبعد فإني راج من الله تعالى ومبتهل إليه أن لا يُضَيّع سعبي ولا أجري (ش) نعم إن الله تعالى لا يضيع سعيك إذا لم يعف عنك أو يتجاوز منك سعيك وأجرك ضلال (م) ويجعله لوجهه الكريم ولذاته العظيم إنه التواب الرحيم (ش) هذا فساد وضلال وافتراء على الله تعالى ورسوله وزيادة في الدين بعد أن كمل كيف يجعله لذاته والله

طَيَّب لا يقبل إلا طيباً (م) ربنا افتح بيننا وقومنا بالحق وأنت خير الفاتحين برحمتك يا أرحم الراحمين (ش) نعم نرجو من الله أن يفتح عليك وعلي قومك الجليلة الضالة المضلّة حتى خلص الشرع الشريف من شرهم وقطعهم طرقة (م) اعلم وفقك الله وإيانا (ش) يا شيخ أنت أحوج لهذا الدعاء من شارب الدخان لأنه ما زاد في الدين شيئاً بالاعتقاد بل هو مقرّ بإسائه لابنائه بهذا المحدث (م) إن ههنا أربعة أشياء ورّق التبناك ودخانها واستعماله والزفر الذي في آتته وليس لنا بحث في الثلاثة الأولى لأن حكمها هو معلوم ومشهور (ش) ليته أن لا يكون له بحث في الرابع لأنه خرج إلى الترهات وسيب الجادة (م) فحكم الرابع أنه خبيث ونجس كسائر الأنجاس وحكمه من استعماله في حكمه فم البقرة الجلالة والإبل الجلالة في كونه نجساً بل هو أنجس منهما (ش) انظروا أيها الناس هذه الغلظت كيف تخرج من الأفواه التي يجب تنزيهاها منها بلا اشتباه بل لا محل لها لأفاضل من أهل الله بل يتفوه بمثله جاهل فضلاً عما يدعي أنه مرشد كامل نعوذ من الجهل والعمى والزيادة في الدين وإثبات النجاسة لشيء من أحكام الدين يحتاج إلى دليل من كتاب وسنة أي آية وسنة دلت ولو بالمفهوم وإن كان خلاف مذهبنا على نجاسة الزفر وأيّ فرع من كتب الفروع صرح بهذا أما تخاف انتقام الله يا شيخ وقد شاع عن أصحابنا الحنيفة أنهم قالوا لا يحل لأحد أن يفتي بقولنا ما لم يعلم من أين قلنا كذا في البحر الرائق في كتاب القضاء وفيه أيضاً يُعبد هذا وفي مناقب الكردي قال ابن المبارك وقد سئل متى يحل للرجل أن يفتي ويلى القضاء قال إذا كان بصيراً بالحديث والرأي عارفاً بقول أبي حنيفة حافظاً له انتهى وقال أيضاً قبل هذا بورقتين ويشترط للفتي أن يحفظ مذهب إمامه ويعرف قواعد أساليبه وليس للأصولي الماهر وكذا البحاث في الخلاف من أئمة الفقه وفحول المناظرين إن بقي في الفروع الشرعية ولا يجب إفتاء فيما لم يقع ويحرم التساهل في الفتوى انتهى وانظر الراعي لك يا شيخ مما رواه الدرامي مرسلًا عن عبيد الله أجزؤكم على الفتيا أجزؤكم على النار وما رواه ابن عساكر عن علي رضي الله عنه من أفتى بغير علم لعنته ملائكة السماء والأرض انظر هل يقبل أحد اللعنة هذه (م)

[و٢] لأن الزفر الذي كان في داخل آتته كان أتن من نجس الكلب ريحاً وأبشع منه طعمًا وأقبح منه لونًا وإذا كان الأمر كذلك فالزفر ما لا نجاس المغلظة هذه زيادة عبور في الهفوات وزيادة قيمة طنبور في النغمات لأن صاحب الطريقة صرح في بحث الطهارة بقوله والحاصل إن وجوب الاحتراز عن النجاسة ليس لذاتها بل لوصفها المنفر من الريح الممتن والطعم البشيع واللون القبيح انتهى هذا لا غبار عليه لأن كلامه في النجاسة شرعًا وما نحن في صدده ليس بنجس شرعًا أحكام الفقه ليست بمأخوذة من الأقيسة المنطقية إنما هي مبنية على النقل الصريح من الأئمة الجهابذة النقلة عن الإمام وصاحبيه وقال في الفهستاني من مسووط شيخ الإسلام إنما كانت بالتتن والعين لا باللون لكن في الخزانة كل نجس يزول طعمه وريحه طهر انتهى هذا أيضًا لا غبار عليه كالأول مع أن الطعام من اللحم وغيره إذا أتن ربحه يكون حرامًا نجسًا فكذا ههنا قال في الأشباه والنظائر والطعام إذا تغير واشتدّ تغيره تنجس وخزم انتهى هذا ترويح لكلامه الباطل وقياس مع الفارق مع أنه من أهل القياس وبناء على قول ضعيف اسمع ساملي لك النقول بعضها صريح في المدعي وبعضها مؤيد وفي الأشباه المرفقة إذا أتننت لا تنجس والطعام إذا تغير واشتدّ تغيره تنجس وخزم واللبن والزيت والسمن إذا أتن لا يحرم انتهى قال محشية الحموي وفي النهاية ثم الاستحالة إلى فساد لا يوجب النجاسة لا محالة قال المص في البحر بعد نقل عبارة النهاية وبهذا علم ضعف ما في الخزانة انتهى قال الطحاوي في مشكل الآثار اللحم إذا أتن يحرم أكله والسمن واللبن والزيت والدهن إذا أتن لا يحرم وفي فتاوى النجارية وقع في اللحم دود وأتن فهو طاهر قال ابن الشحنة في شرح الوهبانية وبهذا علم أن حرمة اللحم في ح لضرر فيه لا لنجاسة انتهى وهكذا صرح الشرنبلالي في شرح الوهبانية ومما ذكر الحموي وابن الشحنة والشرنبلالي علم ما ذكر في الأشباه عن النية أن الطعام إذا تغير واشتدّ تغيره تنجس مما لا يقول عليه تعسر استعماله من شدة ننته فمطاهر كما كان بيضة مذرت من غير أن تحضنها دجاجة فهي نجسة لأنها تتحوّل دمًا بخلاف اللبن فإنه يتغير بالفساد طعمه وبتغيير الطعم لا يتنجس العين وقال يوسف

الترجماني مثله ولو لم يصرد ما ولكن تغير إلى نتن وفساد تنجس أيضًا كالعذرة قال مجد الأئمة الترحماني وفيه أشكال يعني لأنه حكم بالنجس بمجرد التتن وليس كذلك بل بصيرورتها دمًا انتهى ومتون الفقه تتنادي بجهل هذا الرجل في المياه يجوز الوضوء بماء اتن بالمكث لو كان التغير لما نتن يوجب نجاسة لما جاز الوضوء افتح عينك ولا تمش أعمى فإن التعويل على المتون وأيضًا لو قلنا بتنجس ورق التتن بنجاسة ما فلا يكون الزفر المنعقد في الآلة نجس قياسًا لما قال الفقهاء المأخوذ بأقوالهم في الدين كقناضخان في فتاويه ماء الطابق نجس قياسًا وليس بنجس استحسانًا وصورته إذا احترفت العذرة في بيت فأصاب ماء طابق ثوب إنسان لا يفسده استحسانًا ما لم يظهر أثر النجاسة فيه وتقاطر منه وكذا الحمام إذا أهرق فيه النجاسات فحرق حيطانها وكوتها وتقاطر وكذا لو كان في الإصطبل كوز معلق فيه ماء فترشح في أسفل الكوز في القياس يكون نجسًا لأن البلة في أسفل الكوز صار نجسًا ببخار الإصطبل وفي الاستحسان لا يتنجس لأن الكوز طاهر والماء الذي فيه طاهر فما ترشح منه يكون طاهرًا كذا في البحر الرائق والأشباه وابن أير الحاج على المنية والشرح الكبير على المنية للحلي انظر أيها الشيخ إذا أرخينا معك العنان ومشينا بك في الميدان لا يوجد لك دليل بين الفرسان إلا قياساتك الكاسدة بين أهل العرفان ارجع عن الترهات وامش في الجادة تسلم من شر الشيطان لأنه جاء عليك بطريق الحق وجعلك كالعميان أضلك في افتراك على الله الديان فإذا كان الحال على هذا المنوال صار الدخان من النجاسات والخبائث وقال الله تعالى في كتابه الكريم والقرآن العظيم ويحل لهم الطيبات ويحرم عليهم الخبائث أما قولك يا شيخ من النجاسات فهو من إضلالك الق الذي أوفعت في حرج عظيم لأنك فسرت القرآن بما تهوى هل لك في هذا سلف وعن أي شيخ أخذت هذا فإذا لم يكن لك سلف وشيخ فالشيطان يكون لك سلفًا وشيخًا وهل ينبغي للعاقل أن يورط نفسه في هذه الورطات وعن ابن عباس

رضي الله عنهما قال قال رسول الله صلى الله عليه وسلم من قال في القرآن برأيه^١ فليتبوأ مقعده من النار وفي رواية من قال في القرآن بغير علم^٢ فليتبوأ مقعده من النار

رواه الترمذي وعن جندب قال قال رسول الله صلى الله عليه وسلم من قال في القرآن برأيه فأصاب فقد أخطأ رواه الترمذي وأبو داود والنسائي ولو أرخينا معك العنان ومشينا بك في الميدان فلا يتم استدلالك بلاية الشريعة لأنه لا ملازمة بين الخبائب والنجاسة لأن بينهما عمومًا وخصوصًا مطلقًا لأنهما قد يجتمعان في نحو خنزير وقد يفترق النجاسة في نحو الثوم والبصل فإنهما سُميا خبيثين^٣ في حديث المصطفى وفي خطبة عمر رضي الله عنه وكذلك حيوان البحر طاهر وإن لم يؤكل حتى خنزير البحر ولو كان ميتة كذا في القنية مع أن ما سوى السمك خبيث أنصف يا شيخ ذر حيث دار الفقهاء ولا ينفك استدلالك لأنك لست من أهل الطبع السليم حتى تستدل بالاستخبات تلك أمة قد خلت لها ما كسبت وعليك ما كسبت فُتّب من ضلالاتك وارجع إلى مذاهب أئمة السلف واترك دعوى الاجتهاد لأن اجتهاد أئمة المسلمين يكفيك بألف مرة ولا يحوجك إلى أن تخرج إلى التزهات لأن خطأهم معفو وخطأك ضلال وإضلال فإن الفقهاء رحمهم الله قد استدللوا على حرمة كل الخبائب بهذه الآية الكريمة من حشرات الأرض كالضفدع والفأرة والحية وغيرها ومن السباع كالكلب والذئب والأسد وغيرها يا شيخ أمعن ولا تخطب خطب عشواء لأن دعواك في نجاسة الزفر لا في حرمة ولو أسلمنا أن الزفر خبيث وحرام مع أنه طاهر مطهر مع أن بعضهم صرح بأن اللام في هذه الآية للجنس ولو كانت للجنس فلا يفيدك شيئًا لما عرفت ومن جملة استدلال الفقهاء قول ابن مالك في شرح المجمع ويحرم؛ من وذئب ناب ومن السباع والحشرات كلها كالذئب والعقارب والفأرة ونحوها لأنها من الخبائب قال الله تعالى ويحل الطيبات ويحرم الخبائب انتهى وهذا أيضا لا يفيدك فائدة ما ومع هذا إن هذا السباع لو ذكيت طهرت لحومها كما قال الفقهاء وما ظهر جلده بالدباغ طهر لحمه بالذكاة وكذا لحمه وإن لم يؤكل وإذا كان أمرك يا شيخ خطأ وضلالا وجب علينا أن نذكر ما ورد في هذه الآية من أقوال المفسرين من الصحابة والتابعين وتابعيهم بإحسان إلى يوم الدين أخرج

أخرج الطبراني عن حبيب بن سليمان بن سمرة عن أبيه عن جده أن النبي صلى الله عليه وسلم أتاه رجل من الإعراب يستفتيه عن الرجل ما الذي يحل له والذي يحرم عليه في ماله ونسكه وما شئته وعزته وفرعه وتناج إبله وغنمه فقال رسول الله صلى الله عليه وسلم أحل لك الطيبات وحرم عليك الخبائب إلا أن تفتقر إلى طعام فتأكل منه حتى تستغني عني ما فقري الذي أكل ذلك إذا أبلغته وما غناني الذي يغنيني عنه قال إذا كنت ترجو تناجًا فتبلغ بلحوم ما شئت إلى نتاجك أو كنت ترجو عشاء تصيبه مدركًا فتبلغ إليه بلحوم ماشيتك أو كنت ترجو فائدة تناجها فتبلغها بلحوم ماشيتك وإذا كنت لا ترجو من ذلك شيئًا فاطعم أهلك ما بدا لك حتى تستغني عنه قال الإعرابي وما غناني الذي أدعه إذا أوجدته قال إذا رويت أهلك غبوقًا من اللبن فاجتنب ما حرم عليك من الطعام وأما مالك فإنه ميسور كله ليس منه حرام غير أن في نتاجك من إبلك فرعًا وفي نتاجك من غنمك فرعًا تغذوه ماشيتك حتى تستغني عنه ثم إن شئت فاطعمه أهلك وإن شئت تصدقت بلحمه وأمره أن يعتمر منه كل مئة عشرين وأخرج ابن المنذر عن ابن جريح في قوله تعالى ويحل لهم الطيبات قال الحلال ويضع عنهم إصرهم والأغلال التي كانت عليهم قال الثقيل الذي كان في دينهم وأخرج ابن جرير وابن أبي حاتم والبيهقي في سننه عن ابن عباس في قوله ويحرم عليهم الخبائب قال كلحم الخنزير والربا وما كانوا يستحلون من المحرمات من المأكول التي حرمها الله وفي قوله ويضع عنهم إصرهم والأغلال التي كانت عليهم قال ما كان أخذ الله عليهم من الميثاق فيما حرم عليهم وأخرج ابن جرير وابن أبي حاتم وأبو الشيخ عن ابن عباس في قوله ويضع عنهم إصرهم والأغلال التي كانت عليهم في تحريم ما أحل لهم وأخرج ابن جرير وأبو الشيخ عن الشدي ويضع عنهم إصرهم والأغلال التي كانت عليهم يقول يضع عنهم عهودهم وموآثيقهم التي أخذت عليهم في التوراة والإنجيل وأخرج ابن أبي حاتم عن سعيد بن جبيرة في قوله ويضع عنهم إصرهم فقال التشديد في العبادة كان أحدهم يذنب الذئب فيكتب على باب داره إن توبت أن تخرج أنت وأهلك ومالك إلى العدو فلا ترجع حتى يأتي أموت على آخركم وأخرج ابن أبي شيبه وعبد بن حميد وابن جرير وابن المنذر وابن أبي حاتم عن سعيد بن جبيرة

في قوله ويضع عنهم إصرهم ما غلظ على بني إسرائيل من قرض البول من جلودهم إذا أصابهم ونحوه وأخرج ابن أبي حاتم عن ابن شاذب في قوله تعالى والأغلال التي كانت عليهم قال الشدائد التي كانت عليهم وأخرج عبد بن حميد وابن جرير وأبو الشيخ عن قتادة في قوله ويضع عنهم إصرهم والأغلال التي كانت عليهم قال تشديد شدد على القوم فجاء محمد صلى الله عليه وسلم بالتجاوز عنهم وأخرج أبو الشيخ عن سعيد بن جبيرة ويضع عنهم إصرهم قال ما غلظوا على أنفسهم من قطع أثر البول وتبع العروق في اللحم وشبهه وأخرج ابن جرير عن مجاهد ويضع عنهم إصرهم قال عهدهم فإذا كان الأمر كذلك فوجب على من استعمله أن يتوب ولا يسوف لأنه هلك المسوفون دعواك هذه على ما زعمت يا شيخ من اندراج الدخان في الخبائب باجتهاد منك ولا ساف لك في هذا بل الصواب في حقه أن تسكت في امر هذا المعضل من البدعة ويدل على هذا ما أخرجه عبد بن حميد وأبو داود وابن أبي حاتم وأبو الشيخ والحاكم وصححه وابن مردويه عن ابن عباس قال كان يأكلون أشياء ويتركون أشياء تقدروا فبعث الله نبيه وأنزل كتابه وأحل حلاله وحرم حرامه فما أحل فهو حلال وما حرم فهو حرام وما سكت عنه فهو عفو منه ثم بهذه الآية قل لا أجد فيما أوحى إلي محرّمًا على طاعم يطعمه إلا أن يكون ميتة أو دماً

١ رأى من تلقاء نفسه من غير تدبير الأقوال الفقهية.

٢ أي قليل يقيني أو ظني نقلي أو عقلي مطابق للشرعي.

٣ مع أنهما طاهران يؤكلان بين المسلمين نبيًا ومطبوخًا إلا أن في أكله نهيًا كراهة تنزيه.

٤ كل ذي مخلب من الطير كالبازي والصقر ونحوهما

٥ من أهل الجاهلية.

مسفوحًا أو لحم خنزير فإنه رجس أو فسقًا أهل لغير الله به فمن اضطر غير باغ ولا عاد فإن ربك غفور رحيم انظر يا شيخ حبر الأمة ابن عم رسول الله كيف نطق بالصواب المحض فقلده أما قولك هلك المسوفون فهو كلام لا غبار عليه لكن إذا هلك المسوفون مرة لا عترافهم بذنوبهم ولو كانت من ذنوبهم لأنك سلكت مذهب أهل الاعتزال مرتين على ما سيأتي قريبًا وما شعرت ودنت بمذهب أهل الضلال وخذلت مذاهب أهل السنة والجماعة بتشديد يدك الذي لا حاجة إليه في الدين بل اللائق على أهل الدين عدم التشديد والمشي مع أهل السنة والجماعة حيث داروا فإن الخير في اتباعهم

مع أنه قيل ثم العجب منك لا تتأمل في حالك فإن ساعات اليوم والليلة أربعة وعشرون بل العجب من حاله أليق مع ركالة ألقاه لأنه وقع في تمذهب أهل الضلال من غير شعور منه ونفس فيها أربعة وعشرون ألفًا وكان عليه أن يقول والأنفاس فيها وأنفاسك فيها إلخ ويجب عليك التوبة في كل نفس وترك التوبة معصية فمن فعله فقد عصى مصعية واحدة ولم يتب حتى مضى عليه يوم وليلة فقد أذنب أربعة وعشرون ألفًا والصواب عشرين ألفًا من جهة التركيب فقس ذنوبك في عمرك كم تذب فعليك أن تتوب عن جميع الماضي ولا تترك ذنبًا واحدًا وهذا مع سقامة ألقاه مذهب الاعتزال أو وقع فيه تشديده الذي ليس من الدين في شيء وبيانه أن السمادي على الذنب بتأخير التوبة منه معصية واحدة ما لم يعتقد معاودته وخالف المعتزلة فصرحوا بأن التوبة واجبة على الفور حتى يلزم بتأخيرها ساعة إثم آخر يجب التوبة عنه وساعتين إثمًا وهلم جرا بل ذكروا أن بتأخير التوبة عن الكبيرة ساعة واحدة يكون له كبيرتان المعصية وترك التوبة ساعتين أربع الأوليان وترك التوبة عن كل منهما وثلاث ساعات ثمان وهكذا كذا قاله إبراهيم اللقاني في شرح جوهره التوحيد هداية المزيد فإن مذهب أبي هاشم أنه لو تاب من جميع الذنوب ولم يتب عن ذنب واحد لم يصح أصلاً كيف من أصر على المعاصي هذا رجل كالغريق يشبث بكل حشيش فإن أبا هاشم من المعتزلة والذي نقل عنه مذهب الاعتزال وبيان هذا وفي عمدة الإمام النسفي ومن تاب عنه كبيرة صحت توبته مع الإصرار على كبيرة أخرى ولا يعاقب بها أي على الكبيرة التي تاب عنها خلافاً لأبي هاشم من المعتزلة انتهى وفي شرح الجوهره صحت التوبة عن بعض المعاصي مع الإصرار على البعض ولو كان كبيراً للإجماع على أن الكافر إذا أسلم وتاب عنه كفره مع استدامته على بعض المعاصي صحت توبته وإسلامه ولم يعاقب إلا عقوبة تلك المعصية خلافاً لأبي هاشم انتهى أي وخلافاً أيضاً لمن تمذهب بمذهب أبي هاشم وفي الحرز الثمين شرح حصن الحصين بعد أن ساق عبارات وبما جرتنا اندفع ما ذكره بعضهم أيضاً أن التوبة من معصية

مع الإصرار على سائر المعاصي غير صحيحة وهو قول غير صحيح عمل من الأعمال لا يتوقف على أداء جميع العبادات فكذا في الواجبات المتروكات وما لا يدرك كله لا يترك كله وتحقيق هذا المبحث في إحياء علوم الدين للإمام الغزالي وشرح منازل السائرين لابن القيم الجوزي انتهى وعن النبي صلى الله عليه وسلم أن المؤمن إذا أذنب كانت نقطة سوداء في قلبه فإن تاب ونزع واستغفر صقل وإذا عاد زادت حتى تعلق قلبه فذاك الدان الذي ذكره الله في كتابه بل ران على قلوبهم ما كانوا يكسبون انتهى ولفظ الحديث على ما في الترغيب والترهيب وعن أبي هريرة رضي الله تعالى عنه قال قال رسول الله صلى الله عليه وسلم أن المؤمن إذا أذنب ذنباً كانت نكتة سوداء في قلبه فإن تاب ونزع واستغفر صقل منها وإن زاد زادت حتى تعلق قلبه فذلك الدان الذي ذكر الله في كتابه كلا بل ران على قلوبهم رواه الترمذي وصححه والنسائي وابن ماجه وابن حبان وفي رواية إلا أن العبد إذا أخطأ خطيئة نكتت في قلبه نكتة سوداء فإن هو نزع واستغفر وتاب صقل قلبه فإن عاد زيد فيها حتى تعلق قلبه الحديث انتهى وبعد ذلك إن ربك لم يُغذك من رحم أمك بالدم من فمك بل غذاك من السرة لكون الفم موضع الإقرار بالتوحيد والقرآن فلما وقع الاختيار في يدك لوئته في يدك بالزفر النجس وغير ذلك من الحرام فلو لوئك الله تعالى بالقطران وطينة الخبال لا يكون عجباً قوله لم يغذك من التغذية قوله من رحم أمك كان عليه أن يقول في رحم أمك علي ما لا يخفى قوله بل غذاك من السرة لكون الفم موضع الإقرار بالتوحيد والقرآن وعلى هذا لا يُغذى بالدم في الرحم أصلاً لا من السرة زلاً من غيرها لأت في جوف الإنسان محل رئيس الأعضاء وهو القلب وهو محل الأعمال والإتقان ومحل حفظ القرآن يلزم منه على ما علل تلويث رئيس الأعضاء وغذائية الجنين بالدم صرح به في شرح الهداية العنانية والبحر الرائق وغيرهما والحكم بالنجاسة للدم لا يثبت ما لم يظهر خارج البدن ألا ترى أن بدن الإنسان مملوء بالدم ولم يحكم بالنجاسة حتى تجوز الصلاة به وإذا عرفت هذا أيقنت أن هذا الرجل به نوع من الجنون لعدم انتظام كلامه فلما وقع الاختيار إلخ هذا أيضاً من ضلاله القديم قد مرّ غير مرة فلا حاجة إلى شرحه قوله فلو لوئك الله تعالى بالقطران وطينة الخبال يعني عصارة أهل النار وصديدهم لا يكون عجباً أقول هذا بالنسبة إليك

إليك لا يكون أعجب لأنك أليق بهذا المنصب لأنك كذبت وافترت على الله ورسوله وعلماء الدين المجتهدين بما يقولوا به ثم اعلم أيضاً أنه مادام رائحة الزفر يظهر من فمه لم يظهر سؤره لأن ريقه نجس كشار الخمر وريق الهرة الأكلة للفأرة ويد المستنجي التي يُشَمُّ منها رائحة النجاسة كما صرح في الأشباه بقوله ويشترط في الاستنجاء إزالة الرائحة عن موضع الاستنجاء والإصبع الذي استنجنى به إلا إذا عجز والناس عنه غافلون انتهى قوله ثم اعلم أيضاً أنه مادام رائحة الزفر يظهر من فمه لم يظهر سؤره لأن ريقه نجس كشارب الخمر إلخ انظروا يا عباد الله هذه الفرية بلا مرية وهذه الفرطة بلا غلطة وهذا القياس الفاسد عند أولي النهي كاسد وقياس هذا بريق شارب الخمر وما يليه قياس مع الفارق بينهما بون بعيد كما لا يخفى على ذوي الفهوم قال في شرح المنية واشترط صاحب المحيط مع ذلك أكبر الراي أنه قد طهر أن لا يوجد منه طعم النجاسة ولا لونها ولا ريحها وإن وجد هذه الأشياء المذكورة لا يحكم بطهارته وعليه أكثر المشايخ بل لا ينبغي أن يكون فيه خلاف انتهى يقال يا أبلد هذا في نجاسة نص عليها المجتهدون بكونها نجاسة لا نجاستك التي ظهرت منك من موضع

لا يليق ظهورها منه وقال في الدرر يظهر المنتجس ثوبًا كان أو غيره من النجاسة المريئة بزوال عينها وزوال أثرها كاللون والرائحة إن لم يشق زواله بأن يحتاج إلى الصابون ونحوه فإن الآلة المعدة لقلع النجاسة هي الماء فإن احتيج إلى شيء آخر يشق عليه ذلك انتهى أقول هذا في النجاسة عند المسلمين لا فيما فرضت أنت افرض كيف شئت فلا يُبالي به فإن قلت فهو معذور بناء على ما ذكرت في تطهير الفم مشقة احتياجه إلى غير الماء فاي حاجة دعت واقتضت إلى تلميح فمك بنجاسة الزفر في الصباح والمساء على الدوام في كل آن حتى تحتاج إلى أن تعتذر بوقوع المشقة في التطهير لأجل الاحتياج إلى غير الماء مع أن مسائل النجاسات مبنية على أنواع الضرورات كما هو مشهور في كتب الفقهاء مثل طين الشوارع والأزقة ومواضع الضرورات مستثناة في قواعد الشرع كذا في الذخيرة والتوفيق هذا السؤال والجواب مبني على ما تقوله على العلماء البراء مثل هذه الترهات

فتبوت هذا الحكم قوي ومحكم فلا مجال للممانعة والمخالفة لأحد فيه فلا يقال هذا النجس والمنتجس إلى من ينتجس ثوبه أو بدنه بنجاسة أخرى بلا اختيار وضرورة بحسب اقتضاء أحوال الإنسان في بعض الأحيان نعم هذا الحكم قوي ومستحکم في ذهن الجلة بقواعد الشرع وأساليبه حتى لا يقدر أحد من المسلمين أن يزعمهم عما هم فيه من الضلال والجل المركب فمن تردد في أو شك فقد طمَّ عَزَق دينه وعَزَض إسلامه على الخلل والزوال فتفكر واعرف هذا المعنى الدقيق اللطيف فلا تكن من المتمردين المتمردين انظروا يا عباد الله بعين الإنصاف كيف اعتقد الباطل ثم حَضَّ عليه حتى حصل منها زيادة قيمة في نعمات الطنبور واعلم أنه لما ثبت وضع كون الزفر من النجاسات المغلظة فصلاة من استعمله ودوام عليه وتلميح فمه غير جائزة وباطلة هذا أيضًا من الضلالات القديمة التي لا تروج عند أولي النهي لأنه مبني على قياس فاسد وأما على مذهب الإمام الشافعي فلا شبهة لأن أدنى مقدار النجاسة منع جواز الصلاة عنده هذا أيضًا مبني على مذهبه الكاسد لأن مذهب الإمام الشافعي رحمه الله فيما هو نجاسة عنده وهذا ليس كذلك وأما على مذهب الإمام الأعظم رحمه الله فكذلك أيضًا لأن داخل فمه من اللسان وغيره إذا قيس يكون أزيد من مقدار الدرهم للمساحة وهذا أيضًا من ضلاله الذي تذهب به فلا يُعَوَّل عليه لأنه افتري على الإمامين لیسما بقائلين بنجاسة الزفر حتى تفسد الصلاة بمقتضى مذهبيهما نعوذ بالله من العمى فالويل كل الويل على من ابتلي به ويدوم عليه ويصلي بنفسه أو يؤم للمسلمين^٧ مع زعمه أنه مسلم ومتق ومقتدي للمسلمين إن كان الويل لمن دعوت عليه مرة فلك ألف مرة لأنه عصي الله بمعصية قاصرة إن كانت معصية وإنك عصيت الله بمعصية متعدية وأوقعت الناس العوام في ورطة اعتقاد الباطل أي ذنب أعظم منه ويظهر نتيجة هذا الكلام إذا لم يعتمد عليه يوم تبلى السرائر نعم يظهر نتيجة هذا الكلام عكس ما يحسب ويقولوا يا ليتني لم اختلق مثل هذا الاختلاق ويقول المجرمون فارجعنا نعمل صالحًا إنا موقنون نعم يقول المجرمون من الذين يحسبون أنهم يحسنون صنعًا لما أيقنوا أنهم على الباطل من الاختلاق ارددنا إلى الدنيا حتى نتوب من فضايح اختلاقنا وإن كان اليوم معانداً ومصراً وجاحداً وحاسداً

أقول المبتلى به ليس بمعاند إنما هو معترف بتقصيره وأنت مختلق ومع ذلك تعتقد صوابية الاختلاف وقولك جاحداً نعم هو جاحد لما اقترفته من الافتراء على الله ورسوله بزيادة شيء لي عليه أمر الله ورسوله وقولك حاسداً زور محض لأن ما فيك من الاختلاف لا يطلق على اسم الحسد لأنه ليس بنعمة بل هو نعمة أعدائنا أي سببنا أقيح من إحدائك في الدين شيئاً لم يكن شر نفسك الذي افتتن به الناس من اعتقاد الباطل حقاً ومن سببنا أعمالنا أي سببنا أقيح من إحدائك في الدين شيئاً لم يكن قبل بين العلماء المجتهدين ومن قبائح أحوالنا أمين يا رب العالمين أنطقك الله بالحق أي حال أقيح وأشنع من حالك التي وقعت بها الناس في مهواة سوء الاعتقاد تنبيه اعلم أنه قال في معالم التنزيل في تفسير قوله تعالى مثل عيسى عند الله كمثل آدم خلقه من تراب ثم قال له كن فيكون وفيما سبق من التمثيل دليل على جواز القياس أي دليل على جواز قياس الفقهاء المجتهدين لا على جواز قياس الفاسد الكاسد الغير الرائج عند أولي الفضل ولئن سلمنا أن قياسك جمع شرائطه المذكورة في أصول الفقه فباب القياس مسدود في زماننا إنما للعلماء النقل عن صاحب المذهب من الكتب المعتمدة على أن ابن نجيم صرح في رسالته بأن القياس بعد الأربعمئة منقطع فليس لأحد أن يقيس مسألة كذا في حاشية الأشباه للسيد الحموي وقال في تفسير أبي الليث وفي هذه الآية دليل على أن الشيء يثبت بالشيء وإن كان بينهما فروق كثيرة بعد أن يجتمعا في وصف واحد كما أن ههنا خلق آدم من تراب ولم يخلق عيسى من تراب فكان بينهما فرق في هذا الوجه ولكن يثبت أن خلقهما بغير أب انتهى مراد أبي الليث الإمام الجليل إن صحَّ النقل منه إن مستند جواز القياس للفقهاء المجتهدين لا لكل أحد الآية هذه وأمثالها من النصوص القرآنية والأحاديث النبوية لا أن القياس أمر مخترع من عندهم فإن قلت إثبات كون الزفر من النجاسة بقوله تعالى ويحرم عليهم الخبائث الحكم بالقياس وذا لا يتيسر للمجتهد حتى يستدل به قلنا هذا السؤال إنما هو من عدم معرفة معنى القياس وعدم التمييز بين الثابت بالقياس وبين الثابت بالنص فإن القياس إثبات حكم شيء بشيء آخر لا اشتراكهما في علة وبعبارة آخر هو تعليل الحكم من الأصل إلى الفرع بعله متحدة لا تدرك بمجرد اللغة كإثبات حرمة الربا

في الذرة قياساً على الحنطة فإن الذرة غير الحنطة وغير داخله فيها فقد حكم بحرمة الربو فيها قياساً على الحنطة وإثبات الشافعيين حرمة النبيذ قياساً على الخمر وما نحن فيه ليس كذلك فإن الخبيث ما يستقذره طبع أهل المروءة وكون الزفر مستقذراً أظهر من الشمس وأبي من الأمسن ومما ينبغي أن يرتاب عنه ولا ينكره إلا من كان طبعه متقذراً بقدر هذا الخبيث فلا يميز الطيب من الخبيث أو كان معانداً مختلاً لا إنصاف له أصلاً فيكون الزفر داخلًا تحت الخبائث لغة فلا يكون من الاستدلال لا بالقياس بل هذا إثبات يظهر النص وثبت نجاسته به قوله فإن قلت إثبات كون الزفر إلخ هذا سؤال تخليه من تلقاء نفسه لا يسأل بهذا السؤال إلا ذو جنة وجوابه مبني على مذهبه الفاسد الكاسد فلا يُعَبَأُ به قوله وما نحن فيه ليس

٧ كان عليه أن يقول يؤم المسلمون بلا لام الجارة.

كذلك إلخ فإن فيه إرتقاء من حضيض الجهل المركب إلى دعوى الاستنباط من الآية بالاجتهاد الذي ما ساقه إليه إلا وساسه الشيطانية زعمًا منه أنه أحسن صنعًا وهو في نفس الأمر ليس كذلك ومع ذلك لا ملازمة بين خباثة الشيء ونجاسته قد يكون خبيثًا ونجسًا كالخنزير ونحوه وقد يكون خبيثًا ولا يكون نجسًا كالحيوان البحري سوك خبيث وليس بنجس كالذئبين وأم الخلول المسمى بالدنيلس وكلب البحر^٨ ونحوها مما في البحر غير السمك وكالثوم والبصل فإنهما سميًا في الآثار خبيثين وليسا نجسين فاحفظ هذا وكن من الشاكرين ومع هذا قال العلامة الثاني سعد الدين التفتنازي ثم هذه الشروط أي شروط الاجتهاد إنما هي في حق المجتهد المطلق الذي يفي في جميع الأحكام وأما المجتهد في حكم دون فعلية معرفة ما يتعلق بذلك الحكم قال المولى المذكور في حاشيته على شرح مختصر المنتهى هذا في حق المطلق وأما المجتهد في مسألة فيكفيه العلم بما يتعلق بها ولا يضره الجهل بما لم يتعلق بها انتهى نعم ما قاله العلامة التفتنازي في محلّ للأليق لا غبار فليس لك يا شيخ حظ مما قاله فإنك لست من المجتهدين في المسائل بل أنت من المقلدين الذين لا يقدر على الاستنباط والاستخراج ولا يفرقون بين الغث والسمين ولا يميزون بين الشمال واليمين بل يجمعون ما يجدون كحاطب ليل فالويل لهم ولمن قلدتهم كل الويل وبيانه ما قاله العلامة ابن كمال باشا اعلم أن الفقهاء على سبع طبقات الأولى طبقة المجتهدين في الشرع كالأئمة الأربعة ومن سلك مسلكهم في تأسيس قواعد الأصول واستنباط أحكام الفروع عن الأدلة الأربعة الكتاب والسنة والقياس على الإجماع

على حسب تلك القواعد من غير القواعد لأحد في الأصول ولا في الفروع الثانية طبقة المجتهدين في المذهب كأبي يوسف ومحمد وسائر أصحاب أبي حنيفة القادرين على استخراج الأحكام عن الأدلة المذكورة على حسب القواعد التي قررها أستاذهم أبو حنيفة فإنهم وإن خالفوه في بعض أحكام الفروع لكن يقلدونه في قواعد الأصول وبه يمتازون عن المعاضين في المذهب ويفارقونهم كالشافعي ونظرائه المخالفين لأبي حنيفة في الأحكام غير المقلدين في الأصول الثالثة طبقة المجتهدين في المسائل التي لا رواية فيها عن صاحب المذهب كالحصاف وأبي جعفر الطحاوي وأبي الحسن الكرخي وشمس الأئمة الحلواني وشمس الأئمة الأئمة السرخي وفخر الإسلام النيرودي وفخر الدين قاضخان وغيرهم فإنهم ما يقدر على مخالفة الشيخ في الأصول ولا في الفروع لكنهم يستنبطون الأحكام في المسائل التي لا نص فيها على حسب أصول قزرها ومقتضى قواعد بسطها الرابعة طبقة أصحاب التخريج من المقلدين كالرازي وأضرابه فإنهم لا يقدر على الاجتهاد أصلاً لكنهم لإحاطتهم بالأصول وضبطهم للمأخذ يقدر على تفضيل قول مجمل ذي وجهين وحكم مبهم فحمل لأمرين منقول عن صاحب المذهب أو عن واحد من أصحابه المجتهدين برأيهم ونظرهم في الأصول والمقايسة على نظائره وأمثاله من الفروع وما وقع في بعض المواضع من الهداية من قوله كذا في تخريج الكرخي وتخريج الرازي من هذا القبيل الخامسة طبقة أصحاب الترجيح من المقلدين كأبي الحسن القدرسي وصاحب الهداية وأمثالهم وشأنهم تفضيل بعض الروايات على بعض آخر هذا أرجح وهذا أولى وهذا أصح رواية وهذا أرفق بالناس وهذا أوفق للقياس السادسة طبقة المقلدين القادرين على التمييز بين الأقوى والفقير والظاهر الرواية والرواية النادرة كأصحاب المتون المعتمدة من المتأخرين كصاحب الكنز وصاحب الوقاية وصاحب المجمع وشأنهم أن لا يقلوا في كتبهم الأقوال المردودة والروايات الضيفة السابعة طبقة المقلدين الذين لا يقدر على ما ذكر ولا يفرقون بين الغث والسمين ولا يميزون الشمال عن اليمين بل يجمعون ما يجدون كخل فالويل لهم ولمن قلدتهم كل الويل انتهى وهكذا أبسط الشيخ على القارئ في بعض رسائله وإذا كان الأمر كما حزر فأنت من أي الطبقات حتى تجتهد في المسائل التي لا نص

فيها عن صاحب المذهب وأصحابه وذا ما تبسّر لمن هو أقدم منك بثلاثمائة سنة فصاعدًا كالرازي وصاحب الهداية وأبي الحسن القدرسي وأضرابهم فاللائق بحالك أن تكون من الطبقة السابعة الذين لا يقدر على التمييز بين الغث والسمين ولا يفرقون الشمال عن اليمين بل يجمعون ما يجدون كحاطب الليل ثم اعلم أنه لا بد للمفتي المقلد أن يعلم حال من يفتي بقوله ومرتبته في الرواية ودرجته في الدراية ليكون على بصيرة وافية في التمييز بين القائلين المتخالفين وقدرة كافية في الترجيح بين القولين المتعارضين وفي أصول اليزدوي أجمع العلماء والفقهاء على أن المفتي يجب أن يكون من أهل الاجتهاد فإن لم يكن من أهل الاجتهاد لا يحل له أن يفتي إلا بطريق الحكاية فيحكى ما يحفظ من أقوال الفقهاء ولا يحل له أن يفتي فيما لا يحفظ فيه قولاً من أقوال المتقدمين وفي الظهيرية روي عن أبي حنيفة أنه قال لا يحل لأحد أن يفتي بقولنا ما لم يعلم من أين قلنا انتهى فإذا كان لا يجوز تقليد الإمام بغير دليل في الأحكام فكيف يجوز تقليد المقلدين الذين ما وصلوا إلى مقام المجتهدين نعم يجوز للعامة أن يلقوا العالم ولو مقلداً لضرورة أمر الدين والمراد بالعالم هو العالم بأقوال الفقهاء لا النحوي والصرفي والمنطقي وغيرهم ممن يزعم أنه من الفضلاء قال في الديميري لا يشترط أن يكون للمجتهد مذهب مدوّن انتهى هذا أيضاً صدر منه من غير شعور غريق يتشبث بكل حشيش ليت شعري أي شيء حمله على سوق هذه العبارة بعد أن لم يكن هو من المجتهدين بل من الخاطبين خبط عشواء بل هو رجل مغرور الظاهر أنه مختلط العقل من كثرة الرياضة قال شارح المنية في بحث مسألة لوا اشتبهت عليه القبلة ولو كان بحفرته من ليس من أهل ذلك المكان لا يأخذ بقوله إن لم يوافق تحريره لأنه مجتهد مثله ولا يجوز لمجتهد تقليد مجتهد آخر انتهى الله أكبر هذا رجل غير عارف بمسائل الفروع كيف يدعي أنه مجتهد ومستبطل ولم يعلم الفرق بين الاجتهاد الذي هو بمعنى استنباط أحكام الفروع عن أدلتها الذي بابه منسّد مذ دهر طويل وقال في حقائق المنظومة رجل معه أوّان في بعضها ماء طاهر وفي بعضها نجس وليس معه ماء طاهر سواه ولا يعرف الطاهر من النجس فعليه أن يتحرى ويتوضأ بما يقع في تحريره أنه طاهر ولا يجوز التيمم عند الشافعي وعندنا ليس

٨ المسمى بخنزير البحر عند الأتراك يونس بالغي.

٩ الاجتهاد المعهود.

له التحري بل

بل يريق الكل ثم يتيمم وقال الطحاوي ويخلط المائين ثم يتيمم وهذا أحوط كيلا يضيع الماء وإنما وضع المسألة في كون الطاهر أقل إذ لو كان الطاهر غالباً فعليه التحري إجماعاً لأن الحكم للغالب انتهى وهذا أيضاً ينادي بهجمل المستدل به لأنه لو كان عالمًا لميز بين الاجتهاد والتحري ولما خبط خبط عشواء كلام الجاهل ساقطاً لاعتبار فإذا علمت هذا نعم علمت ما فيه من مناداتك بالجهل المركب فرحم الله تعالى امرءاً أتبع الحق ولا يتبع الهوى فإنه يضل عن سواء السبيل وإلا فماذا بعد الحق إلا الضلال لأن الحق أحق أن يتبع نعوذ بالله من إعتقاد الباطل المختلق من عند رجل ذي قلق فإن قلت إن الأصل فيما هو في الأرض الانتفاع في شريعتنا لقوله تعالى هو الذي خلق لكم ما في الأرض جميعاً قلنا ذلك في زمان الفترة قبل بعثة النبي صلى الله عليه وسلم وقبل بيان الشرائع والحلال والحرام لا في في هذا الآن هذا أيضاً حوض في القرآن بالمرأي ولم يعلم هذا الضال قول الرسول عليه السلام من قال في القرآن برأيه فليتبوأ مقعده من النار وفي رواية من قال في القرآن بغير علم فليتبوأ مقعده من النار رواه الترمذي عن ابن عباس وقال رسول صلى الله عليه وسلم من قال في القرآن برأيه فأصاب فقد أخطأ رواه الترمذي عن جندب وأبو داود وكذا النسائي ولا وجه لجوابه بأن ذلك في زمان الفترة^{١٠} لأن في الآية الشريفة امتناً من الرب الكريم إلى عباده بتسخير الأشياء لهم قوله قبيل بيان الشرائع والحلال والحرام لا في هذا الآن لا وجه له أيضاً لأن الآية مدنية وقد شرعت أحكام بعضها حلال وبعضها حرام وبعضها فرائض قال الإمام النسفي في المدرك في تفسير الآية هو الذي خلق لكم ما في الأرض أي لأجلكم وانتفاعكم به في دنياكم أما الأول فظاهر وأما الثاني فالنظر فيه من العجائب الدالة على صانع حكيم عليم قدير وما فيه من التذكير بالآخرة لأن ملاذها تذكر ثوابها ومكافئها تذكر عقابها وقد استدلل الكرخي وأبو بكر الرازي والمعزلة بقوله خلق لكم على أن الأشياء التي يصح أن ينتفع بها خلقت مباحة في الأصل انتهى أخرج عبد بن حميد وابن جرير عن قتادة في قوله تعالى هو الذي خلق لكم ما في الأرض جميعاً قال سخر لكم ما في الأرض جميعاً كرامة من الله ونعمة لابن آدم متاعاً وبلغة ومنفعة إلى أجل وأخرج عبد الرزاق وعبد بن حميد وابن جرير وابن أبي حاتم وأبو الشيخ في العظمة^{١١} في قوله تعالى هو الذي خلق لكم ما في الأرض جميعاً قال سخر لكم ما في الأرض جميعاً

كذا في الدر المشور للإمام السيوطي هو الذي خلق لكم ما في الأرض جميعاً يعني المعادن والنبات والحيوان والجبال والبحار والمعنى كيف تكفرون بالله وقد خلق لكم ما في الأرض جميعاً لنتفعوا به في مصالح الدين والدنيا أما مصالح الدين هو الاعتبار والفكر في عجائب مخلوقات الله الدالة على وحدانيته وأما مصالح الدنيا فهو الانتفاع بما خلق فيها كذا في الخازن لقوله تعالى اليوم أكملت لكم وقوله ولا رطب ولا يابس إلا في كتاب مبين كذا في التوضيح وحاشية التلويح أعلم بصحة النقل ومع هذا لا يلزم من حل الانتفاع بشرب دخان التبناك إذ الانتفاع بغير الأكل وشرب دخانه ممكن وصحيح مع ذلك الابتلاء بشرب الدخان غير ضروري كالتنفس ونحوه يقال تناول المباح لا يتقيد بالضرورة حتى يترتب عليه ما قلت وأما الانتفاع بغيره فغير ممنوع اتفاقاً وإن لم يكن ضرورياً كأكل الفواكه فعند بعض الفقهاء على الإباحة فإن أردوا أن الله حكم بإباحته في الأزل فهذا غير معلوم وإن أرادوا عدم العقاب على الانتفاع فحق انتهى أقول هذه عبارته مع ركاكته كما ترى لا تنتج مقصوده وأما الانتفاع بشرب دخانه وتلطيخ الفم بزفره ففي حكم أكل النجاسة وأكل النجاسة حرام إذ الزفر الذي في داخل آتة خبيث ونجس بل هو اخيخ وأنجس من جميع الخبائث المغلطات والنجاسات أقول هبت رياح خبائث الشيخ فاضطربت بحار ضلالاته^{١٢} حتى غرق بين أمواجها وزلت مسكته حتى حصلت منه فجلس عن الوصول إليها قال النبي عليه السلام إذا اجتمع الحلال والحرام أي دليل الحلال والحرام غلب الحرام الحلال أقول ما اجتمع فيما نحن بصده دليل الحل والحرمة حتى يترتب عليه ما قلت بل هو مسكوت عنه ويجب علينا السكوت كما سكت عنه لأن ما ظننت أنه دليل فذاك ظن أن بعض الظن إثم وفي المستصفي الأصل هنا الحرمة لأن المزمع مع المباح إذا اجتمعاً فالمحرم أولى لأن الحرام واجب الامتناع والمباح جائز الإتيان هذا أيضاً ما اجتمع فيه المحرم والمباح حتى يرد عليه ما زعمت قال صلى الله عليه وسلم الحلال بين والحرام بين فدع ما يريبك إلى ما لا يريبك^{١٣} هكذا وقع في رواية الطبراني في معجمه الصغير قوله الحلال بين أي جلي الحل قوله والحرام بين لا يخفى حرمة بالأدلة الظاهرة قوله فدع ما يريبك إلى ما لا يريبك فما اطمأن إليه القلب فهو بالحلال أشبهه وما نفر عنه فبالحرام أشبهه

وفي رواية دع ما يريبك أي يوقعك في الريب أي الشكل والأمر للندب لأن توقي الشبهات مندوب لا واجب إلى ما لا يريبك أي أترك ما تشك فيه واعدل للحلال البين لأن من اتقى الشبهات فقد استبرأ لدينه وعرضه رواه أحمد عن أنس والنسائي عن الحسن بن علي أمير المؤمنين والطبراني عن وابصة بن معبد بإسناد حسن وله شواهد ترقيه إلى الصحة وفي رواية الحلال ما أحل الله في كتابه والحرام ما حرم الله في كتابه وما سكت عنه فهو مما عفي عنه رواه الترمذي وابن ماجه والحاكم عن سلمان بإسناد ضعيف وفي رواية الشيخين عن النعمان بن بشير قال قال رسول الله صلى الله عليه وسلم الحلال بين بتشديد الياء المكسورة أي واضح لا يخفى حله بأن ورد نص على حله أو مهد أصل يمكن استخراج الجزئيات منه كقوله تعالى خلق لكم ما في الأرض جميعاً فإن الكلام للنفق فعلم أن الأصل في الأشياء الحل إلا أن يكون فيه مضرة والحرام بين أي ظاهراً لا يخفى حرمة بأن ورد نص على حرمة كالفواحش والمحار وما فيه حدّ وعقوبة والميتة والدم ولحم الخنزير ونحوها أو مهد ما يستخرج منه نحو كل مسكر حرام وبينهما مشتبهات بكسر الموحدة على رواية الأصيلي وابن عساكر وفي رواية

١٠ إلح لأنه لا معنى في تشريع الحكم قبل البعثة بل تشريع الحكم بعدها.

دهاجم نع 11

١٢ هذه المصادمات هي التي غيرت قواعد الأصول.

ن.سح دان س اب 13

مُشَبَّهَاتُ أَي أُمُورٍ مُلْتَبَسَةٌ غَيْرٌ مُبَيَّنَةٌ لِكُونِهَا ذَاتُ جِهَةٍ إِلَى كُلِّ مِنَ الْحَلَالِ وَالْحَرَامِ أَوْ شُبِّهَتْ بِغَيْرِهَا بِمَا لَمْ يَتَبَيَّنْ بِهَ حُكْمُهَا عَلَى التَّعْيِينِ لَا يَعْلَمُهَا أَي حَقِيقَتَهُنَّ كَثِيرٌ مِنَ النَّاسِ لِتَعَرُّضِ الْأُمَارَتَيْنِ وَقَلِيلٍ مِنْهُنَّ وَهَمَّ الْمُجْتَهِدُونَ وَالرَّاسِخُونَ يَعْلَمُونَ ذَلِكَ بِقُوَّةِ تَرْجِيحِ إِحْدَى الْعَلَامَتَيْنِ بِنَصِّ أَوْ قِيَاسِ أَوْ اسْتِصْحَابِ أَوْ غَيْرِ ذَلِكَ فَإِذَا تَرَدَّدَ الشَّيْءُ بَيْنَ الْحَلِّ وَالْحَرَمِ وَلَمْ يَكُنْ فِيهِ نَصٌّ أَوْ إِجْمَاعٌ اجْتَهَدَ فِيهِ الْمُجْتَهِدُ فَالْحَقُّ أَحَدُهُمَا بِالِدَلِيلِ الشَّرْعِيِّ فَإِذَا أُلْحِقَهُ بِهِ صَارَ حَالًا أَوْ حَرَامًا فَإِذَا فَقَدَ هَذِهِ الدَّلَائِلَ فَالْوَرَعُ تَرَكَهُ لِأَنَّهُ دَاخِلٌ فِي قَوْلِهِ فَمَنْ اتَّقَى الشُّبُهَاتِ أَي الَّتِي أَشْبَهَتْ الْحَرَامَ مِنْ وَجْهِ وَالْحَلَالِ مِنْ وَجْهِ آخَرَ وَفِي رِوَايَةِ الْمُشَبَّهَاتِ أَي الَّتِي شُبِّهَتْ بِغَيْرِهَا وَفِي رِوَايَةِ الْأَصِيلِيِّ وَابْنِ عَسَاكِرِ الْمُشَبَّهَاتِ اسْتَبْرَأَ أَي بَالِغٌ فِي الْبِرِّ أَوْ حِصْلُ الْبِرِّ بِالصِّيَانَةِ لِدِينِهِ مِنْ الذَّمِّ الشَّرْعِيِّ وَعَرَضَهُ مِنْ كَلَامِ الطَّاعِنِ وَلِلْعُلَمَاءِ فِيهِ مَذَاهِبٌ ثَلَاثَةٌ وَالظَّاهِرُ أَنَّهُ مَخْرُجٌ عَلَى الْخِلَافِ الْمَعْرُوفِ فِي حُكْمِ الْأَشْيَاءِ قَبْلَ وَرُودِ الشَّرْعِ وَالْأَصْحَحُ أَنَّ لَا يَحْكُمُ بِحَلٍّ وَلَا بِحَرَمَةٍ وَلَا إِبَاحَةٍ لِأَنَّ التَّكْلِيفَ عِنْدَ أَهْلِ الْحَقِّ لَا يَثْبُتُ إِلَّا بِالشَّرْعِ وَالثَّانِي أَنَّ حُكْمَهُ التَّحْرِيمَ وَالثَّلَاثُ الْإِبَاحَةَ وَمِنْ وَقَعَ فِي الشُّبُهَاتِ وَفِي رِوَايَةِ الْأَصِيلِيِّ الْمُشَبَّهَاتِ لِابْنِ عَسَاكِرِ أَي هَجَمَ عَلَيْهَا وَتَخَطَّى خَطِّهَا وَلَمْ يَتَوَقَّفْ دُونَهَا وَقَعَ فِي الْحَرَامِ يَعْنِي أَنَّ تَكْثِيرَ تَعَاطِي الشُّبُهَاتِ بِصَادِفِ الْحَرَامِ وَإِمْ لَمْ يَعْمَدْهُ وَيَقْصِدْهُ يَأْتُمُّ بِذَلِكَ إِذَا قَصَرَ فِي التَّحْرِي أَوْ يَعْتَادُ النَّاهِلَ وَيَتَمَرَّنُ عَلَيْهِ وَتَجْرِي عَلَيْهِ شِبْهَةٌ ثُمَّ شِبْهَةٌ أَغْلَطَ مِنْهَا وَهَلَمَّ جَزْأً إِلَى أَنْ يَقَعَ فِي الْحَرَامِ عَمْدًا وَهَذَا مَعْنَى قَوْلِهِمُ الْمَعَاصِي تَسُوقُ إِلَى الْكُفْرِ كَذَا قَالَ النَّوَوِيُّ أَوْ يَوْشُكُ أَنْ يَقَعَ فِيهِ لِأَنَّهُ حَوْلَ تَحْرِيمِهِ كَذَا قَالَ الْمَنَاوِيُّ كَالرَّاعِي يَرَعِي فِي الْحَمَى يَوْشُكُ أَنْ يَرْتَعَ فِيهِ آوًا وَإِنْ لِكُلِّ مَلِكٍ حَمَى الْآوِ وَإِنْ حَمَى اللَّهُ مَحَارِمَهُ آوًا إِنْ فِي الْجَسَدِ مَضْغَةٌ إِذَا صَلَحَتْ صَلَحَ الْجَسَدُ كُلُّهُ وَإِذَا فَسَدَتْ فَسَدَ الْجَسَدُ كُلُّهُ الْآوِ وَهِيَ الْقَلْبُ وَقَدْ صَرَّحَ بَعْضُ الْعُلَمَاءِ فِي قَوْلِهِ تَعَالَى وَيَحْرَمُ عَلَيْهِمُ الْخَبَائِثَ جَمْعَ مَحَلِّي بِلَامِ الْاسْتِغْرَاقِ فَيَدْخُلُ فِيهِ كُلُّ فَرْدٍ مِنْ أَفْرَادِ الْخَبَائِثِ إِلَّا بِدَلِيلٍ مُنْفَصِلٍ كَأَكْلِ الثُّومِ وَالبَصْلِ فَإِنَّهُ غَيْرُ مُحْرَمٍ إِنْ لَمْ يَقْرَبِ الْمَسْجِدَ وَنَحْوَهُ لِأَنَّهُ ثَبَّتَ حَلَهُ بِقَوْلِهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ وَلَكِنْ أَكْرَهَ رِيحَهُ فِي جَوَابِ مَنْ سَأَلَ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ أَحْرَامَ هُوَ وَتَفْصِيلُهُ فِي الْمَصَابِيحِ هَذَا لَا يَنْتَهِضُ دَلِيلًا لَهُ لِأَنَّ الْفُقَهَاءَ كَثِيرًا مَا يَصْرُحُونَ فِي كِتَابِهِمْ بِكِرَاهَةِ أَكْلِ الْخَبَائِثِ وَشَرِبِهَا إِذَا كِرَاهَةُ تَنْزِيهِيَّةٌ وَإِمَّا كِرَاهَةُ تَحْرِيمِيَّةٌ^{١٤} صَارَتْ الْآيَةُ عَامًّا خَصَّ مِنْهَا بَعْضُ وَلَا عَلَى نَجَاسَةِ الزَّفَرِ أَصْلًا لِأَنَّهُ لَا يَلْزَمُ مِنْ خَبَائِثِ الشَّيْءِ النَّجَاسَةُ كَمَا مَرَّ مَرَارًا بِخِلَافِ هَذَا الْخَبِيثِ الْبَحْثُ عَنْهُ فَإِنَّهُ مَا وَرَدَ فِي حَلِّهِ شَيْءٌ^{١٥} وَإِذَا لَمْ يَرِدْ فِي حَلِّهِ شَيْءٌ فَهَلْ وَرَدَ فِي حَرَمَتِهِ شَيْءٌ يُقَالُ لِكَ هَاتِ ذَاكَ الشَّيْءِ نَصًّا فِي الْمَقْصُودِ وَالَّذِي ظَنَنْتُ أَنَّهُ دَلِيلٌ فَهُوَ ظَنُّ أَنْ بَعْضَ الظَّنِّ إِثْمٌ لِأَنَّ ظَنُّكَ لَيْسَ فِي شَيْءٍ مِنَ الْإِعْتِبَارِ أَصْلًا لِأَنَّكَ لَسْتَ مِنْ أَهْلِ ذَاكَ الظَّنِّ لِأَنَّ الْمُجْتَهِدَ غَنَقْلَعُ أَنْتَ مِنَ الْبَيِّنِ وَلَا تَغْصِبُ حَقَّ الْغَيْرِ وَإِذَا قُلْتَ لَمْ يَرِدْ فِي حَرَمَتِهِ شَيْءٌ فَقَدْ صَارَ مِنَ الشُّبُهَاتِ وَالْإِجْتِنَابِ عَنِ الشُّبُهَاتِ لَيْسَ بِوَأَجِبَ بَلْ مَنْدُوبٌ عَلَى مَا تَقَدَّمَ فِي شَرْحِ الْحَدِيثِ وَحَتَّى صَارَ تَرَكَهُ أَوْلَى مِنْ فَعَلَهُ وَأَيْضًا يُقَالُ لِكَ مِنْ أَدْخَلَ مَا نَحْنُ فِي صَدَدِهِ فِي الْخَبَائِثِ حَتَّى نَحْتَاجَ فِي إِخْرَاجِهِ عَنْهَا إِلَى مَا ذَكَرْتُ إِنَّمَا أَدْخَلْتَهُ أَنْتَ فَلَا يُعْبَأُ بِهِ لِأَنَّكَ لَسْتَ فِي مَقَامِ الْإِجْتِهَادِ إِنَّمَا أَنْتَ غَاصِبٌ دَعْوَى الْإِجْتِهَادِ فَلَا يُسَلِّمُ لِكَ لِأَنَّ صَاحِبَ الشَّيْءِ أَحَقُّ بِهِ وَالْخَبِيثُ يَسْتَخِيئُهُ الطَّبَعُ وَيَسْتَقْذِرُ لِلنَّفْسِ وَالْعَبْرَةَ فِي الْاسْتِخْبَاتِ وَالْاسْتِغْذَارِ طَبَعُ أَهْلِ الْمَرُوءَةِ وَالْأَخْلَاقِ الْحَمِيدَةِ مِنَ الْعَرَبِ عَلَى مَا قِيلَ فَإِنَّ أَهْلَ الْبَادِيَةِ يَسْتَطْبِئُونَ أَكْلَ جَمِيعِ الْحَيَوَانَاتِ صَرَّحَ بِهِ شَيْخُ زَادٍ فِي حَاشِيَتِهِ عَلَى الْقَاضِي أَوَّلَ وَلَوْ سَلَمْنَا هَذَا وَأَرْخِينَا الْعِنَانَ مَعَكَ لَا يَنْتَهِضُ أَيْضًا دَلِيلًا لِمَدْعَاكَ مِنَ الْحَرَمَةِ وَالنَّجَاسَةِ لِأَنَّ كَثِيرًا مِنَ الْأَشْيَاءِ يَسْتَقْذِرُ وَلَا يَكُونُ نَجَسًا كَالرِّيقِ وَالْمَخَاطِ وَالْبَلْغَمِ مِنَ الْإِنْسَانِ تَعَاْفَهُ النَّفْسُ وَلَيْسَ بِنَجَسٍ وَكَالرَّوَايِحِ الْحَاصِلَةِ فِي الْأَسْنَانِ وَالْأَبَاطِ وَبَيْنَ أَصَابِعِ الرَّجْلِ عِنْدَ لِبْسِ الْجَوَارِبِ خُصُوصًا أَنْزَلَ يَا شَيْخُ عَنْ دَعْوَاكَ الْإِجْتِهَادِ وَدَرَّ فِي حَضِيضٍ مِنْ فُلْدَتِ إِنْ جَاءَ إِلَيْكَ مِنْهُ شَيْءٌ فَغَضَّ عَلَيْهِ بِالنَّوَاجِذِ وَإِلَّا فَاسْكُتْ كَمَا سَكْتُ هُوَ وَلَا تَشْتَغَلْ بِالْوَسَاوِسِ الَّتِي وَرَظَّتْكَ فِي مَهْوَاةِ سُوءِ الْإِعْتِقَادِ فِي الشَّرِيعَةِ وَقَدْ صَرَّحَ الْقَاضِي فِي تَفْسِيرِ قَوْلِهِ تَعَالَى يَسْأَلُونَكَ مَاذَا أَحَلَّ لِهِمْ قُلْ أَحَلَّ لَكُمْ الطَّيِّبَاتِ إِنْوَمَا لَمْ تَسْتَحْيَيْهِ الطَّبَاعُ السَّلِيمَةُ وَلَمْ تَنْفَرْ عَنْهُ وَمِنْ مَفْهُومِهِ حَرَمَةُ مَسْتَحْيَاتِ الْعَرَبِ وَهِيَ مَا لَا تَسْتَطْبِئُهُ أَصْحَابُ الطَّبَاعِ السَّلِيمَةِ فِي وَقْتِ الْخِصْبِ هَذَا أَيْضًا عَمَلٌ بِالْمَفْهُومِ وَلَيْسَ بِمَرْضَى الْمَذْهَبِ أَنْظَرُوا يَا عِبَادَ اللَّهِ هَذَا رَجُلٌ لَا يَعْرِفُ قَوَاعِدَ مَذْهَبِهِ كَيْفَ يَدْعِي الْإِجْتِهَادَ فَتَأْمَلُ وَتَدْبِرُ وَلَا تَكُنْ مِنَ الْعَانِدِينَ وَالتَّكْبِيرِينَ تَأْمَلْنَا وَتَدْبِرْنَا فَضَايِحُكَ الَّتِي لَا يَجُوزُ لِمُسْلِمٍ أَنْ يَكْتُمَهَا خَوْفًا عَلَى عَوَامِ الْمُسْلِمِينَ مِنْ إِعْتِقَادِهِمْ إِيَّاهَا وَلَوْلَاهُ لَكْتُمْتَهَا أَمَا الْمَعَانِدَةُ وَالتَّكْبِيرُ اللَّذِينَ نَهَيْتَ عَنْهُمَا فَهَمَا فِيكَ قَطْعًا وَلِذَا تَرَكَتِ الْجَادَةَ وَوَقَعَتْ فِي التَّرَهَاتِ عَنْ أَبِي أَمَامَةَ رَضِيَ اللَّهُ تَعَالَى قَالَ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ مِنْ دَعَى إِلَى الْهَدْيِ كَانَ لَهُ مِنَ الْأَجْرِ مِثْلُ أَجْرِ مَنْ تَبِعَهُ لَا يَنْقُصُ ذَلِكَ مِنْ أَجُورِهِمْ شَيْئًا وَمَنْ دَعَى إِلَى الضَّلَالَةِ كَانَ عَلَيْهِ مِنَ الْأَثَامِ مِثْلُ أَثَامِ مَنْ تَبِعَهُ لَا يَنْقُصُ ذَلِكَ مِنْ أَثَامِهِمْ شَيْئًا إِنْ صَحَّ الْحَدِيثُ فَهُوَ أَحَقُّ بِالْعَمَلِ بِهِ مِنْ غَيْرِهِ يَجِبُ لَهُ عَلَى مَقْتَضَى هَذَا الْحَدِيثِ أَنْ لَا يَدْعُو النَّاسَ إِلَى ضَلَالَةٍ وَهِيَ سُوءُ الْإِعْتِقَادِ مِنْ كَوْنِ الزَّفَرِ نَجَسًا وَالْإِسْتِدَالِ عَلَى حَرَمَةِ الدِّخَانِ بِمَا ذَكَرَ فَمَنْ كَانَ لَهُ عَقْلٌ صَافٍ وَدِينٌ وَإِنْصَافٌ وَخَوْفٌ مِنَ اللَّهِ الْوَاحِدِ وَحَيَاءٌ مِنَ الرَّسُولِ الْمُخْتَارِ وَاقْتِدَاءٌ لِلْأَصْحَابِ الْأَخْبَارِ يَكْفِي لَهُ هَذَا الْمَقْدَارُ هَذَا لَا يَكْفِي لِمَنْ هُوَ مَوْصُوفٌ بِمَا ذَكَرْتُ إِنَّمَا يَكْفِيهِ لِكَ أَنْتَ وَمَنْ تَبِعَكَ وَإِلَّا فَإِنَّ تَلَوْنَا التَّوْرَةَ وَالْإِنْجِيلَ وَالزَّبُورَ وَالْفُرْقَانَ لَا يَنْفَعُهُ وَلَا يَكْفِيهِ نَعْمَ لِنَفْعِ هَذِهِ الْمَنْزِلَةِ زَكَاةً لِمَنْ هُوَ مَوْصُوفٌ بِمَا ذَكَرْتُ مَا تَبِعْتُكَ فِي ضَلَالَاتِكَ بَلْ اعْتَزَلُوهَا لِأَنَّ الْأَنْبِيَاءَ عَلَيْهِمُ السَّلَامُ لَمْ يَعَالِجُوا السَّفِيهَةَ وَالْأَحْمَقَ وَالْمَعَانِدَ بَلْ عَجَزُوا عَنْهُ كَمَا نَقَلَ عِيسَى عَلَيْهِ السَّلَامُ حَيْثُ قَالَ إِنِّي أَحْيَيْتُ الْمَوْتَى بِإِذْنِ اللَّهِ وَأَبْرَأْتُ الْأَكْمَهَ وَالْأَبْرَصَ وَلَمْ أَعَالِجِ الْأَحْمَقَ وَالسَّفِيهَةَ وَعَجَزْتُ عَنْهُمَا إِنْ صَحَّ النُّقْلُ فَهُوَ جَدِيدٌ بِأَنَّ يُقَالُ لَهُ مَا قَالَ هُوَ لَغَيْرِهِ وَكَمَا فِي مُحَمَّدٍ حَبِيبِ اللَّهِ وَأَبِي جَهْلٍ عَدُوِّ اللَّهِ فَإِنَّهُ عَنِ الْمَقَاوِمَةِ بِالْحُرُوفِ وَاحْتِجَاجِ إِلَى الْمُقَاتَلَةِ بِالسِّيُوفِ عَصَمْنَا اللَّهُ تَعَالَى وَإِيَّاكُمْ مِنَ الْجَهْلِ خُصُوصًا مِنَ الْجَهْلِ الْمَرْكَبِ الَّذِي شِعَارُكَ وَالسَّفَهَةِ وَالْعِنَادِ وَاتِّبَاعِ الشَّيْطَانِ وَالْهَوَى هَذِهِ كُلُّهَا غَالِبَةٌ عَلَيْكَ يَنْبَغِي لِكَ الْإِلْتِجَاءُ إِلَى اللَّهِ مِنْهَا إِذْ قَالَ اللَّهُ وَأَمَّا مَنْ خَافَ مَقَامَ رَبِّهِ وَنَهَى النَّفْسَ عَنِ الْهَوَى فَإِنَّ الْجَنَّةَ هِيَ الْمَأْوَى آمِينَ يَا مُجِيبَ السَّائِلِينَ وَصَلَّى اللَّهُ عَلَى سَيِّدِنَا مُحَمَّدٍ وَآلِهِ وَصَحْبِهِ أَجْمَعِينَ أَقُولُ لَوْ كُنْتُ عَامِلًا بِهَذِهِ الْآيَةِ لَمَا أَقْدَمْتُ عَلَى مَا اقْتَرَفْتُ مِنَ الزِّيَادَةِ فِي الشَّرْعِ الَّذِي لَمْ تَكُنْ مَعَهُودَةً فِيهِ تَمَّتْ رِسَالَةُ مُصْطَفَى أَفْنَدِيِّ الْأَمَاسِيِّ الشَّهِيرِ بَاقٍ

١٤ وإذا كان الأمر كذلك فقد.

١٥ وخروجه عن عموم قوله تعالى ويحرم عليهم الخبائث كتاب ولا سنة ولا إجماع أمة ولا قياس مجتهد.

طاغلي هكذا وجدتها منسوبة إليه والعلم عند الله وقد وقفت على دلائل واهية في تحريم الدخان ممن يزعم أنه من الفضلاء^{١٦} لا ينبغي للإنسان أن يذكرها فضلاً عن أن يعتقد أنها منها أنه قال وأيضاً قالوا الإصرار على المباح صغيرة والأصح إن في المباح حساباً والحساب هلك هذا قول بال كيف يكون الإصرار على المباح صغيرة في أي مذهب سطر هذا وكون الحساب هلكاً على إطلاقه باطل نعم إذا نوقش عذب ومنها أنه قال وأما ما في بعض المواضع من رواية الحديث عن بعض التفسير فالظاهر أنه مما لا يعول عليه نعم لو لم يقطع بوضعه ووقع في احتياط شيء من الأحكام فيرجح العمل بالحديث الضعيف وإن لم يوجب أقول مع ركافة عبارته فيها خبط عشواء قوله من رواية الحديث عن بعض التفسير فالظاهر إلخ أقول يجب عليه أن يقول مما لا يعول عليه جزءاً من غير شك قوله نعم لو لم يقطع بوضعه أقول بل قطع بوضعه بلا شك بيانه ما رفع إلي شيخ مشايخنا العالم العلامة الشيخ علي الأجهوري المالكي رحمه الله صورته ما تقول السادة العلماء رضي الله عنهم ونفع بعلومهم المسلمين في الدنيا والآخرة آمين في هذه الأحاديث التي ذكرها القائل وهي قوله روي عن النبي صلى الله عليه وسلم أنه قال إياكم والخمر الكبير وعن حذيفة بن اليمان رضي الله عنه قال خرجت مع النبي صلى الله عليه وسلم فرأى شجرة فهز رأسه فقلت يا رسول الله لم هزرت رأسك فقال يأتي على الناس زمان يشربون من أوراق هذه الشجرة ويسكرون ويصلون وهم سكارى ثم قال أولئك هم الأشرار وهم مني براء والله بريء منهم وعن علي بن أبي طالب رضي الله تعالى عن النبي صلى الله عليه وسلم أنه قال من شربها طار الإيمان من قلبه وهو ملعون ويمشي على الأرض وهي تلعه ومن مات على ذلك فتح الله له باباً إلى النار ويكتب على جبينه آيس من رحمة الله أخرجه الترمذي في صحيحه عن النبي صلى الله عليه وسلم وعنه صلى الله عليه وسلم أنه قال يأتي أقوام في آخر الزمان يتواددون بالدخان ويقولون إنهم من أمتي وفي بعض الأخبار إنهم من أهل الشمال يعني يُطون كتابهم بشمالهم وهي شراب الأشقياء وهي شجرة مرة خلقت من بول إبليس لعنه الله تعالى حين سمع قول الله عز وجل إن عبادي ليس عليهم سلطان الآية فدهش وبأل فخلقت تلك الشجرة من بوله لعنه الله تعالى هل ذلك صحيح وورد عن النبي صلى الله عليه وسلم أم لا أم كيف الحال أوضحوا لنا الجواب مأجورين أثابكم الله الجنة بمنه وكرمه أجب لشيخ المذكور نفعنا الله تعالى بعلومه بعد الحمد لله تعالى لا شك في أن ما ذكره هذا القائل كذب وافتراء عليه صلى الله عليه وسلم ي الترمذي ما نسبه له وقد اختلف قول هذا القائل في نسبة هذه الأحاديث فتارة ينسب للترمذي وتارة لحلية أبي نعيم وهو كاذب في ذلك وقد ورد أحاديث في ذم من كذب عليه صلى الله عليه وسلم منها حديث إن كذباً علي ليس ككذب علي أحد فمن كذب علي متعمداً فليتبوأ مقعده من النار رواه الشيخان ومنها حديث من كذب علي فهو في النار رواه الإمام أحمد في مسنده وهو صحيح ومنها من حدث عني بحديث يرى أنه كذب فهو أحد الكاذبين بالثنية أو الجمع رواه الإمام أحمد ومسلم وابن ماجه والكذب عليه صلى الله عليه وسلم كبيرة بل قال أبو محمد الجويني بكفر فاعله قاله شيخ مشايخنا في حاشية الجامع وقال في قوله إن كذباً علي إلخ معناه أن الكذب على الغير قد ألف واستسهل خطبه وليس الكذب علي بالغا مبلغ ذلك في السهولة ولكنه أشد منه في الإثم ثم إنه من إثبات الوعيد المذكور على الكذب عليه صلى الله عليه وسلم أن يكون الكذب على غيره مباحاً وتحريمه ثبت دليل والفرق بينهما أن الكذب على صلى الله عليه وسلم وتوعد فاعله بجعله في النار له مسكناً بخلاف الكذب على غيره وقوله متعمداً ضابط الكذب هو الإخبار بالشيء على خلاف ما هو عليه سواء كان عمداً أو خطأ لكن المخطئ غير مأثوم بالإجماع قوله فليتبوأ أي ليتخذ لنفسه مسكناً من النار يقال تبوأ الرجل المكان إذا اتخذ مسكناً وهو أمر بمعنى الخبر أيضاً أو التهديد أو التحكم أو دعاء على فاعل ذلك أي بؤاه الله تعالى ذلك وأولها أو أولاها فقد رواه أحمد بإسناد صحيح من حديث ابن عمر رضي الله عنهما بلفظ يبنى له بيت من النار انتهى المراد منه انتهى كلام الشيخ المذكور إلى هنا ثم قول الزاعم مفتي الخادم ووقع في احتياط شيء الأحكام فيرجح العمل بالحديث الضعيف وقع منه جهلاً بقواعد الأصول فقد أجمع علماء الأصول والمحدثون على أنه لا يحتج على الأحكام والأحاديث الضعيفة وإنما يعمل بها في الترغيب والترهيب بعد أن لم يشتد ضعفها على ما قرره علماء الأصول كيف يستدل على حرمة الدخان بالأحاديث الضعيفة على زعم الزاعم المذكور فرضاً وقد علمت ما سبق وضعها وحال واضعها أراد الزاعم هذا أن يبنى بيتاً فهدم مسجداً يعني أراد أن يثبت حرمة الدخان وقع في الكذب على الرسول انظر خسارة هذا الدين لا يحتاج أن يثبت بالأحاديث المكذوبة أما يكفيك أن تقول إن الدخان حادث محدث بدعة وتقف عنده وإن زدت الارتقاء فغاية ما تقول فيه بدعة فيبحة خلص الله من ابتلى بها من المسلمين ولا تشدد الأمر على الناس إما بحرمة الدخان حراماً قطعياً وإما بنجاسة زفه الحاصل في الآلة وإما بتأكيل المسلمين النجاسة وعدم صحة صلاتهم وصلاة من اتهم بهم وقد ثبت في مذهب أهل السنة أن إمامة الفاسق صحيحة ما لم يؤد فسقه إلى تكفيره أو بطلان صلاته فقد روى أبو داود وأبو يعلى والبيهقي كلهم من حديث عبدة بن صالح عن العلاء بن الحارث عن مكحول عن أبي هريرة الجهاد واجب عليكم مع كل أمير برأ كان هو أو فاجراً وإن هو عمل الكبائر والصلاة واجبة عليكم خلف كل مسام برأ كان أو فاجراً وإن هو عمل الكبائر والصلاة واجبة عليكم على كل مسلم يموت برأ كان أو فاجراً وإن هو من أهل الكبائر ورواته ثقات لكن فيه انقطاع^{١٧} وروي البيهقي عن أبي هريرة صلوا خلف كل برّ وفاجر وصلوا على كل برّ وفاجر وجاهدوا مع كل برّ وفاجر وروى الحاكم صلوا على كل ميت وجاهدوا مع كل أمير ولهذا كان السلف الصالح يقتدون بالفجرة كيزيد والحجاج وزياذ وسائر أرباب الظلم والفساد وكذا أمراء بني أمية منهم الوليد بن المغيرة لما ولاه عثمان بن عفان رضي الله عنه الكوفة فشرب الخمر وصلى الصبح سكرن أربع ركعات وسأل الجماعة هل نصلي غيرها أو نكتفي بها ففي هذا كله لم يجوز ترك الجماعة هو على هذه الحالة محافظة عن

١٦ يقال مفتي الخادم على ما بلغنا.

١٧ قال الدارقطني إن مكحولاً لم يلق أبا هريرة وقال ابن حجر لا بأس برواياته إلا أن مكحولاً لم يسمع من أبي هريرة ومكحول هذا دمشقي تابعي فقيه الشام.

التفرقة بين جماعة المسلمين لما ورد أن جماعة رحمة والفرقة عقوبة وقد روى الترمذي عن ابن عمر رضي الله عنهما أن الله يجمع أمتي على ضلالة ويد الله مع الجماعة ومن شذَّ شذَّ إلى النار فاختلفهم رحمة لا جهالة بخلاف الأمم السالفة فإن اختلافهم كان على ضلالة ومن ثمة روى اختلاف أمتي رحمة لما فرغت عن شرح هذه الرسالة المعضلة وقد وعدت في ديباجته بتذييل خاتمة أردت أن أنجز الوعد فقلت خاتمة اعلم أن أحكام المكلفين تحتاج إلى الإثبات بالدليلين الأصليين وهما الكتاب والسنة وبالفرعيتين وهما الإجماع والقياس وقد عرفت مما سبق أن شرب الدخان لم يرد في حقه نص من القرآن والحديث لا في حله ولا في حرمة بل هو وت عنه وقد عرفت حال المسكوت عنه من حديث^{١٨} الترمذي وابن ماجه والحاكم ولا وقع إجماع من يُعتدُّ بإجماعه على حله ولا حرمة وما بقي لنا إلا القياس ولسنا من أربابه لأن بابه مسدود منذ سنين متطاولة وع هذا لو قسناه ما نقيسه إلى على الثوم والبصل وذا لا يفيد إلا الإباحة والطهارة غاية ما فيه كراهة تنزيهية قال النووي في حديث الثوم والبصل تصريح بإباحة الثوم لكن يكره لمن أراد حضور الجماعة ويلحق به كل ما له رائحة كريهة وكان النبي صلى الله عليه وسلم يترك دائماً لأنه كان يتوقع مجيء الوحي في كل ساعة واختلوا في الثوم والبصل والكراث في حقه فقال بعض أصحابنا هي محرمة عليه والأصح عندهم أنها مكروهة كراهة تنزيهية لعموم قوله لا في جواب إجماع هو أنه قال الطحاوي في شرح الآثار بعدما سرد الأحاديث يعني في الثوم والبصل فهذه الآثار دلت على إباحة أكل نحو البصل والكراث والثوم مطبوخاً كان أو غير مطبوخ لمن قعد في بيته وكراهة حضور المسجد وريحه موجود لثلاً يؤذي من يحضره من الملائكة وبني آدم قال وبه نأخذ وهو قول أبي حنيفة وأبي يوسف ومحمد كذا في المرقاة شرح المشكاة لعي القارئ وقد سمعت من بعض الناس أن شرب الدخان للأذى الحاصل من الريح الممتن فهو باطل على إطلاقه ألا ترى من أكل الثوم ونحوه لم يكن حراماً مع أنه منصوص عليه فكيف يكون به غير المنصوص على فرض القياس أشد من المقيس عليه وقد علمت أن القياس قد انقطع من أهل هذه الأعصار وسمعت من بعض أنه حرام لوجود السرف فيه فهو أيضاً باطل على إطلاقه لأن السرف مقول بالتشكيك لأن من السرف ما هو حرام كالأكل فوق الشبع وما هو مكروه كالسرف في الوضوء قال ابن الهمام في شرح الهداية ومن آداب الوضوء ترك الإسراف لأنه لو كان حراماً لما كان تركه من الآداب لأن ترك الحرام فرض فعلم من هذا أن الكراهة تنزيهية وقال في الغرر وتنوير الأبصار ومكروه الوضوء الإسراف فيه وهكذا في منية المصلي قال علاء الدين في الدر المختار الزيادة على الثلاث من السرف المكروه تحريماً لو بماء النهر والمملوك له وأما الماء الموقوف على من يتطهر به كماء المدارس والمُسبَل على نواحي المساجد فالسرف فيه حرام قال في البحر الرائق لأنه إنما يوقف ويساق لمن يتوضأ الوضوء الشرعي ثم قال وقد علمت أن الزيادة على الثلث لطمأنينة القلب، نية وضوء آخر لا بأس به انظروا للفقهاء العظام كيف مساو في بيان الفروع الفقهية مع أن السرف في الوضوء منصوص عليه حتى تعلموا طريقة الإفتاء ولم تجسروا على التحريم بمجرد ما يظهر لكم من الآيات والأحاديث لأنكم لستم بمجتهدين والخطأ منكم ليس كالخطأ منهم وسمعت من بعض الناس أن شرب الدخان حرام للتشبه بالكفرة لأن الدخان حدث من جهتهم لظاهر ما رواه أحمد وأبو داود عن ابن عمر قال قال رسول الله صلى الله عليه وسلم من تشبه بقوم فهو منهم أي في الإثم والخير فهذا ليس على ظنهم قال علي القارئ المراد من التشبه التشبه في الشعار لا غير وقال في شرح بدر الرشيد أيضاً فإنما ممنوعون من التشبه بالكفرة وأهل البدعة في شعارهم لا منتهيون عن كل بدعة ولو كانت مباحة سواء كانت من أفعال أهل السنة أو من أفعال الكفرة فالمدار على الشعار قال في الدر المختار فإن التشبه بأهل الكتاب لا يكره في كل شيء بل في المذموم وفيما يقصد به التشبه كما في البحر عن قاضيان انتهى وبعض آخر استدلل على حرمة الدخان بأية يوم تأتي السماء بدخان مبين لأن الدخان مما عذب الله به قوم قريش في سنة القحط بدعاء النبي عليه السلام أو سيعذب به الكافرين قرب قيام الساعة وعلى كل من التفسيرين لا يصح الاستدلال به على حرمة الدخان وإلا يلزم حرمة التبخر بالبخور سواء كان للتداوي أو للتشمم وإذا كان الأمر كذلك فما بقي لنا إلا التمسك بأذيال الفقهاء الذين أضلوا في الفقه أصولاً وقواعد تنفع لمن له قدوة بهم ومما أضلوه قولهم هل الأصل في الأشياء الإباحة حتى يدل الدليل على التحريم وهو مذهب الشافعي أو التحريم حتى يدل الدليل على الإباحة ونسبه الشافعي إلى أبي حنيفة ذكر العلامة قاسم بن قطلوبغا في بعض تعاليقه أن المختار أن الأصل في الأشياء الإباحة عند جمهور أصحابنا وفي البدائع المختار أن لا حكم للأفعال قبل الشرع والحكم وإن كان ألباً فالمراد هنا عدم تعلقه بالفعل قبل الشرع فانتهى التعلق لعدم فائدته انتهى وفي شرح المنار للمصنف الأشياء في الأصل الإباحة عند بعض الحنفية ومنهم الكرخي وقال بعض أصحاب الحديث الأصل فيها الحظر^{١٩} وقال بعض أصحابنا الأصل فيها التوقف بمعنى أنه لا بد لها من حكم لكننا لا نقف عليه بالفعل انتهى وفي الهداية من فصل الجداد أن الإباحة أصل انتهى فقد تحصل لنا ثلاثة مذاهب الإباحة وهو مذهب أبي حنيفة على ما نسبه الشافعي إليه ومذهب بعض أهل الحديث والتوقف وهو مذهب بعض الحنفية وهو مختار صاحب البدائع ويظهر أثر هذا الاختلاف في المسكوت عنه ويتخزج عليها ما أشكل حاله فمنها فمئها الحيوان المشكل أمره والنبات المجهول تسميته قال السيد الحموي يعلم منه حال الدخان وهكذا قال علاء الدين في شرح تنوير الأبصار يعني أن الدخان أمر مسكوت عنه فيرد عليه هذا الاختلاف من الإباحة والتحريم والتوقف لكن العمل على ما عليه جمهور أصحابنا على ما نقله العلامة قاسم إذا خُلِّي على حاله أما إذا انضم إليه أمر آخر فالعمل في على مقتضاه فإن قيل كيف يترك ما عليه جمهور الأصحاب ويعمل بقول البعض الموافق له نهى ولي الأمر نقول لا يسوغ لأحد أن يترك ما عليه الجمهور ويعمل بقول البعض إلا إذا أمره ولي الأمر بقول ذلك البعض فح العمل عليه ولا يجوز المخالفة لولي الأمر وبيانه ما ذكر في ديباجة الدر المختار وحاصل ما ذكره الشيخ قاسم في تصحيحه أنه لا فرق بين المفتي والقاضي إلا أن المفتي مخبر عن الحكم والقاضي مُلزم به وأن الحكم والفتيا بالقول المرجوح جهل وخرق للإجماع وأن الحكم المُلقق

١٨ يعني الحل الله في كتابه والحرام ما حرم الله في كتابه وما سكت عنهما فهو مما عفي عنه.

زوج ال هل يري غ ري غل كل ذ ي ف فرص ال ن هل ي لدو 19

باطل للإجماع وأن الحكم المُلَقَّق باطل بالإجماع وأن الرجوع عن التقليد بعد العمل باطل إفتاقاً وهو في المختار في المذهب وأن الخلاف يعني خلاف العلماء فيما إذا حكم القاضي بخلاف مذهبه خاصً بالقاضي المجتهد وأما المقلد فلا ينفذ قضاؤه بخلاف مذهبه أصلاً كما في القنية قلت ولا سيما في زماننا فإن السلطان ينض في منشوره على نهيه عن القضاء بالأقوال الضعيفة فكيف بخلاف مذهبه فيكون معزولاً بالنسبة لغير المعتمد من مذهبه فلا ينفذ قضاؤه فيه ويتنقض كما بسط في قضاء الفتح والبحر والنهر وغيرها قال في البرهان وهذا صريح الحق بالذي يُعَضُّ عليه بالواجب نعم أمر الأمير متى صادف فصلاً مجتهداً فيه نفذ أمره كما في سير التتارخانية وشرح السير الكبير فليحفظ وقد ذكروا أن المجتهد المطلق قد فقدوا ما المقيد فعلى سبع مراتب مشهورة وأما نحن فعلينا أتباع ما رجحوه وما صححوه كما أفتوا في حياتهم انتهى وإذا عرفت هذا فقد وقع نهى سلطاني عن شرب الدخان وإن كان مباحاً في الأصل على ما هو المقرر من الأصل عند الجمهور من أصحابنا على ما نقله العلامة قاسم لأن أمر السلطان صادف حكماً مجتهداً فيه وهو قول بعض أصحاب الحديث وقول أبي حنيفة على ما نسبه الشافعي إليه وهو أن الأصل في الأشياء التحريم وح يجب أن ينتهي عنه ولا يخالف نهيه^{٢٠} ويؤيده ما في الأشباه إذا كان فعل الإمام مبنياً على ما يتعلق بالأمور العامة فإن خلفه لم ينفذ أمره ولهذا قال أبو يوسف في كتاب الخراج من كتاب إحياء الموات وليس للإمام أن يخرج شيئاً من يد أحد إلا بحق معروف انتهى قال المص في شرح الكنز ناقلاً عن أئمتنا طاعة الإمام في غير معصية الله واجبة فلو أن الإمام أمر بصوم يوم وجب انتهى^{٢١} وفي شرح الجواهر تجب طاعة الإمام فيما أباحه الدين وهو ما يعود نفعه إلى العامة كعمارة دار الإسلام والمسلمين فيما تناوله الكتاب والسنة والإجماع انتهى ووقع في زماننا في جمادى الأولى عام سبعين بعد الألف النداء من جانب شريف مكة وحاكم الشرع الشريف بالصوم أربعة أيام والصلاة في كل يوم بسبب حصول أمراض في البلد بالبواب وغلاء في البر عقب ظهور جراد على خلاف العادة فتردد كثير من حنفية الوقت في وجوب الإمساك بمقتضى الأمر فبعض قال الصوم حسن من ذات نفسه لا واجب وبعض قال مستحب وبعض قال لم أر فيه نصاً ولم يصم إلا القليل من الناس وصمت أنا وكافة من يلوذ بي من الأصدقاء وأمرت كثيراً من الطلبة بالصوم لوجوب امتثال الأمر شرعاً كما يعلم مما ذكرناه ويدل عليه ما في النهاية وغيرها روي عن أبي يوسف وروي عن محمد هكذا وتأويله أن هارون أمرهما أن يكبرا تكبيراً جده ففعلاً ذلك امتثالاً لأمره وقد نصوا في الجهاد على امتثال أمره في غير معصية وفي التتارخانية عن المحيط وإذا أمر الأمير أهل العسكر بشيء فعصاه في ذلك واحد من أهل العسكر فالأمير لا يؤذبه في أول وهلة ولكن ينصحه حتى لا يعود إلى مثل ذلك بلا عذر فإن عصاه بعد ذلك آذبه إلا إذا بين في ذلك عذراً فعند ذلك يخلى سبيله ولكن يحلفه بالله لقد فعلت هذا بعذر انتهى انتهى ما في حاشية الأشباه لإبراهيم يبيري يجب على من وعاه الإمام إلى قتال أهل البغي أن يجيب ولا يسعه التخلف إذا كان له غني وقدرة لأن طاعة فيما ليس بمعصية فرض فكيف فيما هو كذا في البحر عن البدائع وكذا في منح الغفار وكذا في النهر عنه أيضاً قال أبو البركات النسفي في تفسير قوله تعالى وأولي الأمر منكم ودلت الآية على أن طاعة الأمراء واجبة إذا وافقوا الحق فإذا خالفوه فلا طاعة لهم لقوله عليه السلام لا طاعة لمخلوق في معصية الخالق انتهى وكذا في تفسير البيضاوي قال ابن الهمام في المسامرة وتجب طاعة الإمام عادلاً كان وجائراً إذا لم يخالف الشرع انتهى وكذا في الألتستاني عن المحيط وفي شرح المنية لابن أمير الحاج الحلبي والناس يعلمون اليوم بمذهب ابن عباس يعني في تكبيرات العيد لأمر بيته الخلفاء فإنهم كتبوا في مناشيرهم أن يصلوا صلاة العيد بمذهب جدهم قال في الفتاوى التطهيرية وهو تأويل ما روي عن أبي يوسف أنه قدم بغداد وصلى بالناس صلاة العيد وخلفه هارون الرشيد فكبر كبير ابن عباس وكذا روي عن محمد أنه فعل ذلك وتأويله أن هارون أخذ عليهما وأمرهما أن يكبرا تكبير جده ففعلاً ذلك امتثالاً لأمره لا مذهباً واعتقاداً انتهى ويدل على ما ادعينا ما رواه أحمد والبخاري وابن ماجه اسمعوا وأطيعوا^{٢٢} وإن استعمل عليكم عبد حبشي كأن رأسه زبيبة وما رواه البخاري في كتاب الفتن عن النبي صلى الله عليه وسلم من رأى من رأى من أميره شيئاً يكرهه فليصبر عليه فإن من فارق الجماعة شبراً فمات إلا مات ميتة جاهلية^{٢٣} وما رواه أبو داود وغيره أوصيكم بتقوى الله والسمع والطاعة ولو لعبد حبشي والأمر في الآية والحديث على ما صرح العلماء من أئمة التفسير والحديث والفقهاء فإن قيل إن الذي نهى عنه شرب الدخان من الولاة قد مات وبموته انفسخ نهيه مع عدم نهى الوالي الذي تولى بعده قلت إن هيه باق على حاله لا يفسخ بموته لأن نهى السلطان كالإمضاء من القاضي بل أقوى من لأنه إنما يستفيد القضاء من جهته وقد صرح الفقهاء في متون الفقه بأنه إذا رفع القاضي حكم قاض^{٢٤} آخر في أمر اختلف فيه في الصدر الأول أمضاء إن لم يخالف الكتاب أو السنة المشهورة أو الإجماع^{٢٥} فح أن السلطان الذي تولى بعده يجب عليه إمضاء ما وقع من السلطان الذي تقدمه سواء مات أو حيا ولا يسعه المخالفة للذي تقدم وأيضاً لما نهاه الأول من السلاطين صار معصية فلا طاعة للذي بعده إن رخص لأنه لا طاعة لمخلوق في معصية الخالق ويدل عليه كلمة الفقهاء المتأخرين في معرض الاحتجاج على حظرية الشيء وقع أمر سلطاني وقع نهى سلطاني لنهي ولي الأمر إذ لو لم يكن لأمرهم بقولهم ونهيهم فائدة بعد موتهم لما ذكروا ويدل أيضاً ما ذكره الفقهاء لو مات الخليفة وله أمراء وولاة على أشياء من أمور العامة عليه كان لهم إقامة الجمعة لأنهم لم ينزلوا بموته كذا ذكره العلامة إبراهيم الحلبي في شرح المنية

٢٠ قال لم يكن السلطان مقرراً على نهيه بل رجع عنه لأن نهيه كالقضاء بل أقوى منه لأن القاضي إنما يستفيد القضاء من قبله والقاضي لا يجوز له الرجوع عما قضى فلو قال رجعت عن قضائي أو وقعت في تلبيس الشهود أو بطلت حكمي لم يصح والقضاء ماض كما في الخانية كذا في الأشباه وكذا الحال هنا فتدبر.

٢١ وفي حاشية الأشباه والنظائر لإبراهيم يبيري من مفاتيح مكة يشرفها اللع تعالى.

٢٢ قوله يا أيها الذين آمنوا أطيعوا الله وأطيعوا الرسول وأولي الأمر منكم.

٢٣ وما رواه مسلم من ولي عليه وال فرأه يأتي من معصية الله فليكره ما يأتيه من معصية الله ولا يزعزع بدأ من طاعة وأما إذا خالف الشرع فلا طاعة لمخلوق في معصية الله عز وجل كما ورد به الحديث في الصحيحين بلطف لا طاعة في معصية الطاعة في المعروف.

٢٤ قاض نكرة في سياق الشرط فيعم القاضي الحي والميت والمعزول والمخالف لرايه لا الحكم على ما صرح به علاء الدين في كتاب القضاء.

٢٥ وليس لأحد من القضاة نقضه إلى يوم القيامة.

تكميل وفي الدر المختار شرح تنوير الأبصار قال شيخنا النجم والثمن الذي حدث وكان سلم له فإنه مفتر وهو حرام لحديث أحمد عن أم سلمة قالت نهى رسول الله صلى الله عليه وسلم عن كل مسكر ومفتر قال ليس تناوله المرة والمرتين ومع نهى ولي الأمر عنه حرام قطعاً على أن استعمال مثله ربما أضر بالبدن نعم الإصرار عليه كبيرة كسائر الصغيرة انتهى بحرقه وفي الأشباه في قاعدة الأصل الإباحة والتوقف ويظهر أثره فيما أشكل حاله كالحيوان المشكل أمره والنبات المجبول تسميته انتهى قلت ويعلم منه حكم النبات الذي شاع في زماننا المسمى بالثمن فتنبه وقد كرهه شيخنا العمادي في هديته إلى الحا قاله بالثوم والبصل بالأولى فتدبر انتهى ما في الدر المختار وحديث أحمد صحيح قوله مفتر بالفاء ومن جعله بالقاف فقد صحف هو كل شراب يورث الفتور أي ضعف الجفون والخدر كالحشيش المعروف وفي النهاية لابن الأثير المفتر الذي إذا شرب أحمى الجسد وصار فيه فتور وهو ضعف وانكسار يقال أفر الرجل فهو مفتر إذا ضعف جفونه وانكسر طرفه فأما أن يكون أفره بمعنى فتره أي جعله فاتراً وإما أن يكون أفر الشراب إذا أفر شرابه كأفطف الرجل إذا قطفت دابته انتهى قال الشرنبلالي في شرح المنظومة الوهبانية مسألة أحببت ذكرها لمناسبة الحشيش فإنه سألني بعض العظماء عن شرب الدخان الذي حدث في هذا الزمان فقلت إن الذي يستعمل ويصل إلى الجوف إما غذاء أو دواء والغذائية فيه منتفية والدواء إن ظن به فلا يداوم عليه لانعكاسه للضعف وهو وإن لم يكن غذاء ولا دواء فهو نوع من العيب وإنه لا يجوز وهذا مع قطع النظر عن الأمور الخارجة كإتلاف المال بشرائه بما لا يرتضيه أهل الصلاح والرشد وغيرته فقلت ويمنع من بيع الدخان وشربه وشاربه في الصوم لا شك يفطر ويلزمه التكفير لو ظن نافعا كذا دافعا شهوات بطن فقرروا انتهى ثم قال في شرح نور الإيضاح المسمى بإمداد الفتاح في باب ما نهى الصوم ويجب بالكفارة عند قوله والأكل والشرب فيه سواء ما يتغذى به أو يتداوى به والغذاء هو بالغين والذال المجتمين اسم للذات المأكولة غذاء قال في الجوهرية اختلفوا في معنى التغذي قال بعضهم أن يميل الطبع إلى أكله وتنقضي شهوة البطن به وقال بعضهم هو ما يعود نفعه إلى غصلاح البدن وفائدته فيما إذا مضغ لقمة ثم أخرجها ثم ابتلعها فعلى القول الثاني تجب الكفارة وعلى الأول لا تجب انتهى وهذا هو الأصح لأنه بإخراجها تعافى النفس كذا في المحيط انتهى ثم قال في الجوهرية وعلى هذا الورق الحبشي والحشيشة والقطقاط إذا أكله فعلى القول الثاني لا تجب الكفارة لأنه لا نفع فيه للبدن وربما يضره وينقص عقله وعلى القول الأول تجب لأن الطبع يميل إليه وتنقضي شهوة البطن به انتهى قلت وعلى ذا البدعة التي ظهرت الآن وهو الدخان إذا شربه في لزوم الكفارة نسال الله العفو والعافية انتهى ثم قال عند قوله تعالى أو أدخل حلقة دخاناً بصنعه أي متعمداً إلى جوفه أو دماغه يفطر أي لوجود المفطر وهذا في دخان غير العنبر والعود وفيهما لا يعيد لزوم الكفارة أيضاً للنفع والتداوي وكذا الدخان الحادث شربه وابتدع بهذا الزمان كما قدمناه انتهى وهكذا نقله علاء الدين في شرح الملتقى وحاصل ما ذكره الشيخ عبد الله العفيف المكي الكازروني في فتاويه إجابة السائلين لما سئل عن الدخان المسمى عند بعض بالتبناك وبعض آخر بالطابة أنه لا يسوغ الإطلاق بإباحتها أو حرمتها فإنها تختلف باختلاف المستعملين لها فمن كانت تضره حالاً أو مالا حرم عليه استعمالها ومن كانت تنفعه أبيع له استعمالها ولا يعيد أن يقال بوجوبها إذا انحصر الدواء فيها وكان في تركها إخلالاً بالبدن بحيث يؤدي إلى ما يخل بأداء الفرائض على الوجه المطلوب منها والاعتماد في ذلك على قول الأطباء الموثوق بهم الخبيرين بما يؤثر حالاً ومالاً ولا عبرة بتجربة المجربين فقد تنفعهم من جهة وتضرهم من جهة لا يدركونها إلا بعد الوقوع فيها وهذا كله بناء على انتفاء الأسكار منها وأما إذا كانت مسكرة ومغيرة للعقل فهي حرام مطلقاً وتماه في إجابة السائلين فمن رame فليراجع فيه وفي شرح الملتقى لعلاء الدين ويحرم الثمن الذي شاع في زماننا بعد نهى ولي الأمر نصره الله وتماهه فيما علقته على التنوير انتهى وفي شرحه على التنوير ممزوجاً بالمتن ويحرم أكل البنج والحشيش وهي ورق القنب والافيون لأنه مفسد للعقل ويصد عن ذكر الله وعن الصلاة لكن هذه دون حرمة الخمر فإن أكل شيئاً منها لا حدّ عليه وإن سكر^{٢٦} منه بل يعزّر بما دون الحد كذا في الجوهرية وكذا في جوزة الطيب لكن دون حرمة الحشيشة قاله المص ونقل عن الجامع وغيره أن من قال بحل البنج والحشيشة فهو زنديق مبتدع بل قال نجم الدين الزاهدي إنه يكفر ويباح قتله ونقل شيخنا النجم الغزي الشافعي في شرحه لي منظومة أبيه البدر المتعلقة بالكبائر والصغائر عن ابن حجر المكي أنه صرح بتحريم جوزة الطيب بإجماع الأئمة الأربعة وأنها مسكرة إلى هنا انتهى في شرح التنوير وهكذا صرح الشيخ علاء الدين في شرحه على الملتقى وممن جزم بحرمة الحشيشة شارحاً المنظومة الوهبانية ابن الشحنة والشرنبلالي في الحظر ونظمهما فقالا:

وافتحوا بتحريم الحشيش وحرقه وتطبيق محتش لزر وقرروا

لبائعه التأديب والفسق أثبتوا وزندقة للمستحل وحرروا

انتهى الأفيون لبن الخشخاش المصري والأسود نافع من الأورام الحارة خاصة في العين مخدر وقليله نافع منوم وكثيره سُم كذا في القاموس البنج بالفتح نبت مُسبب غير حشيش الحرافيش محبط للعقل مُسكن الأوجاع والأورام والبتور ووجع الأذن وأحبته الأسود ثم الأحمر لهما الأبيض وبنجه تبنجاً أطعمه إياه كذا في القاموس البنج مثال فلس نبات له حب يخلط بالعقل ويورث الخبال وربما أسكر إذا شربه الإنسان بعد ذوبه ويقال إنه يورث السبات كذا في المصباح وفي شرح الملتقى لعلاء الدين وكذا يقع طلاق من غلب عقله بأكل الحشيش أو البنج أو الأفيون لأن كل ذلك حرام لكن تحريمه دون تحريم الخمر كما في شرب^{٢٧} الجوهرية وقيد ابن الملك في شرح المنار إباحة البنج والافيون بما إذا كان للتداوي وفي تصحيح القدوري وفي هذا الزمان إذا سكر من البنج يقع طلاقه جزاً وعليه الفتوى انتهى قال الإمام القسطلاني في المواهب اللدنية

٢٦ كما إذا شرب بولاً أو أكل غائطاً فإنه حرام ولا حدّ عليه في ذلك بل يعزر بما دون الحد كذا في الجوهرية.

٢٧ يعني في أشربة الشرع المسمى بالجوهرة شرح القدوري.

وأما الحشيشة وتسمى القتن الهندي والهندرية والقلندرية فلم يتلکم فيها الأئمة الأربعة ولا غيرهم من علماء السلف لأنها لم تكن في زمانهم وإنما ظهرت في أواخر المئة السادسة وأول السابعة واختلفت هي مسكرة وبه جزم الفقهاء وروى أحمد في مسنده وأبو داود في سننه عن أم سلمة قالت نهى رسول الله صلى الله عليه وسلم عن كل مسكر ومفتر قال العلماء المفتر كل ما يورث الفتور والخدر في الأطراف وهذا الحديث دليل على تحريم الحشيشة وغيرها من المخدرات فإنها إن لم تكن مسكرة كانت مفتره مخدرة ولذلك يكثر النوم من تعاطيها وتثقل روسهم بواسطة تبخيرها في الدماغ وقد نقل الإجماع على تحريمها غير واحد منهم القرافي وابن تيمية وقال إن استحلها فقد كفر وتعقبه الزركشي بأن تحريمها ليس معلوماً من الدين بالضرورة سلمنا ذلك لكن أن يكون دليل على الإجماع قطعياً على أحد الوجهين وقد ذكر أصحابنا أن المسكر منه غير عصير العنب كعصر العنب في وجوب الحد لكن لا يكفر مستحله لاختلاف العلماء واختلف هل يحرم تعاطي السير الذي لا يسكر فقال انووي في شرح المهذب إنه لا يحرم أكل القليل الذي لا يسكر من الحشيش بخلاف الخمر حيث حرم قليلها الذي لا يسكر والفرق أن الحشيش طاهر والخمر نجس فلا يجوز شرب قليله للنجاسة وتعقبه الزركشي بأنه صح في الحديث ما أسكر كثيره فقليله حرام قال والمتجه أن لا يجوز تناول شيء من الحشيش لا قليل ولا كثير وأما قول النووي إنها طاهرة وليست بنجسة فقطع ابن دقيق العيد وحكى الإجماع عليه قال والآفيون وهو لبن الخشخاش أقوى فعلاً من الحشيش لأن القليل منه يسكر جداً وكذلك السبكران وجوزة الطيب مع أنه طاهر بالإجماع انتهى وقد جمع في الحشيشة مئة وعشرون مضرّة دينية وبدنية حتى قال بعضهم كل ما في الخمر من المذمومات موجود في الحشيش وزيادة فإن أكثر ضرر الخمر في الدين لا في البدن وضررها فيهما فمن ذلك فساد العقل وعدم المروءة وكشف العورة وترك الصلوات والوقوع في المحرمات وقطع النسل والبرص والجذام والأسقام والرعدة والأبنة وتتن الفم وسقوط شعر الأجنان وحفر الأسنان وتسويدها وتضييق النفس وتصغير الألوان وتنقيب الكبد وتجعل الأسد كالجمل وتورث الكسل والفشل وتعيد العزيز ذليلاً والصحيح عليلاً والفصيح أباكماً أبلماً وتذهب السعادة وتسي الشهامة فصاحبها بعيد عن السنة طريد عن الجنة موعود من الله باللعنة إلا أن يقرع من الندم سنّه ويحسن بالله ظنّه ولقد أحسن القائل:

قل لمن يأكل الحشيشة جهلاً يا خسيساً قد عشت شرّ معيشة

دية العقل بدرة فلماذا يا سفيهاً قد بعثها بحشيشة

انتهى في المواهب اللدنية السبكران كضميران نبت دائم الخضرة يؤكل حبه كذا في القاموس وبالجملة أن صاحب الآفيون ممسوخ الصورة باطناً وإن كان في صورة الإنسان ظاهراً وقد عدّ بعض العلماء ضرر الخمر لبدن الإنسان وعقله ومزاجه وضرر الآفيون فوجد ضرر الآفيون أكثر من ضرر الخمر أربعين ضرراً نعوذ بالله من الخلان وأما القهوة التي شاعت في زماننا هذا في البلدان فلا وجه لحرمتها فإنها لا يسكر كثيرها ولا يضر لمزاج الإنسان ولا بدنه ولا صفة من صفاته ولا عقله وفهمه ولا تمتنع عن أداء الفرائض والواجبات بل تقوي عليها وليس فيها نصّ يدل على حرمتها وليس لها نظيراً من المحرمات فتقاس عليه وأما شربها باللهو والطرب على هيئة الفسقة فهو حرام كما ذكر في المثلث وبالجملة أنه لا يذهب إلى حرمتها إلا جاهل أو متعصب كذا في تبين المحارم لسنان أفندي المكي قال الشيخ منلا علي القارئ في كتابه المسمى بالناموس مختصر القاموس القهوة الخمر وأقهي دام على شرب القهوة أقول وهي اسم في هذا الزمان لما طبخ من قشر البُن وهو حلال ولا عبرة لمن خالف فيه بالمشاركة الاسمية وغيرها من الأمور الرسمية والأدلة الوهمية انتهى قوله لما طبخ من قشر البن هو على ما تعارف به أهل اليمن وأما المتعارف في البلاد الحجازية والشامية والمصرية والغربية والرومية هي اسم طبخ من مقلّي البن نفسه وقد اعترض عليه بعض الناس بأنها مكروه لأنها تحرق وقت التحميص والقلي أقول هذا لا يضر والله أعلم لأنها لا تحرق بالكلية بل يحرق سطح بعض البن حرقاً يسيراً بحيث يصير مغلوباً والمغلوب كالعدم نظيره أن جزء الفأرة لا يفسد الدهن والماء والحنطة للضرورة إلا إذا ظهر طعمه أو لونه في الدهن وغيره لفحشه وإمكان التحرر عنه ج كذا في الخانية كذا في الدر المختار وكذا في أكثر المعتمرات كذا في منح الغفار وقد رأيت في إجابة السائلين للعفيف كيفية التوبة والتخلص عن أكل البنج ونحوه ما نضه سئل عن رجل يستعمل البرش والحبّ فقصد التوبة إلى ربه والرجوع عن ذلك ولا يمكن قطعه إلا بعلاج وهو شرب الخمر العرقى وبعض الأطباء أشار عليه بذلك لحفظ صحته فهل إذا شربه بسبب المداواة والإعانة على قطع ذلك يأنم أم لا أجاب تجوز المداواة بالخمر بشرائط منها أن يختبره طبيب حاذق عدل ومنها أن لا دواء غيره فإن فقد شرط لا يجوز والله أعلم انتهى وفيها أيضاً لا يجوز أكل الحشيش ويعزر أكله ولا يجوز بيعه انتهى هذا قصارى ما تيسر لي من النقول فعلى الله الكريم الرؤوف القبول وصلى الله على المصطفى الهادي الرسول وأصحابه الذين حصلوا منه خير محصول والحمد لله الذي تقبل منهم خير قبول أن تجد عيباً فسد الخللا جل من لا عيب فيه وعلا^{٢٨}

TEKFİR VE ELFÂZ-I KÜFRE DAİR İKİ RİSALE

Hilmi KARAAĞAÇ*

Giriş

Tekfir ve Elfaz-ı Küfür Üzerine

Tekfir, “kâfir saymak, birini küfre nispet etmek, küfürle itham etmek” gibi anlamlara gelir. Tekfir eden kişiye mükeffir denir.¹ Kelam literatüründeki anlamı ise, inanç sahibi bir kişinin, kendisinin de üyesi bulunduğu inançtaki başka bir inanç sahibini inkârcı ve kâfir saymasıdır.²

İslam tarihinde tekfir ithamları; Hz. Peygamber’in vefatından sonra Müslümanlar arasında yaşanan siyasi ve itikadi ihtilafların doğurduğu problemlerle birlikte ortaya çıkmıştır. Kişiyi imandan çıkararak küfür dairesine girmesine sebep olan inanç, ifade ve davranışların tespiti Hicri I. asırdan itibaren günümüze kadar süren tartışmalara neden olmuştur.

Tekfir, İslam tarihi boyunca Müslümanların birbirlerine uyguladıkları etkili bir silah olmuştur. Karşılıklı tekfir ithamları, tedvin döneminden ve mezheplerin teşekkülünden sonra ortaya çıkan taklit, taassup ve cedel metodunun hâkim olduğu asırlarda daha belirgindir. Tekfir, hizip politikasının bir gereğidir. Zira mutlak hakikatin kendi elinde olduğunu düşünen ve buna taassup derecesinde kat’î bir itikatla bağlı olan kişi, kendisiyle aynı kanaati paylaşmayanları tekfir etme yoluna gitmiştir. Muarızın/muhalifin farklı görüşleri nedeniyle sahip olunan ortak inanç sisteminden ihracını amaçlayan tekfir ile hem psikolojik hem de sosyolojik olarak muhatabın susturulması ve dışlanması amaçlanmaktadır.³

Tekfirin imkânı meselesi, iman kavramına yüklenen içerik ile doğrudan alakalıdır. Çünkü iman kavramının içerisine ameli dâhil eden düşünce yapısı tekfir’e kolaylıkla başvurabilirken, imanı kalbin tasdiki olarak ele alanların ise genellikle tekfirden kaçındıkları görülmektedir. İmanı ‘kalbin tasdiki’ olarak kabul eden Ehl-i Sünnet, inkâr söz konusu olmadıkça ehli kıbleyi iman dairesinin dışına çıkarmamayı genel bir ilke olarak benimsemiştir.⁴

Ebu Hanife’nin ifadesiyle, “Allah’ın kitabından herhangi bir şeyi inkâr etmedikçe Hz. Muhammed’in ümmetinden asi kimselerin hepsi gerçekten mümin olup, kâfir değillerdir.”⁵

* Yrd. Doç. Dr. Gümüşhane Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Öğretim Üyesi, hkaraagac@gumushane.edu.tr

1 İbn Manzur, Ebu'l-Fadl Cemâlüddin, *Lisânu'l-Arab*, (Beyrut, 1997), XII/118-123; Kılavuz, A. Saim, *İman Küfür Sınırı Tekfir Meselesi*, (İstanbul: Marifet Yay., 1977), s. 70.

2 Esen, Muammer, “Tekfir Söyleminin Dini ve İdeolojik Boyutları”, AÜİFD. c. 52:2, Ankara, (2011), s. 98

3 Karaağaç, Hilmi, “Ehl-i Sünnet’e Göre Tekfir Problematikliği”, Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, sayı, 40, Erzurum, 2013, s.164.

4 Ebu Hanife, *el-Fıkhu'l-Ebsat*, (İmam-ı Azam’ın Beş Eseri içinde), çev. Mustafa Öz, (İstanbul: 1992), s.44

5 Ebu Hanife, *el-Fıkhu'l-Ebsat*, s. 53; a.mlf. *el-Vasiyyet*, s. 87.

Ehl-i Sünnetin benimsediği “Ehl-i kible tekfir olunamaz” ilkesiyle; günahkâr ve bidat sahibi olmakla birlikte tüm iman sahipleri mümin olarak kabul edilmiş ve islam ümmetinin dışına çıkarılmamışlardır. Birleştirici ve kapsayıcı niteliği bulunan bu yaklaşım zamanla ibadet ve ahlak kurallarında yani amelde ihmal ve tesahülü doğurmuştur. Bu olumsuz sonuç imanın muhafazasının önemini ve imana zarar veren davranış ve lafızların tespit edilerek bunlardan kaçınılmasını öğütleyen “Elfaz-ı küfür risaleleri”nin yazılmasına neden olmuştur.

Bu çalışmamızda, bu iki boyuta ilişkin olarak Trabzon’da yetişmiş olan iki önemli ilim adamının iki risalesini ele alacağız. Bunlar:

a- 17. yy’da yaşayan Mehmet Medeni et-Trabzonî⁶ (ö.1786)’nin Arapça olarak kaleme aldığı “*Risâle fî ‘Ademi Tekfir’i-l Mü’min*”⁷ adlı el yazma olan risale ile,

b- Of doğumlu Mehmed Emin b. Hasan b. Hüseyin el-Ofî’nin (1815-1901) elfâz-ı küfre ilişkin Osmanlıca olarak kaleme aldığı “*Nasâyah-i Makbule ve Elfâz-ı Küfür Beyanında Hfz-ı İman Risalesi*” dir.⁸ Çalışmamızda bu iki risalenin muhtevası hakkında bilgi verilecektir.

Ele alacağımız ilk risale ’de Mehmet Medeni Efendi, katı bir tutum sergileyen harici ve selefi zihniyetin bir ürünü olarak işlemiş oldukları büyük/küçük günahlar nedeniyle iman sahiplerini tekfir edenlere hadislerden ve fıkıh kaynaklarından hareketle yaptıkları bu tekfir ameliyesinin doğru olmadığını ve müminin tekfir edilemeyeceğini göstermektedir. Ancak tekfirin imkansızlığı, iman sahiplerine İslam’ın emir ve yasaklarını, hükümlerini, inanç, ibadet ve ahlak esaslarını gerek konuşmalarıyla gerekse tutum ve davranışlarıyla önemsememelerine, hafife almalarına, istihza ve alay konusu yapmalarına da müsaade etmez. Bu bağlamda ele alacağımız ikinci risalede Mehmet Emin el-Ofî, müminlerin bilerek ya da bilmeyerek söylediklerinde imanlarını tehlikeye sokacak lafızları çeşitli kaynaklardan istifade ederek bir araya toplamıştır.

Risâle Fî ‘Adem-i Tekfir’i-l-Mü’min

İsminden de anlaşılacağı üzere eser zamanında yaygınlaşan tekfir ithamlarına bir reddiye olarak kaleme alınmıştır. Risalenin, Süleymaniye Kütüphanesinde, Trabzonî Muhammed b. Mahmud el-Medeni adına kayıtlı yazma bir mecmua’nın içerisinde vr.167b-169a’da müellif nüshası mevcuttur. Risalenin geneline bakıldığında sigaranın haram olduğunu kabul etmeyi ve sigara içeni tekfir edenlere karşı yazılmış bir reddiye intibayı uyandırmaktadır.

Müellif risalesine ehli kiblenin tekfir edilemeyeceğine ilişkin rivayetlerle başlamaktadır. Taberânî (v.360/971)’nin Mu’cemu’s-Sagır, Mu’cemu’l-Evsat ve Mu’cemu’l- Kebir’inden, Suyuti (v.911/1505)’nin Cem’u’l Cevâmi’, İmam Buhari ve İmam Müslim’in Sahih’leri, Sünen-i Erbaa, Ahmed b. Hanbel’in Müsnedi gibi önemli eserlerden aldığı hadislerle müminin tekfir edilemeyeceğini ortaya koymaktadır.

Bu rivayetlerde özetle Hz. Peygamber şöyle buyurmaktadır: Büyük günah dahi işleseler dininizden olan/ehl-i kibleyi tekfir etmeyin, cenaze namazlarını kılın, imam olduklarında peşlerinde namaz kılın, emir olduklarında onlarla beraber cihad edin. “La ilahe illa Allah” diyeni günahları nedeniyle tekfir etmekten kaçının. “La ilahe illa Allah” diyeni tekfir eden küfre ondan daha yakındır, bir mümini tekfir eden onu öldüren gibidir.⁹

6 Muhammed b. Mahmud b. Salih b. Hasan et-Trabzonî el-Medeni (1702-1786), 18.yy’da yaşamış Süleymaniye müderrisi, fakihi, müfessir, muhaddis ve mutasavvıf bir Osmanlı alimidir. Hayatı ve eserleri hakkında daha fazla bilgi için bak: Emin Aydın, *Muhammed b. Mahmud et-Trabzonî el-Medeni’nin (v.1200/1786) “ed-Dürerü’s-Semine”* Adlı Eserinin Tahkik ve Tahlili, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Sakarya Üniv. Sosyal Bilimler Enst. 2011, s.5-36.

7 et-Trabzonî, Mehmed Medeni, *Risâle fî ‘ademi Tekfir’i-l Mü’min*, Süleymaniye Kütüphanesi, kayıt no:001041, vr.167b-169a.

8 el-Ofî, Mehmed Emin b. Hasan b. Hüseyin, *Nasâyah-i Makbule ve Elfâz-ı Küfür Beyanında Hfz-ı İman Risalesi*, İstanbul, (1308). (Müellife ait sekiz tane risaleyi ihtiva eden mecmua’nın 7. Risalesidir.)

9 et-Trabzonî, *age.*, vr.167b.

Mezkûr hadislerle istidlal eden müellif iman sahibinin tekfir edilemeyeceğini ortaya koymaktadır. Hadisleri delil olarak kabul etmeyenlere ise konuyu çeşitli fıkıh ve fetva eserlerinden getirdiği delillerle ispat eder. Müellifin risalede zikrettiği eserler: Ebu'l-Berekât en-Nesefî'nin (v.710/1310) *Kenzu'd-Dekâik* adlı Hanefî fihhına ait eserine İbn Nuceym (v.970/1563) tarafından yapılan *el-Bahru'r-Râik* adlı şerh; İbn Nuceym'in *el-Eşbah ve'n-Nezâir* adlı eserine Ahmed b. Muhammed el-Hamevî'nin yazdığı, *Gamzü 'Uyûni'l-Besâ'ir* adlı şerh, *Fetavâ-yı Bezzaziyye* ve *Hulasa'sı*, *Fetavâ-yı Hindiyye* ve *Fetavâ-yı Tatarhâniyye*'den istidlalle konuyu ele almaktadır.¹⁰

Fukahaya göre tekfir kaçınılması gereken büyük bir şeydir. Müçtehit fakihler tekfirden kaçınmışlardır. Her ne kadar bazı mezhep kitaplarında tekfir'e ilişkin fetvalar bulunsa da Muhammed Medeni'ye göre bu fetvalar müçtehit fakihlerin fetvaları olmadığından onlara itibar olunmaz.

İbn Hümam'a göre iman sahibinden küfrü gerektiren bir lafzı irada şahit olduğunda şayet lafız farklı anlamlara (küfrü gerektirmeyen manaya) hamledilirse o tekfir edilmez. Yine ona göre fetva kitaplarındaki tekfire hükmeden fetvalarla fetva verilemez.¹¹ Yine fıkıh kitaplarına göre küfür gerektiren bir lafzı bilerek ve inanarak telaffuz eden kimse kafir olurken, cehlen bunu söyleyenin durumunda ihtilaf vardır. M. Medeni'ye göre cehlen küfür lafzını telaffuz eden tekfir edilemez.

Haram-ı ikiye ayrılmaktadır: Haram li-aynihi (li-zâtihi) ve haram li-gayrihi. Haram li-aynihi: geçici bir sebebe dayanmaksızın bir şeyin bizzat kendi varlığındaki bir zarar ve çirkinlik şâriin doğrudan haram kıldığı fiildir. Mesela: hırsızlık, zina, ölmüş hayvanın etini yemek gibi. Haram-ı li-gayrihi ise kendinden ötürü değil de dıştaki bir sebep veya durumdan dolayı haram kılınan fiildir.¹²

Haramı helal veya helali haram sayan kimse -eğer bu helal ve haramlık durumu li-aynihi olup kat'i delillerle sabitse- kâfir olur. Ancak bu helal ve haramlık durumu kat'i delillerle sabit olmakla birlikte li-gayrihi ise ya da ahad haberlerle sabit olmuşsa tekfir edilemez. Ağız alışkanlığı veya bilgisizlik nedeniyle kati delillerle sabit bir harama helal diyen kâfir olurken kati olmayan delillerle ve ahad haberlerle sabit bir harama helal diyen kâfir olmaz.¹³

Bütün bunlardan sonra müellif sigara içenin/haram kabul etmeyenin tekfir edilemeyeceğini belirtmektedir. Ona göre sigarayı haram bile kabul etsek bu haram li- gayrihi'dir. İster kati delillerle sabit olsun ister ahad haberlerle haram-ı li gayrihi'yi helal addetmek ise kişiyi kâfir yapmaz. Sigaranın haramlığı konusunda kati bir delil olmadığı için onun haram li-aynihi demek mümkün değildir. Devlet başkanının yasaklaması da onu haram li-aynihi yapmaz.¹⁴

Netice itibariyle rivayetlere göre ehl-i kibleyi tekfir etmekten kaçınmak gerekir. Fıkhi açıdan ise kati delillerle sabit olan li-aynihi haramları helal kabul edenler tekfir edilirken bunlar haricindeki haram fiilleri işleyen veya onları haram kabul etmeyen ehli kibleyi de tekfir etmek mümkün değildir.

Nasâyih-i Makbule ve Elfâz-ı Küfür Beyanında Hıfz-ı İman Risalesi

“Ehl-i kible tekfir edilemez.” ilkesinin bir sonucu olarak İslam toplumlarında zaman zaman İslam'ın emir ve yasaklarına, ibadetlere ve ahlaki ilkelerine yönelik kayıtsızlık ve tesahül görülmüştür. Bu durum ibadetlerin ihmal edilmesi, ahlaki ilkelerin çiğnenmesi ya da

10 et-Trabzonî, *age.*, vr.168a.

11 et-Trabzonî, *age.*, vr.168a-b.

12 Koca, Ferhat, “Haram”, DİA, İstanbul, 1997, c.16, s.101.

13 et-Trabzonî, *age.*, vr.168b.

14 et-Trabzonî, *age.*, vr.169a.

ilahi emir ve yasaklarla dince kutsal kabul edilen varlıklarından tezyif ve tahkir içeren bir üslupla bahsedilmesi şeklinde tezahür etmiştir. Ortaya çıkan bu olumsuz duruma İslam âlimleri “Elfâz-ı küfür” risalelerini telif ederek reaksiyon göstermişlerdir. Döneminin önde gelen âlimlerinden Of’lu Mehmed Emin Efendi’nin *Nasâyih-i Makbule ve Elfâz-ı Küfür Beyanında Hıfz-ı İman Risalesi* bunlardandır.

Yaşadığı dönemde müellif, cehalet yaygınlaşması, insanların nefis ve hevasına uyarak dünyaya ve dünyevî lezzetlere aşırı bağılılıkları, bilgisizlik ve gafletleri neticesinde onların küfrü gerektiren sözleri söylediklerine ya da küfrü gerektiren fiilleri işlediklerine şahit olmuştur. Onların bu davranışları farkında olmadan imanlarını kaybetmelerine neden olmaktadır. Hâlbuki hiçbir mümin arzusuyla imandan çıkararak küfre düşmek istemez. Ancak cehalet ve gaflet insanların imanlarını kaybetmelerine neden olmaktadır. Şahit olduğu bu durum karşısında müellifi önceki âlimlerin eserlerini tarayarak onların küfrü gerektiren lafız ve fiil olarak beyan ettikleri hususları bu risalesinde toplamıştır.¹⁵

Müellif, kişide marifet ve tasdik bulunmakla birlikte imanın bulunmaması anlamında küfrü üçe ayırmaktadırlar:

A- Küfr-i Cühûd: İnsanın İslam’ın hak olduğunu bildiği halde inkâr etmesidir. Yahudi ve Hristiyanlar gibi.

B- Küfr-i Cehl: İnsanın, Allah’a, Resulüne iman etmekle beraber cehaletine binaen zarurât-ı diniyyeyi inkârı sebebiyle kâfir olmasıdır.

C- Küfr-i Hükmî: Şeriati ve dini İslam’ı tekzip alameti sayılan nesne ve ifadeleri kullanmaktır. Küfrün bu çeşidi de ikiye ayrılır:

- 1- Şeriatta tazimi vacip olanı tahkir etmek,
- 2- Şeriatta tahkiri vacip olanı tazim etmek gibi. Mesela âlimleri tahkir etmek, kâfirleri tazim etmek gibi.

Küfr-i hükmî üç şekilde gerçekleşir:

A- İtikad İle: Allah’ı diğer varlıklar suretinde itikad etmek,

B- Fiil İle: Zaruret olmaksızın kâfirlere mahsus olan kıyafeti giymek,

C- Dil İle: Fakihlerin elfaz-ı küfür olarak saydıkları lafızları zaruret olmaksızın telaffuz etmek gibi. Mehmet Emin Efendi bu risalesinde fakihlerin elfâz-ı küfür olarak kabul ettikleri bu lafızları toplamayı hedeflemektedir.¹⁶

Risalede müracaat edilen temel kaynaklardan bazıları Kadı İyaz el-Endülüsi’nin *Şifa-i Şerif*’i Bedru’r-Reşid (v.768/1366)’in *Risaletü Elfaz-ı Küfr’ü* ve Aliyyü’l-Kârî’nin şerhi, Mülteka şerhi *Damad*, İmam Birgivi’nin *Tarikat-ı Muhammediyye*’si ve Şerhi “El-Vesîletü’l-Ahmediyye”dir.¹⁷

Risale Mukaddime, beş bölüm ve hatimedden müteşekkildir.

Mukaddime: Elfaz-ı küfrün zarar ve tehlikesi ile imansız ölmeye sebep olan şeylerin beyanı, 1.Bölüm: Allah’u Teala’a müteallık küfür lafızları, 2.Bölüm: Peygamberlere müteallık küfür lafızları, 3.Bölüm: Kur’an-ı Kerim, Zikir ve Namaz’a müteallık küfür lafızları, 4.Bölüm: Şer’i ilimlere müteallık küfür lafızları, 5.Bölüm: Çeşitli küfür lafızları Hatime: Ahirete müteallık küfür lafızları ve nasihat.

¹⁵ el-Ofî, *Hıfz-ı İman Risalesi*, s.3.

¹⁶ el-Ofî, *age.*, s.4-5.

¹⁷ el-Ofî, *age.*, s.2-3.

Mukaddime: Elfaz-ı Küfrün Zarar ve Tehlikesi ile İmansız Ölmeye Sebep Olan Şeylerin Beyanı

Dil ile ikrar imanın önemli bir rüknü olmakla birlikte aynı zamanda imandan çıkmaya da neden olabilmektedir. Zira kişi bir sözüyle imana girebildiği gibi aynı şekilde bir sözüyle de imandan çıkabilir. Bu nedenle elfaz-ı küfrü telaffuz etmek, kişinin imanını kaybederek küfre girmesine neden olur. Bu durumda daha önce yapmış olduğu ibadetleri boşa gider, nikahı düşer, katli gerekir, kestiği yenmez, tevbe etmeden ölürse şefaatten mahrum olur ve ebedi cehennemde kalır. Kısaca mürted olduğu için mürted'in hükümleri kendisi için geçerlidir. Mehmet Emin Efendi'ye göre bu duruma düşmemek için her mümin sabah akşam tevbe-istiğfar duasını okuyarak tevbe etmelidir.

İman sahibi olmakla birlikte yapılan bazı fiiller ve söylenen bazı sözler kişinin farkında olmadan imandan çıkmasına ve küfre girerek imansız ölmesine neden olur. Mehmet Emin Efendi'nin bazı eserlerden hareketle 27 olarak tespit ettiği bu fiillerden bazıları şunlardır:

Sahih olmayan itikad, zayıf iman, uzuvlarını şeriata uygun kullanmamak, günahı ısrar etmek, nimete şükürü terketmek, imansız ölmekten korkmamak, haksız yere zulmetmek, ezana icabet etmemek, şeriata muhalif olmayan hususlarda ana-babaya itaat etmemek, çok yemin etmek, namazda ta'dil-i erkan'a riayet etmemek, içki içmek, evliyalık taslamak, tevbesini unutmak, kendini ve amelini beğenmek, koğuculuk, gıybet ve haset etmek, şeriata uygun hususlarda hocasına muhalefet etmek, ulemeden kaçmaktır.¹⁸

1.Allah'ü Teâla'ya Müteallık Küfür Lafızları

Allah'ın varlığına ve birliğine iman etmekle beraber, O'na şanına uymayan sıfatları nispet etmek kişiyi küfre sokar. Mesela: Allah'u Teala için bir mekân kastederek *gökte, yerde, dünyada, ahirette, sağımız, solumuzda, arkamızda, önümüzde* gibi ifadelerle O'na yer ve yön nispet etmek, Allah'ı diğer varlıklara benzeten lafızlar telaffuz etmek, O'na zulüm, acziyet, unutkanlık, oturmak, kalkmak, uyumak, yemek ve içmek nispet eden lafızlar telaffuz etmek, O'na eş ve çocuk nispet eden lafızlar telaffuz etmek, zâti ve subutî sıfatlarını inkar etmek ya da bu sıfatların aksini O'na nispet eden lafızlar telaffuz etmek, O'nun emir ve yasaklarını, hükümlerini, ihsanını, vaat ve vaidini inkar etmek, bunları küçümsemek, istihza etmek veya tebdil etmek, gaybı bildiğini iddia etmek.

Örneğin, bir kimse "Allah filan şeye benzer", "Allah yarattıklarından birine zulmetti", "Allah onu unuttu", "Allah şu işe kâdir değildir", "Allah şu işi doğru ve layık üzere görmedi ve yaratmadı", "Allah hayırları yaratır ama şerleri yaratmaz", yaptığı bir şey için yalan yere yemin ederek "Allah biliyor ki ben onu yapmadım" demek -Allah'a cehl isnad ettiği için- kişinin küfre düşmesine neden olur. Bir kimse haram li-aynihi olan şeyleri yerken ve içerken "*Bismillahirrahmanirrahim*" demesi -Allah'ın ismiyle istihza ettiğinden-, kendisine bu konuda "Allah'ın emri ve hükmü budur" denilen kimsenin "ben Allah'ın emrini bilmem" ya da "Allah'ın emri burada geçmez" demesi de aynı şekildedir. Bunları söyleyen kişi Allah'a acziyet ve cehalet etmiş olacağından, O'nun ismini uygunsuz yerlerde kullanmak suretiyle istihza ettiğinden kâfir olur.¹⁹

2.Peygamberlere Müteallık Küfür Lafızları

Hz. Muhammed'e inanmakla beraber onun şahsını, sıfatlarını, hasletlerini, hadisleri ve sünnetlerini beğenmeyerek hafife alan, onları zemmeden veya istihza eden kâfir olur. Mesela Hz. Peygamber'in "Benim kabrimle minberim arası cennet bahçelerinden bir bahçedir" rivayetini işitince "Ben Resulullah'ın evini, kabrini ve minberini gördüm başka bir şey yoktu" denilmesi

18 el-Ofî, *age.*, s. 5-7.

19 el-Ofî, *age.*, s.8-10.

gibi. Bir Müslümanın dinine, imanına ve mezhebine sövme ya da sünnetleri hayatında tatbik eden birine sünnetler ittiba etmesi nedeniyle buğz veya istihza etme de küfür nedenidir. Hatta gayri müslimlerin veya diğer varlıkların dinine söven de yine kâfir olur. Zira kâfirin dini olmadığından Allah katında din İslam'dır. Aynı şekilde diğer peygamberlerden herhangi birini kabul etmeyen, onlara söven ve istihza eden de kâfir olur.

Bir kimsenin “Hz. Adem cennette yasak yemiştense yemeseydi biz şakî olmazdık” ya da “peygamberlerin dediği gerçekse biz kurtulduk” demesi veya kendisine “başını tıraş et, tırnaklarını kes, çünkü bunlar sünnettir” denilen kimsenin “yapmam” demesi, onun küfre düşmesine neden olan lafızlardandır.²⁰

3.Kur'an-ı Kerim, Zikir Ve Namaz'a Müteallık Küfür Lafızları

Kur'an'dan bir sureyi, ayeti veya bir hükmü kabul etmemek, beğenmemek ya da istihza etmek ve bu anlama gelebilecek ifadeler kullanmak küfürdür. Mesela:

Muhabbet eşnasında latife ve nükte amacıyla bir ayeti kullanmak küfürdür. Mesela Yahya isimli birine بِقُوَّةِ خُذِ الْكِتَابَ بِقُوَّةٍ “Ey Yahya! Kitaba kuvvetle sarıl”²¹ denilmesi, bir sureyi çokça okuyana bir başkasının üşenmek kabilinden “bunu daha ne kadar okuyacaksın” demesi, Allah'ın kelamıyla istihza anlamına geleceğinden küfür nedenidir.

Şeriatın hükümlerinden bir hükmü inkâr ve istihza, bu hükümleri ihtiva eden kitapları beğenmeme ya da onlarla istihza eden ifadeler kullanma, şeriatın hükümlerinden birini kendi heva ve hevesine göre tebdil ve tağyir etme ya da tebdil ve tağyir edenlere muhabbet duyma, namaz, oruç, zekât ve haccın farzietini inkâr etmek; içki, kumar, zina, yalancı şahitlik, hırsızlık, gıybet ve adam öldürmenin haramlığını inkâr etmek ya da bu hükümlerle istihza ve istihfaf küfürdür. Mesela: “Bu çağda Müslüman mı olunur, bu çağda İslam'ın prensipleriyle amel mi edilir?” diyen kâfir olur.

Namazın rükün ve hükümlerinden birini inkâr etmek ya da onlarla istihza etmek küfürdür. Bir kimse sadece ramazan ayında namaz kılıp da “bu namaz yeter”, “bu kadar namaz fazladır”, “namaz kılmaktan canım sıkıldı”, “Allah beş vakitten başka namaz emretseydi kılmazdım”, “namaz kılmakla kılmamak arasında fark yoktur” veya “beynamazlık güzel şeydir” dese kâfir olur. Kasıtlı olarak ve özürsüz abdestsiz namaz kılan, bilerek kıbleden başka tarafa yönelen, beğenmeyerek namazı terkeden kâfir olur.²²

4.Şer'i İlimlere Müteallık Küfür Lafızları

Ayet ve hadislerle sabit şer'i hükümlerden birini inkâr etme, şer'i ilimlerde temayüz etmiş ilim adamlarına hakaret etme, sövme, istihza ve istihfaf etme, ilim meclislerini küçümseme küfürdür. Bir kimse “cehalet, ilimden evladır”, “şeriatın hükümleri benim için geçerli değildir, şeriatın hükümleri bu zamanda, bu mekanda geçmez, şeriatta fayda yoktur,” dese kafir olur. Alimlerin şeriata muvafık fetvalarına itibar etmeyen ve onlarla istihza eden de kafir olur. Mesela bir alim, ilimden bir mesele söylerken, bir fetvayı izah ederken ya da bir hadisi rivayet ederken hasedliğinden dolayı “bu adamın söyledikleri bir hiçtir” demek gibi.²³

5.Çeşitli Küfür Lafızları

Bir kimse kalbinde iman olup zaruretsiz kendi dilemesiyle bilmeden küfrü gerektiren bir söz söylese küfre düşer. Çünkü bilgisizlik özür değildir. İleride küfre girmeye niyet eden

20 el-Ofî, age., s.10-13.

21 Meryem, 19/12.

22 el-Ofî, age., s.13-17.

23 el-Ofî, age., s.17-20.

o anda kâfir olur. Birisinin küfrü gerektiren sözüne tebessüm eden kişi veya kendisine “bize İslam’ı anlat” denildiğinde “ben İslamı bilmem, sen âlim birine git” diyen de kâfir olur.

Müslüman olan bir kimseye “eski dininde ne gördün de onu terkettin” demek, öfkeyle “bende din, iman, islam yok” demek, “ey kâfir” diye yapılan çağırısıya “efendim, buyur” gibi cevap vermek, hasmına “ben senin gibi bir adamı yaratırım/yaparım, günde senin gibi on adamı yaratırım” demek, evladına hitaben “ey kâfirin oğlu” diye hitap etmek kişinin küfrüne neden olur. Aynı şekilde başkasının küfründen razı olan, küfrü emreden ya da küfrü öğreten de kâfir olur. Kâfirlerin alametifarika olarak giydikleri kıyafetleri giymek, diğer din mensuplarının dini günlerini onlarca kutlandığı şekliyle kutlamak, kutlamalarına eşlik etmek, onlara bu günlere mahsus hediyeler vermek -onlara benzenilmiş olunacağından- küfür nedenidir.

“Mal, mülk olsun da helal-haram fark etmez” veya “haram bana helalden daha tatlıdır” diyen şeriatın vazettiğine muhalefet ettiği için kâfir olur.

Zina, zulüm ve haksız yere öldürme gibi haramların helal olmasını temenni etmek içki içene “afiyet olsun, içtiğin mübarek olsun” demek, güzel zımmi bir kadını görüp de “keşke ben de zımmi olsaydım” demek küfürdür.

Bir kimse tevilini bilmeden “inşallah ben müminim” veya iman edilecek şeyleri kastederek “iman artar-eksilir” derse kâfir olur.²⁴

Hatime: Ahirete Müteallık Küfür Lafızları

Ahirette, Allah’ın iradesi ve kudretini, kıyameti, yeniden dirilişi, hesabı, cennet ve cehennemini inkâr etmek; inkâr, istihza, hafife almak veya ahiret azabından korkmama anlamına gelebilecek ifadeleri kullanmak kişinin küfrüne neden olur. Mesela: ölen kişi için “Allah, bu ölen kimseye muhtaçtır”, “kıyamet günü kalabalıkta beni bulamazsın”, alacaklısına “borcunu ahirette alırsın”, “dünyada bana arpa ver, ahirette sana buğday vereyim”, “ben mahşerde hesaptan korkmam” gibi ifadelerin kullanılması.

Aynı şekilde “Allah bana falan kimseye beraber cennete gir diye emretse girmem” “Allah beni senin için ya da şu amelim için cennete koysa girmem”, “seninle cehenneme bile giderim” demek ya da dünyevî şeyleri terket ki ahireti elde edesin denilen kimsenin “ben peşin olanı tercih ederim veresiyeyi istemem” demesi küfrüne neden olur.²⁵

Sonuç

Tekfir sorunu ve müminlerin dinin inanç, ibadet ve ahlaki ilkelerine tesahül göstermeleri İslam toplumlarının temel iki sorunudur. Bir tarafta haricî ve selefî düşünce yapısının, yaptıkları hatalar ya da sahip oldukları farklı fikir ve içtihatları nedeniyle iman sahiplerini küfürle itham etmesi, diğer tarafta ise iman ettiğini iddia etmekle birlikte imanın tezahürlerini taşımayan müminler.

Mehmet Medeni Efendi’nin “*Ademi Tekfiri’l-Mü’min*” risalesi, bu iki sorundan birincisine karşı yazılmış bir reddiye niteliğindedir. Bu risalesinde o, dinin kat’i olarak yasaklamadığı hususları işleyenlerin ya da bu hususların haramlılığını kabul etmeyenlerin küfürle itham edilemeyeceğini hadislerle ve Hanefî fıkhi eserlerinden hareketle ortaya koymaktadır.

Mehmed Emin el- Ofî ise “*Nasâyih-i Makbule ve Elfâz-ı Küfür Beyanında Hıfz-ı İman Risalesi*” adlı risalesinde yaşadığı toplumda müminlerin dinin inanç, ibadet ve ahlaki ilkelerinden bî-haber yaşayan, yaşantısında bu ilkelere yer vermeyen hatta bilerek ya da bilmeyerek söz ve uygulamaları ile bunları hafife alan, küçümseyen, inkâr edenlere nasihatler vermektedir.

²⁴ el-Ofî, *age.*, s.20-27.

²⁵ el-Ofî, *age.*, s.27-31.

Her ne kadar onun sıkça kullandığı “iman dairesinden çıkar, küfre yaklaşır, küfre girer, kâfir olur” ifadeleri biraz şedid bulunsa da bu ifadelerin inzâr ve tembih amacı taşıdığı ve risalenin döneminin ihtiyaç ve sorunlarına yönelik olarak telif edildiği unutulmamalıdır.

Kaynakça

- Aydın, Emin, *Muhammed b. Mahmud et-Trabzonî el-Medenî'nin (v.1200/1786) "ed-Düreru's-Semîne" Adlı Eserinin Tahkik ve Tahlili*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Sakarya Üniversitesi. Sosyal Bilimler Enstitüsü. 2011.
- Ebu Hanife, *el-Fıkhu'l-Ebsat*, (İmam-ı Azam'ın Beş Eseri içinde), çev. Mustafa Öz, (İstanbul: 1992)
- , *el-Vasiyyet*, (İmam-ı Azam'ın Beş Eseri içinde), çev. Mustafa Öz, (İstanbul: 1992)
- Esen, Muammer, “Tekfir Söyleminin Dinî ve İdeolojik Boyutları”, AÜİFD. c. 52:2, (2011), s.97-110.
- İbn Manzur, Ebu'l-Fadl Cemâlüddin, *Lisânu'l-Arab*, (Beyrut: 1997).
- Karaağaç, Hilmi, “Ehl-i Sünet'e Göre Tekfir Problematiği”, Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, sayı, 40, (2013), s.163-186.
- Koca, Ferhat, “Haram”, (İstanbul: *DİA*, 1997), c.16, s.100-104.
- Kılavuz, Ahmet Saim, *İman Küfür Sınırı Tekfir Meselesi*, (İstanbul: Marifet Yay., 1977).
- el-Ofî, Mehmed Emin b. Hasan b. Hüseyin, *Nasâyihi-i Makbule ve Elfâz-ı Küfür Beyanında Hıfz-ı İman Risalesi*, (İstanbul, 1308) (Müellife ait sekiz tane risaleyi ihtiva eden mecmua'nın 7. Risalesidir.)
- et-Trabzonî, Mehmed Medenî, *Risâle fi 'ademi Tekfir'i-l Mü'min*, Süleymaniye Kütüphanesi, kayıt no:001041, vr.167b-169a.

EL- HÂC MUHAMMED EMİN B. HASAN EL- OFİ'NİN CİHAD RİSALESİ BAĞLAMINDA SİYASETE DAİR GÖRÜŞLERİ

*Hanifi ŞAHİN**

Giriş

Cihad, Müslüman ve Müslüman olmayan toplumlarda neliğine ve nasıl olması gerektiğine dair farklı görüşlerin olduğu bir konudur. Müslümanlar açısından cihadın önemi konusunda pek farklılık yoksa da nasıl olması ve hangi durumlarda gerekliliği konusunda farklı görüşler söz konusudur. İndirgemeci yaklaşımlar, dini metinlerin literal ve bağlamından koparılarak okunması sonucu ulaşılan cihad fikri, özellikle günümüz dünyasında İslam ve Müslüman imgesinin ürkütücü bir profil olarak sunulmasına katkı sağlamaktadır. Cihad, İslam'ı kategorik olarak "öteki" olarak algılayan zihin dünyaları açısından İslam dini için dışlayıcı söylemlerin üretilmesine alan açan bir zemin işlevi görmektedir. Bu yönüyle cihad, İslam dininin, kasıtlı ya da kast dışı niyetlerle, manipüle edilmesine kapı aralama potansiyelini taşıyan birkaç konudan biridir.

el-Hâc Muhammed Emin b. Hasan el-Ofî (1815-1901)'nin yaşadığı dönem Osmanlı'nın hemen her alanda sıkıntılı olduğu bir zaman dilimidir. II. Abdülhamit'in dirayetli yönetimi sayesinde Osmanlı toplumu bir arada tutulmaya çalışılsa da uzun süredir çöküş içerisinde olan bir devleti, içine girdiği tufandan kurtarmak mümkün olamamıştır. Muhammed Emin b. Hasan el-Ofî, Nakşibendi geleneğinin güçlü bir şekilde var olduğu İstanbul Fatih semtinde vaiz ve hocalık görevi ifa etmiş; eserleriyle toplumunu irfan geleneği üzerinden eğitmeye çalışmıştır.

Biz bu tebliğde müellifin düşüncelerinden hareketle Osmanlı'nın son dönemlerinde yaşamış medrese mensubu bir âlimin cihad üzerinden siyasete dair düşüncelerine ve dönemin zihni yapısını dair bazı tespitlerde bulunmaya çalışacağız. Ayrıca onun cihad ile ilgili görüşlerinin gelenekteki karşılığına bakılarak buradan bir dönemin ve bir âlimin fikri yapısının arkeolojisine ulaşmayı da hedefliyoruz.

Eserin Tanıtımı ve Özelliği

El-Hâc Muhammed Emin b. Hasan el-Ofî (1815-1901)'nin on beş civarında eseri tespit edilmiştir. Bu eserlerden birisi de Atatürk Üniversitesi Kütüphanesi Seyfettin Özege Nadir eserler bölümünde biri 23, diğeri 24 sayfadan oluşan ve Osmanlıca yazılmış *Risâle-i Cihâd* adlı eseridir. Müellif, eserde cihat üzerine Türkçe açıklamalar yaptığını belirtir ve dibacede eserin amacını ortaya koyar. Buna göre bu eserin amacı İslam'ın şöhreti, bekası ve vakarı ancak kendisiyle korunan cihad farızasının önemini ortaya koymaktır. Çünkü cihad olmaz ise zül

ve hakaret ehl-i İslam'a musallat olur. Bu nedenle cihad tüm mümin ve mükelleflere farzdır.¹

Müellif eserini on bir alt başlık halinde tamamlamıştır. Bu konular cihadın faziletleri, şehitliğin faziletleri ve hükümleri, cihadın farziyeti, cihadın bir yük olarak görülmesi ve bunun tehlikeleri, cihadın çeşitleri, cihat için okunacak dua ve münacatlar gibi konular, müstakil başlıklar altında işlenmiştir. Eserin beslendiği ana damar Sünnî-Hanefî-Maturidî çizgi olarak görülmektedir. Tam bir Anadolu Müslümanlığı izleri taşıyan eserin fihki kaynakları Osmanlı medrese sisteminde karşılığı olan İbrahim Halebi (ö.956/1549)'nin *Mülteka el-Ebhur* adlı eseridir. Müellif, ayetleri iktibas ederken daha çok işarî tefsirlere yönelmiş, hadisler de ise Buhari ve Müslüm tercih etmiştir.

Müellif eserinde kendi ismini tam olarak El-Hâc Muhammed Emin b. Hasan Ofî olarak tespit etmektedir. O, cihad hakkında Türkçe bir risale yazarak bu konuyu açıkladığını ifade eder: “Malum ola ki, küffâr ile muharebe etmek dinimizde lazım olan şeylerdendir, zira dinimizin şöhreti ve bekâsı ve vakarı cihad ile olur. Eğer cihad olmaz ise zül ve hakaret, ehl-i İslam'a musallat olur. Nitekim Hz. Risalet: “Dirhem ve dinar konusunda cimrilik edip de alım satımlarınızı İne yoluyla yaparsanız, ineklerin kuyruğuna yapışıp ekip-biçme ile yetinirseniz ve cihadı terk ederseniz Allah size öyle bir zillet verir ki, dininize dönmedikçe bu zilleti sizden kaldırmaz.”² Müellif bu hadisi şöyle anlamıştır:

Hile ile mubayaa yapıp devri ile faiz almak üzere alış veriş ve öküzlere tabi olup tarla sürüp ekin ve ziraata razı olup küffâr ile cihadı terk ettiğiniz vakitte Allah Teâlâ size zül ve hakareti galip kılar. Siz bu hakareten halâs olamazsınız, tâki küffâra karşı savaşıncaya kadar.³

Muhammed Emin el-Ofî'ye göre cihat farzdır ve bu farz terk edilemez. Cihadı terk etmek dünyada aşağılık bir hayat yaşamaya; ahirette ise Mevla'nın azabına mahkûm olmaya neden olur. Müellif bu düşüncesini “*Ahiret azabı, elbette daha şiddetli ve daha süreklidir.*”⁴ ayetiyle temellendirir. O halde cihat tüm mümin ve mükelleflere farzdır ve devlet başkanı (imam/padişah) savaşa girdiğinde ona yardım etmek lazımdır. Emirlere, vekillere, askerlere padişaha ve dine her zaman sadakatle bağlanmak, asla ihanet etmemek ve askerden kaçmamak şarttır. Zira ihanet, kizb ve yalan münafıklıktır, özellikle savaş hakkında gerek padişaha gerek askere hıyanetlik edenlere büyük ceza söz konusudur. Böyle şeyler değil müminlere, inançsızlara dahi yakışmaz.⁵

el- Ofî'ye göre cihadın şartları, erkânları ve galip gelmenin birtakım sebepleri vardır. İşte bu *cihad risalesi* bunları on bir fasıl halinde ele almaktadır. Birinci fasıl: cihadın faziletlerini, ikinci fasıl şehitlerin sevabını ve kıymetini, üçüncü fasıl cihadın farziyetini açıklar. Dördüncü fasıl cihadı kerih görüp sevmeyenlerin kötülüğünü ve bunun neden olacağı afetlerini beyan eder. Beşinci fasıl, cihada beden ve mal ile koşup gazilere yardım edenlere verilecek sevabı, altıncı fasıl, cihadın erkânını ve yolunu beyan eder. Yedinci fasıl Allah'ın nusret ve yardımı ve İslam askerinin galip olma sebeplerini, sekizinci fasıl cihat için okunacak duaları açıklar. Dokuzuncu fasıl, kâfirlerden zorla alınan ganimet mallarının hükmünü, onuncu fasıl Bedir savaşını, on birinci fasıl şehitlerin namazını beyan eder. Ona göre bu risale okunmalı ve orada yazılı olanlar hakkıyla uygulanmalıdır. Özellikle bu risaleyi asker ve gazilerin mutlaka okuması ve bilmesi gerektiğini ifade eden müellif;

* Doç. Dr., Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, İslam Mezhepleri Tarihi Öğretim Üyesi, hanifisahin@atauni.edu.tr

1 el-Hâc Muhammed Emin b. Hasan el-Ofî, *Risale-i Cihâd*, İstanbul, t.y, s. 2.

2 el-Ofî, *Risale-i Cihâd*, İstanbul, t.y, s. 2.

3 el-Ofî, *Risale-i Cihâd*, s. 3.

4 Taha 20/127.

5 el-Ofî, *Risale-i Cihâd*, s. 3.

Allah Teâlâ' dine yardım etmeye çalışanlara özellikle gazi ve askerlere ism-i âzam ve habibi muazzam esma-i hüsnâ ve arş-ı âlâ, beyt-i muallâ, Kur'an ve sâir kelâmullah hürmetine, âşıkların ve sabîlerin hürmetine mansûr ve muzaffer eyleye. Dinimize ve devletimize hıyânet kastında olanları mezkûrât hürmetine ıslâh eyleye. Islâh olmazsa Mevla Teâlâ, onların şerlerinden hıfz eyleye. Dinimize ve devletimize düşman olanları perişan eyleye, mezkûrât hürmetine, âmin âmin âmin...⁶

duasıyla bitirir.

Eserin Gelenek İçerisindeki Yeri

Müellifin cihat risalesi, kendisinin de ifade ettiği üzere, temel kaynak olarak İbrahim el-Halebi'nin *Mülteka'l-Ebhur*'unu alınmıştır. *Mültekâ*'nın yaklaşık dokuz sayfayı bulan "kitabu's-siyer ve'l-cihad" adlı bölümü görüşlerinin ana çerçevesini oluşturur. Bu bölümde detaylandırılmak istenen konular "fasıl" alt başlıklarıyla genişletilmiştir. Cihadın dini hükmü, kimlerin katılacağı hususu, savaş başlamadan önce düşmanların İslam'a daveti gibi cihad öncesi yapılması gerekenler, bu davetin kabul edilmemesi halinde cizye konusuyla ilgi detaylar, kadınların ve Mushaf'ların savaşa götürüp götürülmeyeceği hususu, ganimetlerin taksimi, feth edilen topraklarla ilgili tasarruflara varıncaya kadar her türlü konu ele alınmıştır. Aslında *Mülteka*'nın görüşlerinin kaynakları arasında İslam siyaset geleneğinin ya da İslam'ın siyaset paradigmalarının ortaya konulduğu ilk önemli kaynakları olan Fârâbî (ö.339/950'nin *Medinetü'l-Fazıla*'sı, Mâverdi (ö.450/1058) ve İbnü'l-Ferrâ (ö.458/1066)'nın *Ahkâmü's-Sultaniyyeleri*, Nizamülmülk (ö.485/1092)'ün *Siyâsetnâmesi*, Gazzâlî (ö. 505/1111)'nin *Nasihatü'l-Mülûk*'ü, İbn Teymiyye (ö.728/1326) ve Dede Cöng (ö. 975/1567)'ün *Siyâsetü'ş-Şeriyye*' gibi eserler vardır.⁷ Fakat el-Ofî'nin farklılığı, bir filozof gibi meseleye kuramsal bir soyutlama olarak değil, bir fakih, hayatın içinden biri olarak doğrudan meselenin somut yönüne eğilmiş olmasıdır. Aslında bu farklılık, İslam filozoflarıyla fakihlerin arasındaki önemli farklılığın Osmanlı son dönemlerinde tekrar ortaya çıkmasıdır.

Müellifin Cihad ve Siyasete Dair Görüşleri

Müellif birinci fasılda cihadın faziletleri üzerinde durur. O, Allah Teâlâ'nın mücahit ve gazilere cennetler vadettiğini, O'nun vadinden dönmemesinin mümkün olmadığını ifade eder ve bunu "Allah müminlerden, mallarını ve canlarını, kendilerine (verilecek) cennet karşılığında satın almıştır." ayetiyle destekler. Müellif ayeti şöyle anlar:

Allah Teâlâ müminlerin mallarını ve bedenlerini cennet karşılığında satın aldı. Zira Allah kendi adına cihad ederken şehit olanlara cennetleri vadedmiştir. Ayrıca Buhârî'de "İnsanların en faziletlisi Allah yolunda malı ve canı ile cihad eden mümindir."⁸ denilmektedir. Hz. Peygamber'e "İnsanların hangisi üstündür? diye soruldu: O, "Mevla rızası için nefsiyle ve malıyla cihad ve gaza edenlerdir." buyurdu. Bu gaziler için cennet içinde yüz adet derece vardır. İki derece arası yer ile gök arası gibidir." Cihad için bir gün yürümek dünya ve dünya içindeki nimetlerden daha hayırlıdır. Bir insan gaza için yürüyüp üstü başı toz toprak içinde olursa onun bedenini cehennem ateşi yakmaz. Cennetler gazilerin kılıçları gölgesi altındadır.⁹

Müellif ikinci fasılda şehitlerin elde edeceği sevap konusu ele alır. Ona göre şehitlerin emel defterleri kapanmaz, dünya durdukça ve gaziler gaza ettikçe onlara sevaplar yazılır. Şehitler hayattayken olduğu gibi Allah Teâlâ'nın kendilerine tahsis ettiği nimetlerden, cennet yemişlerinden ve hediyelerinden istifade ederler. Zaten ayette "Şehitler ölmez, onlar diridirler fakat siz bilemezsiniz."¹⁰ şeklinde buyurulmuştur. Ayrıca Allah Teâlâ onları cennetlerde ikram ihsanıyla mesrûr eder, ferahlandırır. Ayette "Ve Allah'ın yolunda öldürülenleri, sakın ölümler

6 el-Ofî, *Risale-i Cihâd*, s. 4.

7 Hanifi Şahin "İbn Teymiyye Düşüncesinde Siyasi Kavramlar = The Political Conceptions in the Thought of Ibn Taymiyyah, *The Journal of Academic Social Science Studies*, (2013), cilt: VI, sayı: 3, s. 617.

8 Buhari, cihad, 2.

9 el-Ofî, *Risale-i Cihâd*, s. 5.

10 el-Bakara, 2/154.

sanmayın. Hayır, (onlar) canlıdır, Rab'lerinin katında rızıklandırılırlar."¹¹ buyurulmaktadır. Müellife göre cennete giren müminlerden sadece şehitler dünyaya tekrar dönüp şehit olarak Allah'ın huzurunu çıkmayı temenni eder. Çünkü şehitler, Allah'ın kendilerine yaptığı ikramı gördükleri için on defa dünyaya dönüp tekrar tekrar şehit olmak isterler. Müellife göre gazi ve şehit olmak her kula nasip olmaz. Şehitler için ön görülen sevaplara ulaşmak için niyetlerin temiz olması gerekir. Bunun için de gazinin niyetinin Allah'ın rızasını kazanmak, ilay-ı kelimetullahın yükselmesi, İslam'ın yayılması amaçlarına matuf olmalıdır. Müellife göre İslam kelimesi *La İlahe İllallah Muhammendün Resûlullahtır*. Gazaya katılmak dünyalık elde etmek, şöhret ve makam kazanmak amaçlarına matuf olmamalıdır. Ve dahi gazaya zorla yahut korku ile de katılmamak gerekir. Bu durumlarda şehit sevabını kazanmanın imkânı yoktur.¹²

Müellif üçüncü fasılda cihadın farz oluşunu ele alır. Ona göre küffâr ile cihad farzdır. Allah Teâlâ kâfirlerle mücadeleyi emretmiştir. O, bu düşüncesini ilgili ayetlere, harfi mana vererek temellendirir. İlgili ayette: "*Yakınıınızda olanlara karşı savaşın ve onlar (savaş anında) sizde bir sertlik bulsunlar. Bilin ki, Allah sakınanlarla beraberdir.*"¹³ Müellif ayeti şöyle anlar:

Ey müminler! Size yakın olan kâfirleri öldürün, onlar sizde savaş esnasında sabır ve şiddet bulsunlar. Yani müminler iyi bilin ki, Allah'ın nusreti, yardımı ve himayesi sizinledir. Zira siz, küfrü terk edip mümin olmakla muttaki kullarsınız, benim yardımım muttakileredir.¹⁴

Müellif görüşlerinin fikhî kaynağına işaretle *Mültekâ*¹⁵ kitabına atıfta bulunarak şöyle der:

Mültekâ kitabında müminler için cihadın farz-ı kifâye olduğu kayıtlıdır. Padişaha lazım olan savaş meydanına asker göndermek; bize lazım olan ise canımız ve malımızla padişaha yardım etmektir."¹⁶

Müellife göre *farz-ı kifâye*; savaş için yeterli asker var ise savaşmayanlardan bu farzın düşmesidir. Hiç kimse savaşmaz ise tüm müminler günahkâr olup cehenneme müstahak olurlar. Tüm kâfirler hücum edip galip gelirse, istisnasız tüm müminlere cihad, beş vakit namaz gibi *farz-ı ayn* olur. Hatta kadınlar kocalarından, köleler efendilerinden izin almadan cihada çıkarlar. Beytü'l-mal'de para olmaz ise müminlerden yeterli miktarda para toplanır. Para varsa ek para istemek caiz değildir. Düşmanın eline geçme ihtimalleri olan yerlere askerlerle birlikte kadın ve Mushaf'ı götürmek şer'an yasaklanmıştır. Böyle bir korku yoksa onları götürmek caizdir.¹⁷

Ona göre padişah küffâr ile sulh yaparsa ya da bir emân/güven ortamı oluşturulursa, küffâra izinsiz savaşmak yasaktır, hatta haramdır. Ahitler durdukça, savaş caiz olmaz; ancak ahitlerin bozulması halinde savaş mümkün, hatta gerekli olur. Savaş esnasında kâfirleri, kadınları ve çocukların öldürmek caiz değildir. Yine yaşlılar, âmâlar, kötürümler, cihada güçleri yetmeyenler öldürülmez. Ancak savaşacak güçleri olan, zengin olup malı ile başka birini savaşmasına sebep olan, savaş tekniklerini öğretenlerden birisi ve nihayet melik olursa o takdirde öldürülürler.¹⁸ Müellif "*şimdi harbin hududu ve hükmü böyledir. Bunlar Mülteka'da mezkûrdur.*" diyerek görüşlerinin kaynağını ortaya koymaktadır.

Müellif dördüncü fasılda cihadı kerih görüp sevmeyenlerin durumunu inceler. Ona göre herkesin cihat için gayret göstermesi lazımdır. Cihad, mümkün ise hem mal hem de beden ile yapılmalıdır. Mümkün değilse mal ile beden ile yahut evladını ve yakınına gazaya yollamak suretiyle yapılmalıdır. Mümin hiçbir şey yapamıyorsa "*Ah! Keşke ben de gazaya*

11 Âl-i İmrân, 3/169.

12 el-Ofî, *Risale-i Cihâd*, s. 5-6.

13 Tevbe 9/123.

14 el-Ofî, *Risale-i Cihâd*, s. 6.

15 İbrâhim Halebi, Burhaneddin İbrâhim b. Muhammed (956/1549), *Mülteka'l-Ebhur*, İstanbul, t.y.

16 el-Ofî, *Risale-i Cihâd*, s. 5-6.

17 el-Ofî, *Risale-i Cihâd*, s. 7.

18 el-Ofî, *Risale-i Cihâd*, s. 7-8.

gidebilseydim” temennisi içerisinde olmalı, gazaya gidenlere hayvan veya silah vermek suretiyle cihada destek vermelidir. Zira bir insan cihada gitmez, cihadı kerih görürse, hiçbir şekilde gazaya muhabbet beslemez ve gazilere yardım etmez ise onda münafıklık alameti vardır. Nitekim Hz. Peygamber:

*“Bir kimse cihada gitmeden yahut gazayı temenni etmeden vefat ederse onda münafık sıfatından bir sıfat vardır. Çünkü cihat etmemek münafıkların sıfatıdır.”*¹⁹

demiştir. Müellif bu hadis yorumlarken şöyle der:

Bundan anlaşıldı ki, bir insan gazaya gitmeyi kerih görüp ve evladını da gazadan sebepsiz yere men ederse bu kimse münafıklara benzer, Mevla'ya asi olur, herhâlde münafıklar gibi olur. O halde herkese cihat ve gazaya, gazanın öncüleri olan askerliğe gayret etmek lazımdır. Şimdi insanların çoğunun askere gidişleri zorladır. Kerhen cihada gitmek ve askerlik yapmak cihat sevabını almaya sebep olmaz, çünkü bu kişilerin niyetleri temiz değildir. Niyet, dile gelecek, konuşacaktır. Dolayısıyla her hâlükârda gazaya ve askerliğe Mevlâ rızası için katılmak gerekir.²⁰

Müellif beşinci fasılda cihada beden ve mal ile çalışıp gazilere yardım edenlerin sevabını ele alır. Buna göre bir insanın askerlerin konakladığı kışlada bir gece ve gündüz kılması, bir ay oruç tutmak ve geceleri ibadetle geçirmekten daha sevaptır. Çünkü Hz. Peygamber: *“Askeri kışlalarda serhat boylarında bir gün bir gece oturmak, bir ay oruç tutmaktan ve gecesini ibadetle geçirmekten hayırlıdır. Askerken olduğu mahalde kışlada ölürse dünyadayken ne hayırlı amel işlemişse o amel sevabı yazılır. O kişinin sevabı, rızkı kendisine döner ve o, kabir azabına maruz kalmaktan emin olur.”*²¹ Yine *“bir insan askerken bir gün ve gece nöbet tutarsa dünya ve dünya içindeki mal ve mülklerden daha hayırlıdır.”*²² Müellif bu rivayetten hareketle *“kışlalarda bir gün ve gece kalan için bu sevap var ise bir ya da iki yıl kalanların sevabı kim bilir ne kadar olur?”* şeklinde bir soruyla muhatabını daha da düşünceye sevk eder. O halde askere gitmekten, askere evladını veya yakını göndermekten uzak durmamak lazımdır. Aksine istek ve muhabbetle cihada gitmeye gayret etmek lazımdır.²³

Müellife göre gazaya gidenlere mal infak edene yedi yüz sevap verilir. Nitekim Hz. Peygamber: *“Kim Allah yolunda gazaya giden birini teşhiz ederse o kişi gaza etmiş gibidir.”*²⁴ Gazaya gidecek birine lazım olan silah, elbise, akçe gibi şeyler veren kişi, gerçekte gaza etmiş gibidir. Hadisten anlaşıldığına göre gazaya gidenlere yardım etmek büyük bir iştir. Bu konuda gaflete düşmemek, gazaya gidenlerin geride bıraktığı aile fertlerine kollayıp gözetmek bile gaza yapmış sevabı kazandırır. Zira Hz. Peygamber *“gazaya gidenlerin evladı iyaline hizmet edip işlerine yardımcı olan kişi, gaza etmiş sevabı alır.”*²⁵ Müminlere ve hepimize lazım olan gazaya ve askere gidenlerin çocuklarına bakmak, hizmet etmekten uzak durmamaktır.²⁶

Müellif altıncı fasılda cihadın erkânını ve yöntemini ele alır. Ona göre cihat meydanına çıkıldığında cihada başlamak üzere iken yapılacak ilk iş, kâfirlerin İslam'a davet edilmesidir. Bu daveti kabul etmeyenler cizye ödemeleri istenir, edilirler, kabul etmezlerse Allah'a tevekkül edilip savaşa başlanır. Mücahitler savaşa başlamadan önce samimi bir şekilde tüm günahlardan tövbe ederler, Allah'a zikir ve tevekkül ile itimat ederek yardım isteyerek savaşa başlarlar. Fakat bu savaşa girecek olanların savaştan korkmamaları, akıllarından savaştan kaçma düşüncesini geçirmemeleri gerekir. Aksine, cesur olmaları gerekir, çünkü korkmak

19 Müslim, el-İmare, 47; Ebu Davud, Cihad, 17; Tirmizi, Cihad, 2.

20 el-Ofî, *Risale-i Cihâd*, s. 9.

21 Buhari, Cihad, 73; Müslim, İmare, 50; Tirmizi, Cihad, 26.

22 Buhari, Cihad, 4; İbn Mace, Cihad, 2.

23 el-Ofî, *Risale-i Cihâd*, s. 10.

24 Tirmizi, cihad, 4; Ebu Davud, Cihad, 45.

25 Buhari, Cihad, 40; Müslim, İmare, 38; Ebu Davud, Cihad, 20.

26 el-Ofî, *Risale-i Cihâd*, s. 11.

insanın ömrünü uzatmaz. Savaşa cesaret etmek, insanın ömrünü kısaltmaz. Yine ona göre asla savaştan kaçılmamalıdır, zira firar etmek büyük günahdır, hakaret ve alçaklıktır. İslam'a, dine, Allah Teâlâ'ya ve padişaha ihanettir. Ancak Allah'a sığınıp ileri gitmeye gayret edilmeli, "Mevla'nın yardımı mutlaka ulaşacak, İslam mutlaka zafer bulacak" düşüncesinde olarak gayretini yüksek tutmalıdır. Dahası mücahitlerin savaş esnasında Mevla'nın rızasını kazanmak ve ilâ-yı kelimetullahın duyurulması tek hedef olmalıdır.²⁷

Müellif savaştan mücahitleri tanımlamak için çeşitli metaforlar kullanmakta, mücahitleri çeşitli hayvanlara benzetmektedir. Ona göre savaşa girecek mücahid, savaşırken aslana benzemelidir; çünkü aslan korkmaz, düşmanından firar etmez, zira düşmandan korkmak zül ve hakarettir. Aslan düşmana tekrar tekrar hamle ederek kendine korkuyu yaklaştırmaz. Gazi, bu aslan gibi olmalı, korkmamalıdır. Ayrıca o, kaplana benzemelidir, zira kaplan asla düşmana boyun eğmez. O, tevazu göstermeyip kibirlenir. Gazi de kâfirleri tahkir edip kendini İslam şerefiyle şerefli ve üstün bilmelidir.²⁸

Gazi, tüm azalarıyla cihat ederken bazı hayvanlara benzemelidir. Hayvanların bir kısmı düşmanla savaştıklarında bütün azalarıyla savaşır, düşmana hamle ve hücum ederken cesur olmalıdır. Cesur olarak düşmanına hamle eden asla arkasını düşmana dönmez. Gazi de mümkün oldukça düşmana arkasını dönmez. Gazi savaşırken kurda benzemelidir, zira kurt girdiği yerde hayvanları yağma etmek ister. Bir taraftan başarıya ulaşamazsa mutlaka başka bir yerden dener. Gazi de hücum ve hamle ettiğinde yağma etmeye, dağıtmaya gayret eder. Bir taraftan olmaz ise mutlaka başka bir taraftan saldırmalıdır.²⁹

Gazi savaşırken karınca gibi olmalı, yanına fazlasıyla silah almalıdır. Karınca vücudundan büyük yük taşıdığı gibi gazi de gücünün üzerinde işler yapmalıdır. Gazi taşlar gibi yerinde sabit olmalıdır. Düşman geldiğinde taş gibi durmalı, hemen kaçıp gitmemelidir. O, sabırda eşek sabrına sahip olmalıdır. Gazi ahdini yerini getirmede ve sadakat konusunda köpeğin sadakatine ve vefa duygusuna sahip olmalıdır, çünkü köpek, sahibi ateşe ya da suya düştüğünde onu yalnız bırakıp gitmez, onun yanında durur. Gazi, fırsat kollamada horoza benzemelidir, zira bir horoz diğer horozların ortadan kaybolmasını bekler ve sonra tavuklarla birlikte olur. Gazi de bekleyip fırsat buldukça düşmana saldırmalıdır. Gazi, savaş esnasında huşu ve sükûnet üzere olmalıdır. Namaz kılanlar imamlarına muhalefet etmediği gibi gazi de komutana tabi olup muhalefet etmemelidir. Tıpkı bir gelinin kendini süslemesi gibi Gazi de kendini silahlarıyla süslemelidir. Gazi savaş esnasında kibirlenmelidir. Gazi, hile yapmakta tilkiye benzemelidir. Savaş meydanında ötede beride dönmekte dolaşmakta bir çocuğa benzemelidir. Düşmanlarına nara attığında sesi gök gürlemesi gibi olmalıdır.³⁰ Müellif, bu düşüncelerini önemli işari tefsirlerden biri olan İsmail Hakkı Bursevî (v.1137/1725) *Tenvirü'l-ezhan min tefsiri'l-ruhi'l-beyân* eserinden aldığını ifade etmektedir.³¹

Müellife göre cihada katılacak Müslümanlar her şartta gazi ve şehitlere verilecek nimetleri tefekkür edip cihad esnasındaki zorluklara sabretmelidirler. Mevla'nın yardımının müminlerle olduğunu bilip cesaretle hareket etmeli, Allah'ın kâfirlerin kalbine korku salacağını bilerek hamle etmelidirler. Zaten Allah Teâlâ "kâfirlerin kalbine korku salacağız"³² buyurmaktadır. Allah'ın müdahalesiyle kâfirlerin müminlere mukabele kudretleri kalmayacağından tıpkı hayvanların kırılması gibi kâfirler katledilecektir. Ona göre bu savaş Allah rızası için olursa Allah Teâlâ böyle korkuyu kâfirlerin kalbine sarar, savaş fisk ve fasıd amacıyla yapılırsa

27 el-Ofî, *Risale-i Cihâd*, s. 12.

28 el-Ofî, *Risale-i Cihâd*, s. 12.

29 el-Ofî, *Risale-i Cihâd*, s. 13.

30 el-Ofî, *Risale-i Cihâd*, s. 13,14.

31 el-Ofî, *Risale-i Cihâd*, s. 13,14.

32 Al-İmran, 3/151.

müminlere Allah'ın herhangi bir yardımını olmayacağı gibi, Allah korusun, müminler acı bir hüsrana bile yaşayacaklardır.³³

Gazi, savaşa başlamadan tevbe istiğfar eder, Allah Teâlâ'yı zikreder, tevhid ve tekbir ile Allah'a dua eder, niyazda bulunur. Gazi, asker sayısına ve ellerindeki güçlere değil, Mevla'ya tevekkül etmeli, güvenmelidir. Gazadan asla dünyalık elde etmeyi amaçlamamalıdır. Eğer bu hususlara dikkat edilirse yardım Allah'ın izni ile ulaşacaktır. Savaş esnasında her mücahid her türlü başarının Allah'tan geldiği bilincinde olmalıdır. Komutanın görevi de kâfiri öldüren mücahide öldürdüğü kişinin üzerindeki şeyleri o gaziye vermedir. Komutan askerlerine: “*Savaşın, size çokça ganimet vereceğim.*” diyerek askeri cesaretlendirmek üzere vaatlerde bulunmalı ve vaadinde durmalıdır.³⁴

Müellif yedinci fasılda Allah'ın yardımını ve askerinin galip olma sebeplerini beyan eder. Ona göre sebepler çoktur, hepsi olmasa da bir kısmı açıklanabilir. Öncelikle samimi bir niyet ve çok sabırlı olmak gereklidir. Takva, yani her işlerde Mevla'dan korkup şeriatı ayrılmamalıdır. Allah'ın emri üzere olup isyan ve günahattan uzak durmak, tüm günahlardan samimiyetle tövbe etmek, emr-i bil maruf ve nehyi anil münker yapmak, cesur olup korkmamak, Allah'a çokça dua ve niyazda bulunmak, Allah'ın yardımına itimat edip güvenmek, askere, teçhizata ve istihkâma ve diğer mahlûkata itimat etmemek, asla ihaneti düşünmemek, her zaman sadakat üzere olmak, Hz. Peygamber'in sünnetine devamlı uymak gereklidir. Çünkü Peygamber “sahibüddin” ve Vekilullah'tır. Allah'ın yardımını Resulüne ulaştığına göre onun sünnetine uyanlara da ulaşacaktır.³⁵ Ona göre savaşa başlamadan önce bir avuç toprağa Yasin Suresini başından 9. ayete kadar okuyup düşman tarafına serilmeli, bu esnada “yüzleri kara olsun” diye beddua edilmelidir. Bu duanın kâfirlerin perişan olmasında katkısı büyüktür. Allah Teâlâ'nın “*ok atarken sen atmadın*”³⁶ sözünde olduğu gibidir.

Müellife göre bu sebepler ayet ve hadislerle sabittir. Risale özet olduğundan burada detaylarına yer verilmemiştir. O, Arapça olarak yazdığını belirttiği cihad risalesinde sebeplerin bazılarını detaylı açıkladığını ifade eder. Ona göre bu sebeplere sarıldığında Allah'ın izni ile zafere ulaşılır ama bu zaferin Allah'ın bir lütfu olduğunu bilmek lazımdır. Yenilgi de Mevla'dandır, sebebi kendi isyanlarımızdır. En büyük perişanlığın birkaç sebebi vardır. Bunlar; {emri bil maruf ve nehyi anil münkeri terk, açıktan zinanın yapılması, içkinin içilmesi}³⁷, dünya ziynetine meyletmek, rüşvet almak, ehli hakka hor bakmak, isteyerek kâfirlere benzemek ve kâfirleri sevmek, ana babaya asi olmak, Allah'ın emirlerine uymada kusur, yasaklarına riayet etmemek, dahası en büyük farz olan namazı kılmamak, cemaatten ayrılmak ve sair farz ve sünnetleri terk etmektir. Yalan söyleyip münafık olmak, özellikle cihat hakkında münafıklık etmek, kâfirlere fayda Müslümanlara zarar verdiği için en büyük pisliklerdendir. Tüm günahlar perişan ve yenilmeye sebeptir. Bu sayılardan dolayı tövbe etmek gerekir, bu günahlara meyletmek akıl kârı değildir.³⁸

Müellif sekizinci fasılda cihat için okunacak duaları ele alır. Ona göre duaların kabul olması için bazı şartlar vardır. Bunu için hayırlı ve sevaplı amel işlemek gereklidir. Bütün günahlardan tevbe etmek, huzuru kalp ile huşu ile Mevla'yı görür gibi dua etmek, meşru, menkul dualarla dua etmek, dua kabul olacak diye Mevla'dan himmetini yüksek tutmak, duada teğanni ve lahin yapmamak, okunan duayı sonuna kadar okumak, kibleye dönerek, ellerinin içlerini göğe doğru açarak okumak, duanın kabulünde acele etmemek, dua kabul olmadı diye

33 el-Ofî, *Risale-i Cihâd*, s. 14.

34 el-Ofî, *Risale-i Cihâd*, s. 14,15.

35 el-Ofî, *Risale-i Cihâd*, s. 15-16.

36 Enfal 9/17.

37 Parantez arasındaki ifadeler elimizdeki iki nüsha farklılıklarına aittir.

38 el-Ofî, *Risale-i Cihâd*, s.16, 17.

ümidini kesmemek, cemaat usanmasın diye duaları uzun tutmamak, duanın başında ve bitişinde hamdu sena ve salatu selam okumak, dua bitince eller yüze sürmek gerekir.³⁹

Müellif örnek dua kalıplarının Kur'an⁴⁰ ve hadislerde yer aldığını ifade ederek ayetlerden iki, hadislerden ise on tane kalıba örnek dua kalıplarına işaret etmektedir. Ona göre dualar, özellikle Kur'an'da ve hadislerin gücünden istifadeyle, Arapça yapılmalıdır. Zira bunun bir bereket hâsıl edeceği düşünülmektedir. Bu nedenle ısrarla ayet ve hadislerde yer alan ve Allah'tan zafer vermesini isteyen ayetlerin okunması istenir, mutlak güç olarak görülen Mevla'nın yardımı beklenir.⁴¹

Müellif dokuzuncu fasılda kâfirlerden alınan ganimetlerin durumunu ele alır. Ona göre imam yani padişah bir memleketi fethettiğinde dilerse o memleketin topraklarını gaziler arasında taksim eder, dilerse o memleketin kâfirlerine temlik eder. Kâfirlere cizye vergisi, yerlerine ve tarlalarına haraç tayin eder. İmam, dilerse erkek esirleri öldürür, müminlere faydalı olsunlar diye, onları esir edebilir. İmam onları hür olarak bırakılabilir ki, onlardan cizye ve haraç alınmak suretiyle müminler faydalansınlar.⁴²

Kadın ve çocuk esirlerin katli caiz değildir, onlar sadece savaşlırsa öldürülürler. Kadınlar ve çocuklar esir olduktan sonra İslam'a girmek isterlerse bu, onların esir olmasına mani teşkil etmez. İmam Muhammed ve İmam Yusuf'a göre Müslümanların esirlerini kurtarmak için, esirler İslam diyarına geldikten sonra küffâr memleketlerine gitmeleri için salıvermek caizdir. İslam topraklarına götürülmeler, nakilleri zor olan hayvanlar kesilir ve taşınması sıkıntılı olan silahlar kullanılmaz hale getirilir, bu tür silahlar bulunmayacak ve ele geçmeyecek şekilde saklanır.⁴³

Müellife göre ganimet beş hisse üzerinden dağıtılır. Bir hisse beytülmal için imam tarafından alınır, kalan dört hisse gaziler arasında taksim edilir. Atlı olan insana iki, piyade olana tek hisse verilir. Ona göre daru'l- harpte ganimetler taksim edildikten sonra dahi olsa esir cariyelerle, *istibraddan*⁴⁴ sonra da ilişkiye girmek caiz değildir, fakat İmam Şafii'ye göre taksimden sonra caizdir. Hanefi Mezhebimizde diyar-ı İslam'a çıkmadan esir cariyelere cima caiz olmaz.⁴⁵

Müellif onuncu fasılda Bedir gazasını ele alır. Hikâye tarzı bir sunuş kullanan müellif Bedir Savaşına ait tarih kaynaklarındaki rivayetleri aynen aktarır. Buna göre bu savaş, hicretin ikinci senesinde vuku bulmuştur. Sebebi şudur: Cebrail (as) Mekkeli müşriklerin ticaret kervanlarıyla Şam'dan dönmekte olduklarını, bunlara saldırılması gerektiği yönünde Allah'tan bir emri Hz. Peygamber'e ulaştırır. Hz. Peygamber de üç yüz on üç sahabeyle müşriklerin üzerine yürür. Ebû Süfyân Hz. Peygamber'in ashabıyla yola çıktığı haberini "*Mallarınızı Muhammed alacak, malları kurtarmak için acele yetişiniz.*" şeklinde bir haberi Mekke'ye ulaştırır. Ebû Cehil bu haberi Mekke halkına duyurur. Bunun üzerine Mekke halkı toplanıp çıkar, bir süre gittikten sonra eşyalarının selamette olduğunu görür, bunun üzerine kabilenden bazıları geri döner ama Ebû Cehil "Muhammedî öldürmeden geriye dönmem." diye yemin eder ve Bedir denilen mahalle gelip Bedir Kuyusu yakın bir yerde konaklar. Rasûlullah ashabıyla

39 el-Ofî, *Risale-i Cihâd*, s.17.

40 İlgili ayetlerin mealleri şöyledir: "Rabbimiz! Günahlarımızı ve işimizdeki taşkınlığımızı bağışla; ayaklarımızı (yolunda) sabit kıl; kâfirler topluluğuna karşı bizi muzaffer kıl!;(Bakara, 2/S286)

"... Bizi affet! Bizi bağışla! Bize acı! Sen bizim Mevla'mızsn. Kâfirler topluluğuna karşı bize yardım et!" Al-i İmran, 3/147)

41 el-Ofî, *Risale-i Cihâd*, s.18.

42 el-Ofî, *Risale-i Cihâd*, s.19.

43 el-Ofî, *Risale-i Cihâd*, s.20

44 İstibrad: cariyenin rahminde çocuğun olup olmadığının anlaşılması için bir süre beklenmesi, kendisini satın alan efendi ile cinsel ilişkiye girememesidir.

45 el-Ofî, *Risale-i Cihâd*, s.20

seyredip giderken Cebrail *“Ya Muhammed! Allah Teâlâ sana iki şeyden birini verdi, dilerseñ kafîleye yetişip el koy, dilerseñ müşriklerle muharebe et, Mevla yardımını vadetti, hangisini dilerseñ onun sana vererektir.”* Rasûlüllah ashabına danışıp istişare ettiğinde ashap iki gruba ayrıldı. Biri kafîleye saldırmayı diğeri ise müşriklerle savaşmayı önerdi. Rasûlüllah da gazaya niyetlenince ashabın ittifakıyla müşriklerle savaşa karar verildi. Bu esnada Cebrail beş yüz melek askerini sağ tarafına Mikail beş yüz melek askerini sol tarafına saf oldular. Nitekim Allah Teâlâ, *“Ben sizi bin melek desteklerim”* buyurmuştur. Sonra bin melek daha sonra da bin melek desteğe gelmiştir. Böylece savaşa iştirak eden toplam melek sayısı üç bin oldu. Bedir Gazasına gelen Meleklerle kâfirlere karşı savaşmışlar, onların elbise ve sarıkları saf beyaz, atları ise siyah- beyaz renklere sahipti.⁴⁶

Müellif bu savaş esnasında ashabın yaşadığı olağan üstünlüklere de yer vermektedir. Buna göre Hz. Peygamber ashabıyla Bedir'in susuz tarafına yerleştiğinde o gece müminlerden birçoğu ihtilam olmuştu. Ashop gusletmek ve abdest almak için su bulamadılar. Şeytan insan suretinde bunlara vesvese verip *“Ey Muhammed ashabı! Allah'ın kulları Muhammed'in tabileriyseniz diyorsunuz. Eğer sizin dininiz hak ise Bedir kuyusu müşriklere değil, size nasip olurdu. Şimdi siz cünüp ve abdestsiz olarak namaz kılacaksınız”* dedi. Müminler bu vesveselerden mahzun oldular. Allah Teâlâ o gece çok yağmur yağdırdı, dereler su doldu, ashap gusledip abdest aldı, hayvanlarını suladılar, sevindiler ve şeytanının vesvesesinden kurtuldular, ertesi gün savaşa başlamaya karar verdiler, bayraklar dikerek savaş düzeni aldılar. Hz. Peygamber *“Ey Allah'ım bana vadettiğini istiyorum”* dediğinde arkasından Cebrail yetişip *“Ey Muhammed! Bir avuç toprak al, müşriklerin yüzüne karşı at”* dediğinde Rasûlü Ekrem, bu toprağı kâfirlere karşı attığında onların gözleri ve yüzleri toprakla doldu ve dağılmaya başladılar. Müminler bu esnada onları takip ederek onları hayvan gibi öldürdüler. Bir kısmını esir aldılar, nice mal ve ganimetlerine el koydular, sonra elde edilen başarıyla bir birlerine karşı iftihar etmesinler diye Allah Teâlâ başarıyı kendine bağladı *“...siz öldürmediniz fakat öldüren Allah'tır”*⁴⁷ şeklinde bir tembihle onları uyardı. Müellife göre bunun faydası şudur: Nusret ve zafer, askerinin gücü ve sayısından değil, Allah'tandır. *“...Attığında sen atmadın, ama Allah attı.”*⁴⁸ Ayeti bunu ifade eder. Müellif bu ayeti şöyle anlar: *“Ey Muhammed! Görüntü itibariyle oku sen atmış isen de hakikaten başarı benim kuvvetimendir. Zira bir avuç toprak atıp tüm kâfirlerin gözüne yetiştirmek Mevla'nın kudretine mahsustur, insan kudret buna taalluk etmez”* demektir ve bunda çok hisse vardır ve ehli onu fihmeder.⁴⁹ Anlaşıldığı kadarıyla müellif, insanların gurura kapılma ihtimallerinin önüne geçmek için, hayatlarında bir başarı olduğunda onun kesinlikle Allah'a ait olduğunun bilinmesini istemekte, başarının Allah'a havale edilmesini önermektedir. Onun bu düşüncesi her iki nüshada da aynı yerlerin altı çizilerek vurgulanmıştır.

Müellif, Bedir Gazasına ait istatistiki tespitlerde de bulunmuştur. Buna göre Bedir Savaşına katılan ashabın sayısı üç yüz on üçtür. Bunların sekizi kılıçlı, altısı zırhlıdır. Savaşta yetmiş deve, iki atlı vardır. Kâfirler ise bir rivayete göre üç, bir rivayete göre iki bin, bir başka rivayete göre de bin kişidir. Müminler oldukça az sayıda asker ve teçhizatla kendilerinden sayıca çok ve donanımlı orduyla savaşmışlar. Onların başarısı sırf Allah Teâlâ'nın yardımıyla olmuştur. Savaş esnasında on dört mümin şehit düşmüştür.⁵⁰

Müellif on birinci fasılda şehitlerin namazını anlatır. Ona göre savaşılan kâfirler ve şeriat yolundan çıkıp padişaha asi olan yolları kesen kişilerin öldürdüğü Müslümanlar, yaralandıktan sonra yemek-içmek, alış veriş yapmak gibi, dünyalık işlere karışmaz ve üzerinden bir namaz

46 el-Ofî, *Risale-i Cihâd*, s. 21-22.

47 Enfal,9/17.

48 Enfal,9/17.

49 el-Ofî, *Risale-i Cihâd*, s. 23.

50 el-Ofî, *Risale-i Cihâd*, s. 24.

vakti geçirmeden ölürlerse bunlar hakiki şehit olarak kabul edilirler. Üzerlerindeki aba, çizme, kürkler, mestler gibi kefen cinsinden olmayan elbiseleri çıkarılır. Kefen için sünnete uygun olan örtünme miktarına dikkat edilir. Eğer şehidin üzerindeki çıkarıldığında örtünmek için gerekli sünnet miktarında eksiklik olursa sünnet miktarı tamamlanır. Şehitler yıkanmaz, hemen namazları kılınıp kanlarıyla defnedilirler. Fakat savaşa katılan kişi yaralandıktan sonra dünya işlerine karışıp bir gün ya da bir namaz vakti kadar yaşar sonra vefat ederse, o zaman yıkanır ve namazı kılınır. Bu ikisi arasındaki temel fark, öldükten sonra dünyada yıkanıp yıkanmamalarıyla ilgilidir, ama sevap bakımından her ikisi de aynıdır. Allah doğruyu en iyi bilendir ve dönüş onadır, kurtuluş hidayete tabi olanlardır.⁵¹

Sonuç

El-Hâc Muhammed Emin b. Hasan el-Ofî (1815-1901) Osmanlı devletinin son dönemlerinde yaşamış olmasına rağmen Osmanlı geleneğinin yetiştirdiği ulemanın sahip olduğu hemen her donanıma sahiptir. O, tasavvuf ve klasik medresede geleneğinden istifade etmiş, eserlerini Arapça ve Türkçe kaleme almıştır. Cihad üzerine yazdığı risalesini Arapça ve Türkçe olarak yazmıştır. Açıklamalarından anlaşıldığı kadarıyla Türkçe olarak kaleme aldığı risalenin hedef kitlesi Osmanlı ordusunda görev alacak gazilerdir. Bu nedenle görüşlerini ifade ederken askerlik için gerekli olan cesaret ve sadakat kavramları üzerinde sıklıkla durmaktadır. Müellif, cihadın hükmünü ele alırken öncelikle meseleye İslam'ın var oluşu- yok oluşu perspektifinden bakmaktadır. O, cihadı bir güç sunma çabası olarak değil, savunma savaşı olarak değerlendirmekte, cihat vasıtasıyla İslam'ın ve Müslümanların izzetinin mutlaka korunması gereği üzerinde durmaktadır. Müellif, cihadı temellendirirken kullandığı kavramlar itibariyle yeni şeyler ortaya koymamaktadır; ancak cihad, çok bilinen ve fıkıhın alt başlığı olarak birçok yerde yer alan bir konu olsa da müellif cihadı çok güçlü ifadelerle, gerekçelerle ortaya koymuştur.

Müellif, cihadın hükmünden nasıl yapılacağına dair bütün düşüncelerini Kur'an-ı Kerim ve Hz. Peygamber'in hadisleriyle temellendirmiştir. Kullandığı kavramlar, verdiği örnekler ve takip ettiği epistemoloji, kendinden önce İslam toplumunun önemli bir parçası olan Osmanlı düşünce geleneğinin bir devamı niteliğindedir. Bu anlamıyla onun hem siyaset hem de cihad anlayışı konusunda orijinal bir yönü olduğunu iddia etmek zordur. Ancak müellifi farklı kılan husus, bir medrese âlimi olarak çok iyi kavradığı geleneksel birikimi başarılı bir şekilde düşüncelerine aktarmış olmasıdır. Onun siyaset ve cihada dair kavramları, İslam siyaset paradigmasının gelişiminde önemli katkıları *Ahkamu's-Sultaniyye* tarzındaki eserlerde sıklıkla yer almaktadır. Bu tarz eserlerdeki kavramları iyice içselleştirmesi, naslardan ve Hz. Peygamber'in uygulamalarından somut örneklerle teyit etmesi, müellifin farkını göstermektedir.

Onun cihada dair görüşlerinde hem tasavvufi düşüncenin hem de medrese geleneğinin izlerini görmek mümkündür. Cihadı İslam'ın ve Müslümanların onuru olarak görmesi, hiçbir surette cihattan kaçılmayacağını savunması, cihadı Allah'ın şanının yüceltilmesi olarak tanımlaması gibi yönlerinde medrese geleneğinin; Müslümanın hayatında ulaştığı ya da ulaşacağı hiçbir başarıyı kendisine mal etmemesi, her türlü başarıyı Allah'ın bir lütfu olarak yorumlaması görüşlerinde ise tasavvufun katkısı görülmektedir. Ona göre insanın kendini başarılı görmesi mutlak iradedden bağımsızmış gibi davranmaya yol açar. Bu ise insanın felaketidir. Hz. Peygamber bile böyle bir duyguya kapılmasın diye Allah Teâlâ Bedir'deki zaferi kendisine nispet etmiştir. O halde Hz. Peygamber'e tanınmayan bir özelliğin diğer Müslümanlara tanınmayacağını bilerek buna göre hareket etmek gerekmektedir.

51 el-Ofî, *Risale-i Cihâd*, s. 24.

Risale-i Cihâd'da ahkâma dair konularda Osmanlı medreselerinde karşılığı olan İbrahim Halebi'nin *Multekâ* adlı eseri; ayetlerin iktibas edilmesinde, rahat yorumlara imkân tanınması nedeniyle olsa gerek, işari tefsirlere; hadislerin kaynaklığında ise temel hadis metinlerinden Buhari ve Müslim'in eserlerine müracaat edilmiştir. Risalenin son kısmında yer verilen tarihi bilgiler, genel İslam tarihi kaynaklarıyla örtüşmektedir. Bedir Savaşında yaşanan olağanüstülüklerle yer vermesi dikkat çeken bir farklılıktır. Onun bu rivayetlere yer vermesinin gerekçeleri arasında asker sınıfını cihad konusunda motive etme düşüncesi olabilir.

Onun cihada dair düşüncelerinin bir bütün olarak İslam siyaset geleneğinde ifade edilenlerden pek farklı değildir. Ancak eserin dili, cihadın meşruiyeti ve hikmeti için sunulan deliller, gerekçeler, cihadın anlaşılması için başvurulan metaforlar ve nihayet Hz. Peygamber'in hayatından somut örneklerle meselenin izah edilmesi eserin ve müellifin en orijinal ve güçlü tarafları görülmektedir.

OFLU MUHAMMED EMİN EFENDİ'NİN FIKIHÇİLİĞİ

Fetullah YILMAZ*

A. Hayatı ve İlmî Kişiliği

Bu tebliğde fikhî risaleleri çerçevesinde M. Emin Efendi'nin fıkıhçılığı ele alınacaktır. Söz konusu ilim adamının fıkıhçılığı; ilmi kişiliği, üslubu, kaynakları kullanma usulü, hükümleri hayata uyarlama yöntemi ve istidlal metodu gibi hususlar çerçevesinde işlenmeye çalışılacaktır. Önce hayatı ve ilmi kişiliğe değinilecek, sonra da fıkıha dair eserleri hakkında genel ve dikkat çekici yönler ele alınarak değerlendirme yapılacaktır.

Oflu Muhammed Emin Efendi Osmanlı Devleti'nin son devrinde yetişmiş ilim ehlinde olup, 30 yıl Fâtiş Câmii vâizliği yapmıştır. 1815 yılında Of'ta doğan, 16 yaşlarında ilim tahsili için yaya olarak Erzurum'a giden M. Emin Efendi burada sekiz yıl ilim tahsil etmiştir. 1838 yılında ise İstanbul'a gitmiş ve 1901 yılında vefât etmiştir. Kabri İstanbul Fâtiş Câmii'nin kible tarafındaki bahçede, Fâtiş Sultan Mehmed Han türbesinin karşısındadır.¹

"M. Emin Efendi, Nakşibendiliğin İstanbul'da çok hususi bir tezahürü olan ve Fatih Sofuları adı verilen cemaatin müessisi idi. Kendi cemaatleri haricinde kız almazlar, devlet hizmetine girmezlerdi. İmam-ı Rabbanî'ye bağlıydılar. İmam-ı Birgivi'nin *Tarikat-ı Muhammediye*'si onların önderiydi. Karşı oldukları şeylerin başında gelenlerden biri de tütün (duhan) içmektir. Bundan dolayı bu asırda tütüne karşı yazılmış en önemli ve olaylı reddiye, bu cemaatin kurucusunun kaleminden çıkmıştı."² Bu risale hakkında aşağıda bilgi verilecektir.

30 yıllık Fatih Camii vâizliği görevi süresince on iki kez sürgün ve hapis cezası almıştır.³

M. Emin Efendi çoğu Osmanlı âlimi gibi çok yönlü bir ilim adamıdır. Devrinin adından söz ettiren bir âlimi olarak yaşadığı dönemin sorunlarına eğilmiş, bu meyanda özellikle halka yönelik bilgilendirme ve irşad faaliyetleriyle öne çıkmıştır. Üslubundaki açıklık ve sertlik diğer dikkat çeken özelliklerindedir.

Kendisini, "Trabzon nahiyesi, Of kazalı Muhammed Emin ibn Hasan olarak tanıtan müellifin⁴ fıkıhçılığına geçmeden, genel olarak ilmî kişiliğine dair bazı noktalara dikkat çekmek istiyoruz. Emin Efendi insanların arasına ve törenlere katılmayan, halka nasihatle meşgul bir kişiliktir. Bir eserinin başında yazdığı şu ifadeler dikkate değerdir:

* Yrd. Doç. Dr., Gümüşhane Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, İslam Hukuku, fyilmaz@gumushane.edu.tr

1 Haşim Albayrak, *Oflu Hoca Kavramını Oluşturan Din Adamları*, (Sahhaflar Kitap Sarayı, İstanbul, 2008), s. 343.

2 Albayrak, *Oflu Hoca* (Ali Birinci, *Tarih Yolunda* adlı eserden naklen), s. 343-344.

3 Albayrak, *Oflu Hoca*, s. 347.

4 Muhammed Emin Efendi, *Necâtü'l-müminin*, (Kırımı Abdullah Efendi Matbaası, İstanbul), 1308, s. 3.

İşbu *Necâtü'l-müminîn* adlı istenen ve kabul gören risale, gayet menfaatli, hususiyle avam-ı nâsa ziyadesiyle faydalı bir eser olup, 1308 senesi, müellifi bulunan reşadetlu ve zehadetlu el-Hâc Muhammed Emin Efendi'nin marifet-i âcizanesiyle ... basılmıştır. Ve benim teliflerimin imtiyazı, kârı, zararı ve tab'ı kendime ve evlatlarıma râcidir. Bunların tab'ına ve kârına göz koyup, bizden izinsiz tab'ına kıyam edenlerin gözleri kör olsun ve esmâ-yı hüsnâ ve ism-i a'zam ve Kur'ân ve Resûl-i Ekrem ve Beyt-i Mükerrerem hürmetine inşaallah karîb zamanda perişan ve fulusa muhtaç olalar.

Sigaranın haramlığına ilişkin yazdığı risalenin başındaki şu ifadeleri onun ilme ve ulemaya bakışını aksettiren önemli ifadelerdir:

Şimdiki ulemanın çoğu dünya sevgisine dalmış olduğundan cahillere dalkavukluk (müdahene) ve dünya ehline, fasıklara ve zalimlere karışıp, kendileri de tütünü kullanmada cahiller gibi olup, tütün hakkında olan fena, kabîh, zarar, mekruh ve haram olmasını ve hükmünü cahillere açıklamazlar. Belki tütünü içmekle cahillerin onu içmesini sebep olurlar. Âlimlerin bu cahillerle kahvehane denen rezalet yerinde beraber oturmaları, fasık ve zalimlere karışmaları dinin fesadına sebep olur; bu zamanda olduğu gibi, neûzu billâh. Ve dahi ulemanın böyle fena ve fesat olmalarına cahiller sebep oldu. Zira avamlara ve cahillere farzdır ki, ulemaya ta'zim ve ikram etmek. Lakin cahiller nefislerine ve şeytana muvafakat etmekle gayet âsi ve fasık olup, ulemalar bunlara vaaz ve nasihat edip, günah ve fena şeylerden men ve nehyettikte, bu nasihatlar nefislerine ağır ve acı olmakla ulemalara buğzedip, kaçmak muamelesi göstermekle, ulemalar medar-ı maişette muztar kalıp insanlar arasında şöhret bulalım diyerek cahillere muvafakat etmeğe başlayıp, sonra müdahene ederek beraber olup, nihayetinde ulemalar cahiller ve zalimlerle beraber olup, haktan sükût edip, fisklar ve masiyetler çok olup, her memleketler ulemasız kalmış gibi cehil dünyayı kaplamıştır. Böyle olması her kimsenin malumudur.⁵

İnsanların en çok ihtiyacı olduğunu düşündüğü konularda kitap ve risaleler yazan M. Emin Efendi'nin fıkıhla ilgili eserleri dikkat çekici bir mahiyet arz eder. Kendisinin etkili bir ilim adamı olduğu, eserlerinin ülkemizin dört bir yanına yayılmış olmasından anlaşılmaktadır. Eserleri hakkında, “Bu risalelerin her biri bir mürşid makamında olduğu erbabına malumdur” demiştir. Eserlerini açık Türkçe ile yazmış, Arap alfabesinin kullanıldığı o dönemde harekeli olarak bastırmıştır. Yirmiden fazla eser yazdığını belirtir.⁶ Eserlerinin çoğunu Türkçe yazmakla beraber, *Risale-i Cihad*'da Arapça bir cihad risalesinin olduğundan da bahsetmektedir.⁷ *Meclis-i İrşadiye, Tarikat-ı Nefîse ve Cevheriye, Sûre-i Fetih Tefsiri* adlı eserlerini de Arapça olarak yazmıştır.⁸

Eserlerinde ara başlıklar “fasıl” olarak verilmiş, satır başında bu fasılda işlenecek konu belirtilmiştir.

B. Fıkıhçılığı

1. Fıkha İlişkin Eserleri

1. *Necâtü'l-Müminîn*:⁹ Bir ilmihal olarak yazdığı bu eserin adı “Müminlerin kurtuluşu” anlamına gelir. Müellif bu risalenin adının içeriğine tam uyduğunu, okuma ve dinlemeğe layık olduğunu, çünkü âlimler katında makbul olan eserlerden (*Halebî ve şerhi, Mültekâ*) tercüme ve fazlasıyla lazım olan meseleleri ilave ederek yazdığını belirtir. Esere dair şu bilgiyi verir:

5 Muhammed Emin Efendi, *Mürşidü'l-ihvân*, (İstanbul, 1309), s. 2-3.

6 Muhammed Emin Efendi, *Necâtü'l-Mü'minin*, s. 3.

7 Muhammed Emin Efendi, *Risale-i Cihad*, (İstanbul, ts.), s. 16.

8 Albayrak, *Oflu Hoca*, s. 345.

9 Necatü'l-Mü'minin, bir çok kişi tarafından yayınlanmıştır. Ömer Dönmez tarafından “Mü'minlerin Kurtuluşu (İstanbul, 2001)” adıyla ve diğer 15 risalesiyle beraber M. Rahmi tarafından aynı başlıkla sadeleştirilip, 1975 Akpınar Yayınevi'nce 640 sayfa olarak yayınlanmıştır.

Namaz meseleleri Türkçe ilmiyelerde zikrolunmuş ise de bazısı tamam beyan etmemiş ve bazısı meşhura muhalif ve bazısı lazım olan meselelerden ihmal etmiş. Bunun için bu fakir, meşhura muvafık ve amele mutabık, *Halebi*'den namaz meselelerinin elzemini Rabbimin inayetiyle bu risalede şerh ve beyan ettim.¹⁰

Abdestin hükümleri ve alınışından sonra abdestin faydalarını zikreder.¹¹ Bazı ilginç hususlara değinir. Meselâ, “mestler üzerine mesh, Ehl-i Sünnet alametidir.”¹² der.

Necâtü'l-Müminîn adlı risalede namaz, zekât ve oruç bulunduğu halde, haccın bulunmaması dikkat çekicidir.

2. **Hatunlar Hakkında İddet Risalesi:** Hayız, nifas ve istihaza hükümleri yanında düşük yapmakla ilgili hususları anlatmıştır. Konular anlatılırken bolca örnek verilmiştir.¹³

3. **Risale-i Hıfziyye li-Avrâti'l-Müslimîn:** Kadın-erkek ilişkilerini ele aldığı bu risalede, nâmahreme bakmanın haramlığı, bakmamanın faydaları ile bakmanın zararları, kimlerin mahrem olduğu, kadınlara mahsus hükümler, kadınların dışarı çıkmasına izin verilen durumlar, kadınlara ve avret yerlerine bakmanın caiz olduğu özürler, insanların ev ve odalarına girme usûlü ve ilgili meseleler işlenmiştir.

4. **Tercüme-i Ta'dil-i Erkân** (Birgivi'nin *Muaddilu's-Salât* adlı tadil-i erkana dair risalesinin tercümesi). Risale hakkında şu bilgiyi verir: “Allah'ın kullarına hediyem ve nasihatim olsun için, açık Türkî lisanıyla risale-i mezburayı tercüme ettim ve bazı mahalleri tayy ile beyan ettim.”¹⁴

5. **Cihad Risalesi:** Eserin başında şöyle der: “Kâfirlerle muharebe etmek dinimizde lâzım olan şeylerdendir. Zira dinimizin yayılması, bekası ve vakarı cihad ile olur. Eğer cihad olmasa zillet ve hakirlik ehl-i İslam'a musallat olur.”¹⁵ “Cümle mümin ve mükelleflere farz ve lazımdır ki, imamımız yani padişahımız küffar ile muharebeye başladığında ona yardım etmek farz ve lazımdır.”¹⁶ Kitabın konuları şunlardan oluşur: Cihadın faziletleri, şehidin sevabı, cihadın farziyeti, cihadı sevmemenin kınanmış olması, cihada mal ve bedenle koşmak, cihadın rükünleri ve nasıl yapılacağı, düşmanı mağlup etmenin esasları, cihad için okunacak dualar, ganimetin hükmü, Bedir Gazası ve şehitlerin namazı. Müellifin beyanına göre bu konular özellikle asker ve gaziler için elzemdir.

6. **Risâle-i Vasiyyet ve Mağfiret:** İstiğfar, Allah ve kul haklarının ödenme yolları, vasiyetlerin kısımları, vasiyetlerin nasıl yapılacağı gibi konuları ele alır.

7. **Mürşidü'l-İhvân:** Muhammed Emin Efendi en dikkat çekici eserlerinden olan bu risale için, “Rabbimden niyaz ederim ki, çok ihvanlar bununla irşad olur. Bunun için bu risaleye *Mürşidü'l-İhvân fî Hakki'd-Duhân* ad verdim.”¹⁷

Duhan yani tütün kâfirler tarafından zuhur etmiş, 1010 senesi tarihinde Endülüs memleketinde bazı sefihlerin içmesiyle başlayıp, sonra İslam arasında yayılıp kullanılırken, dağlar gibi olan zamanın ulemaları duhan haram ve mekruh ve bidâttir diyerek duhan hakkında çok büyük ve küçük risaleler telif etmişler ise de, Arapça olduklarından âlimlerden başkası anlamamaktadır.¹⁸

10 Muhammed Emin Efendi, *Necâtü'l-Mü'minin*, s. 5; Parmakların ucuyla mest üzerine mesh caiz değildir. Parmakların tamamının yapılandırılması gerekir. s. 9.

11 Muhammed Emin Efendi, *Necâtü'l-Mü'minin*, s. 9.

12 Muhammed Emin Efendi, *Necâtü'l-Mü'minin*, s. 9.

13 Muhammed Emin Efendi, *İddet Risalesi*, (İstanbul, 1328), s. 2-14.

14 Muhammed Emin Efendi, *Tercüme-i Ta'dil-i Erkân*, (İstanbul, ts.), s. 2.

15 Muhammed Emin Efendi, *Risale-i Cihad*, s. 2.

16 Muhammed Emin Efendi, *Risale-i Cihad*, s. 3.

17 Muhammed Emin Efendi, *Mürşidü'l-ihvân*, s. 4.

18 Muhammed Emin Efendi, *Mürşidü'l-ihvân*, s. 2.

Bu duhana dahi, her insan mübtela ve musır olmakla her memleketlerde perişanlık ve rezaletlik aşikâr olmuştur. Kimsenin akli idrak etmez oldu ve duhanın aslı bir masiyet ise de, gece gündüz içmesine musır olup devam üzere olmasıyla nice türlü haramlara ve belalara sebep olarak günahların büyüklerinden olup, istimal eden kimseler şer'an fasık olup, tevbesi vacib iken, tevbesizce insan ahirete gitmede. Haller aşikâre olmuş, kimsenin akli idrak etmez. Hal böyle ise bunun hükmünü tercüme edip bildirmek şer'an vacibdir.¹⁹

Risaleyi üç bab üzere tertib etmiştir. A. Duhanın mezmumiyeti ve hükmü ve ahvali, B. Duhanın âfât, zarar ve belâları, C. Duhan içmeyi tevbe ederek terk edenlere faydaları.

İkinci bölümde sigaranın dünya ve ahiretteki zararlarını 30 madde halinde anlatır.²⁰

Üçüncü bölümde sigarayı terk edip, tövbe edenlerin kazanacağı faydaları yirmi madde halinde zikreder.²¹ Nargile ve enfiyenin de aynı olduğunu beyan eder.²²

Sonra soru-cevap faslı açarak konu hakkındaki gündeme gelebilecek hususlara değinir.

2. Fıkıhçılığı

a. İstidlal Yöntemi

Fıkıhî yönüne gelecek olursak, bu alanda yazdığı eserlerinde hükümlerin delillerini icmalen zikreder. Meselâ, “namazın farziyeti âyât-ı Kur'âniye, ehâdis-i Nebeviye, icmâ-i ümmet ve kıyas ile sabittir.” der.

Hadisleri bazen hadis kaynaklarından alırken,²³ bazen hadis şerhlerinden²⁴ bazen de *İmâdü'l-İslâm*, *Hâdimî*, gibi farklı kaynaklardan nakleder.²⁵ *Cihad Risalesinde* ayet ve hadislere daha çok yer verdiği görülür. Bazen de hadislerin kaynaklarını zikretmez.²⁶

Çoğunlukla Hanefî Mezhebinde kabul ve ittifak edilmiş görüşleri esas alsada, yer yer mezheb içi ihtilaflara²⁷ ve diğer mezheplerin görüşlerine yer verir.²⁸

İstifade ettiği eserleri de zikreder. Bunlar genelde *Mültekâ*,²⁹ *Halebî* ve *Şerhi, Dürer*,³⁰ *Şir'atü'l-İslâm*,³¹ *Şerh-i Hadimî*, *Rûhu'l-beyân*,³² gibi eserlerdir.

İstidlal yöntemini ortaya koyması açısından sigaranın hükmünün haramlığına dair zikrettiği delillere değinmek istiyoruz:

19 Muhammed Emin Efendi, *Mürşidü'l-ihvân*, s. 2-3.

20 Muhammed Emin Efendi, *Mürşidü'l-ihvân*, s. 11-19.

21 Muhammed Emin Efendi, *Mürşidü'l-ihvân*, s. 19-20.

22 Muhammed Emin Efendi, *Mürşidü'l-ihvân*, s. 20-21.

23 “Buhârî-i Şerîf” için bkz. *Risâle-i Cihad*, s. 5, 6.

24 “Şerh-i Mesâbil” için bkz. *Risâle-i Cihad*, s. 8, 10, 11.

25 Meselâ bkz. Muhammed Emin Efendi, *Risâle-i Hıfziye*, (İstanbul, ts.), s. 8.

26 Meselâ bkz. Muhammed Emin Efendi, *Risâle-i Hıfziye*, s. 6, 7.

27 “İmam-ı Azam'a göre iki buçuk yaşına dek, İmameyn'e göre iki yaşına dek bir sabi memeden kesilmemiş olarak bu müddet içinde hangi hatunun memesini emerse, bu hatun rıdâ ile anası olup, mahremi olur.” Muhammed Emin Efendi, *Risâle-i Hıfziye*, s. 11; “İmam Muhammed ve İmam Ebû Yûsuf'ünde müslümanların esirlerini halas etmek bedeline küffâr esirlerini koyuvermek caizdir.” Muhammed Emin Efendi, *Risâle-i Cihad*, s. 19.

28 “Zina ile dahi musahere hurmeti İmam-ı Azam'a gör sabit olur, Şâfiî'ye göre sabit olmaz.” Muhammed Emin Efendi, *Risâle-i Hıfziye*, s. 12. Duhan ateşten bir parçadır. Haramın parçası da haramdır. Âyette “Yetimlerin mallarını yiyenler, karınları ateş yemiş olurlar.” buyurulmuştur. Bu delil Mâlikî'lerden nakledilmiştir. Ayrıca bkz. *Risale-i Hıfziye*, s. 22; *Necât*, s. 7, 8.

29 Muhammed Emin Efendi, *Risâle-i Cihad*, s. 7.

30 Muhammed Emin Efendi, *Risâle-i Hıfziye*, s. 11.

31 Muhammed Emin Efendi, *Risâle-i Hıfziye*, s. 20.

32 Muhammed Emin Efendi, *Risâle-i Cihad*, s. 13.

1. *Habis oluşu*: Her pis olan haramdır, “pis olanların büyüğü olduğunda şüphem yoktur. Duhanı içen insan yanımda bulunsa, lâşe kokusundan ziyade müteazzi olurum.” Helâlarda kullanılıyor olması da âdeten onun habisliğini gösterir. Salih insanların kullanmaması da buna şahittir.
2. İsrâf olduğu için haramdır; faydasız yere akçeyi harç ve telef etmektir.
3. Eziyetin büyüğüdür. Hadiste “*Her eziyetçi cehennemdedir.*”³³ buyurulmuştur.
4. Ateşten bir parçadır. Haramın parçası da haramdır. Âyette “*Yetimlerin mallarını yiyenler, karınları ateş yemiş olurlar.*” buyurulmuştur. Bu delil Mâlikî’lerden nakledilmiştir.
5. Ya oyun ya eğlence ya da abes olduğu için haramdır. Tütünde asla şer’î bir fayda yoktur. (*Mecâlis-i Rûmiye*)
6. Başlangıçta sarhoş ettiği için haramdır. (*Hâdimiye*)
7. İbadeti geciktirme veya kaçırmağa sebeptir.
8. Dalâlet ve kötü bid’atlere dendir. (*Şerh-i Hadimî*)
9. Misvakın meşruiyet ve hikmetini ortadan kaldıran çirkin bir şeydir.
10. Duman (anlamıyla duhan) insanlara azap aracı olduğu için haramdır. Yûnus (a.s)’ın kavmine duhan ile azap gönderildi. (*Vesîle*)
11. Tütün kullanmak, haram olan kibire sebep olur. (*Berika*)
12. Tütün kullanmak, cehennemde azap görenlere benzemek olduğu için haramdır (*Ruhu’l-Beyân Tefsiri*). Demir, kalay ve tunçtan yüzük kullanmayı Peygamberimiz (sas) nehyetmiştir. Zira cehennem ahalisinin kullandıklarına benzeme vardır. Hâlbuki tütünde onlara benzemek daha çoktur. Tütün içen insanın ağız ve burnundan cehennemde yanan kâfirler gibi duman çıkar.³⁴
13. Tütünün zifiri ağır necaset olduğundan, ağızda olursa namazı sahih olmaz. (Akdağı, *Duhan Risalesi*)
14. Tütün içmek, kâfirlerin âdetini ihya, Allah Resûlü (sas)’nın sünnetini öldürmektir.
15. Tütün içen kötü koktuğu için câmi gibi yerlere gidemez. (*Berika*)³⁵ Bu maddeyi “eziyet” gerekçesine dâhil etmek mümkündür.

Yirmi madde olduğunu söylediği gerekçelerin kalanının 7. sayfanın kenarında bulunduğunu belirtir ve oraya havale eder.

İlginç bilgilerle de istidlal etmeği ihmal etmez: “Tabiplerin ve hekimlerin reislerinden İbn Sina dedi ki: Eğer duhan, toz ve kötü koku insanın bedenine girmese, insan bin sene yaşar.”³⁶

Yine ona göre, duhanın hükmü şer’an şüpheli olan şeylerdendir. Zira hakkında ulema arasında ihtilaf olundu. Bunun için tütün haramdır, demişler. “*Şüpheli şeylere düşen, harama düşmüştür.*”³⁷ hadisini delil olarak zikreder.

Tafsilatıyla zikrettiği delillerin bir de özetini verir. Sonra da, “Malum ola ki, bu duhanın hükmü, kerahet-i tahrimiye ile mekruh olmaktır. Zira beyan olan deliller zannı ifade ederler. Lakin içenlerin ısrarlı olmaları bu keraheti büyütüp, büyük günahlardan yaptı. Zira “küçük günahı daima işlemekle büyük günah olur.” buyurulmuştur. Nice bela ve günahlara sebep olduğu için haram olur.³⁸ Burada *sedd-i zerâi* kaidesine göre hükme varmaktadır.

M. Emin Efendi, görüşlerinin bütün neticelerini kabul ve savunma yoluna gider. Sigara bağlamında söylediği şu sözler bunun göstergesi sayılabilir: Bir kimse, sarımsak ve soğan gibi kokusu kötü olan şeyler yer ve camiye girse, ayağından çekip çıkarmak lazımdır. Bu zamanda tütün içenleri de camilerden çekip çıkarmak lazımdır. (*Vesîle*)³⁹

33 كل مؤذ في النار Alî el-Muttakî, *Kenzü’l-ummâl*, (Müessesetü’r-Risale, Beyrut, 1401/1981), XIV, s. 523.

34 Muhammed Emin Efendi, *Mürşidü’l-ihvân*, s. 4-8.

35 Muhammed Emin Efendi, *Mürşidü’l-ihvân*, s. 9.

36 Muhammed Emin Efendi, *Mürşidü’l-ihvân*, s. 7 (Hamiş).

37 Müslim, *Müsâkât*, 20; Ebû Dâvûd, *Buyû*, 3.

38 Muhammed Emin Efendi, *Mürşidü’l-ihvân*, s. 10-11.

39 Muhammed Emin Efendi, *Mürşidü’l-ihvân*, s. 9.

Tütün hakkında amansız yorumlarla dolu olan ve içenlere nerede ise hayat hakkı tanımayan bu risaleden dolayı müellif Kütahya'ya sürgün edilmiş ve matbaası bir ay süreyle kapatılmıştır.⁴⁰

b. Hükümlerin Uygulanmasına Dair Yaklaşımı

Muhammed Emin Efendi'nin en dikkat çeken özelliklerinden biri belki şudur: Eserlerinde fıkhi hükümlerin nasıl uygulanacağına dair geniş açıklama ve örneklere yer vermek.⁴¹ Fıkhi, sadece teorik olarak öğrenilen bir ilim olarak değil, aynı zamanda yaşanan, hayata müdahil olan bir ilim olarak ortaya koyar ve sunar. Eserlerinin şöhret bulmasının sebeplerinden biri bu olsa gerektir. Bu bağlamda o, yaşadığı zaman diliminde yanlış yapılan uygulamalara da dikkat çeker, özellikle kendi gözüyle gördüğü kusurları dile getirir.⁴²

Vardığı sonuçlardan emin bir duruş sergiler. Bunun bir göstergesi olarak duhan risalesinin dine muvafık olduğunu söyleyerek şunu ekler:

Bu risalemizi inadından red ve inkâr eden kimseyle arasat gününde Resûlümüzün şereflî huzurunda, hâkim-i mutlak olan Allah Teâlâ'nın katında murafaa olurum.

Çoğu kez sadece ahkâmı ve nasıl uygulanacağını açıklamakla yetinmez, “Aman bundan geri durmayın.” “gaflet olunmaya”⁴³ tarzında ifadeler kullanır. Konu yasaklanlardan ise onu çirkin göstermek için delil ve açıklamalara bolca yer verir. Aleyhinde olabilecek her türlü istidlal yoluna başvurur. Ele aldığı konu emredilen hususlardan ise, ona teşvik için her çeşit delili getirmekten geri durmaz. Nasihatçı ve vâiz olarak onun dünya ve ahiretteki faydalarını zikreder. Bu durum onun mekâsîd düşüncesine dair fazlasıyla bilgi verir.

Hatunlar Hakkında İddet Risalesi'nin sonunda farz namazı kılanların kazanacağı sevap ve menfaatler yanında, kılmayanların yahut yanlış kılanların zarar ve afetlerinin bir miktarını beyan eder.⁴⁴ Bu konuları tam olarak *Necâtü'l-mü'minîn* risalesinde anlattığını söylese de, burada özellikle konuya değinmesi, ameli ön plana alan nasihatçı kişiliğinin gereğidir. Risaleye ek olarak bir manzûme kaleme almış, burada da amele teşvik etmiştir.

Kadınlara ait hükümlerden bahsederken, yaşadığı zamana ayna tutarak şöyle der:

Şer'an gitmelerine izin olan yerlere gidecek vakit, eski libaslarıyla gideler, a'lâ libaslarıyla giderse Mevlâ'ya âsî olurlar, tövbe lazımdır. Ve bir de hatunlara kudretine göre a'lâ libasları zevcelerinin karşısında giymek vacibdir. Giyemez ise âsî olur. Tövbeden sonra zevciyle helalleşmek vacib olur. Zira hakkıdır. Şimdiki zaman hatunları bunların hilafını işlemekle millet perişan oldu. Eski fena libasları zevlerin karşısında giyer, a'lâ libasları haram olan tehnielerde ve düğünlerde ve seyirlerde giyer.⁴⁵

Erkeklerle de uyarıda bulunmayı ihmal etmez: “Erler dahi yemekte, içmekte ve haklarına riayet etmekte kusur etmemek vacibdir.”⁴⁶ Ayrıca kadının, kocasının istediği haram olan fiillerde ona itaat etmemesi gerektiğini belirtir.

c. Hükümlerin Hikmetlerine Vurgu Yapması

Muhammed Emin Efendi, *hükümlerin hikmetleri* üzerinde çokça durmaktadır. Ona göre, maddi ve manevi hayatta başarı ve başarısızlığı, insanların şer'î hükümleri tatbik edip etmedikleri belirler. Zira şer'î hükümlerin hikmetleri, onların tatbiki sonucunda ortaya çıkar. Bu bağlamda *Cihad Risalesi*'nde zikredilen bazı hususlara değinecek olursak; cihadın zaferle

40 Albayrak, *Oflu Hoca*, s. 347.

41 Mesela abdestin alınışı için bkz. *Necat*, s.8.

42 Muhammed Emin Efendi, *Necat*, s.7.

43 Muhammed Emin Efendi, *Risâle-i Cihad*, s.10.

44 Muhammed Emin Efendi, *İddet Risalesi*, s. 14-20.

45 Muhammed Emin Efendi, *Risâle-i Hıfziye*, s. 14.

46 Muhammed Emin Efendi, *Risâle-i Hıfziye*, s. 15.

sonuçlanması için şunlar gereklidir: Halis niyet, sabır, günah işlememek, tövbe etmek, cesur olmak, dua etmek, askeri teçhizata değil, Allah Teâlâ Hazretlerine itimad etmek, her zaman doğru ve dürüst olmak, sünnete sarılmak...⁴⁷

Hak yolda başarısız ve perişan olmanın sebepleri ise, Allah'a isyan etmek, O'nun emrini terk ve yasaklarını işlemek, dünyanın süsüne meyletmek, hak ehline hor bakmak, kâfirlere isteyerek benzeyip onları sevmek, ana babaya asi olmak, bunlardan daha büyüğü namazı terk etmek, farz namazı cemaatle kılmamak, yalan söylemek, münafık olmak, cihad hakkında münafıklık etmek, kâfirlere faydalı, Müslümanlara hıyanetlik yapmak, hasılı bütün günahlardır.⁴⁸

Necâtü'l-Mü'minîn'in girişinde, "Hak Teâlâ namaz ve takvayı ziyade sever. Namazsız takva olmaz, namaz kılmayanlarda takva bulunmaz." dedikten sonra namazın dünya ve ahiretteki faydalarını madde madde sayar. Namazın bu faydalarının namazı doğru ve devam üzere kılanlar için olduğunu belirtir. "Mümin olan insan, bu namazı ziyade muhabbet ile devam üzere kılmaya sa'y ve gayret ve kasd eder. Ama münafık ve cehennemlik kimse namazı isteksiz, usanç ile kılar."⁴⁹

Harama bakmamanın fayda ve bakmanın zararları üzerinde uzunca durur. Birgivi'nin *Tarîkat-ı Muhammediye*'sinden iktibasla şu faydaları sayar:

"Mümin erkeklere söyle gözleri indirsinler..." "Mümin kadınlara söyle gözlerini indirsinler..." Bu iki ayette namahremlere bakmaktan gözlerini menedip bakmasını haram etti, bakmamasını vacib kıldı. Ve bunun faydalarını tenbih eyledi.

İmdi bu faydalar: Eğer insan böyle namahremden sakınırsa kendine olacak günahlardan temiz ve tâhir olur ve kalbi rahat ve çok hayır ve taatlere nail olur. Mevlâ'ya ve Resûlü'ne itaat etmiş olur. Kalbi nur dolar ve kalb huzuruyla ibadet etmeğe muvaffak olur ve ibadetlerin lezzetini bulur. Mevlâ'ya ve Resûlüne muvafakat ve şeytana muhalefet etmiş olur. Mevlâ Teâlâ, resuller, melekler ve salihler kendinden razı olur ve bunların sevdiği olur. Mevlâ'dan korkan takva kullardan olur. Ahirette salih kullarıyla refik olur. Kazancında ve ömründe, bedeninde bereket bulur. Zinadan kendini muhafaza etmiş olur. Ölüm için hazır olur. Dünyaya muhabbeti az olur, Mevlâ'ya muhabbeti çok olur. Sâlihleri sever, fasıkları sevmez olur. Ölürken iman ile ölür. Sekerat-ı mevdi kendine kolay olur. Melekler cenazesinde hazır olur. Kabri cennet olur, soru ve cevabı kolay olur. Mezarı nur ve geniş olur. Arasatta rezil olmaz. Mizanı ağır olur. Sıratın geçmek nasip ve cennet ve cemal-i ilahi ile ebedi müşerref olur. Cehennemden kurtulur ve cennette hurileri çok olur. Bunlardan başka nice faydaları olur.

Zararlar: Ama böyle namahremlerden sakınmayıp, nefse ve şeytana uyan insan nice türlü fitnelikler, fesatlar, günahlar ve zararlar hâsıl olur. Neûzü billahi teâlâ! Başta, Mevlâ Teâlâ'ya ve Resûlü'ne asi olur. Mevlâ Teâlâ'yı, resulleri, melekleri ve salihler böyle kimseyi sevmez olurlar, razı olmazlar. Mevlâ'ya ve Resûlüne muhalefet, şeytana ve nefesine muvafakat etmiş olur. Mevlâ'nın rahmetinden ve cennetinden uzak olur, cehenneme yakın olur. İşleri kendine güç olur. Kazancında ve ömründe bereket olmaz. İbadetlere ve hayırlara muvaffak olamaz. İbadetin lezzetini bulamaz. Kalbi şeytan vesvesesiyle dolup, rahat olmaz. Hak ölüm aklına gelmez. Tövbesiz ölmeğe sebep olur. Ölmesi şiddetli olur. Kabirde rahat edemez. Arasatta rezil ve hakir olup, cevap veremez. Cehenneme girmesine sebep olur. Cennet ve cemalden ve nimetlerden mahrum olur. Nice türlü sıkıntılara sebep olur. Yukarıda zikredilen menfaatlerden mahrum olur. Böyle malum olduysa, iki dakika nefis ve şeytan zevki için böyle dünya ve ahirette belalara ve sıkıntılara ve azaplara girmek akıllılık değildir. Bunlardan sakınmak farzdır.

47 Muhammed Emin Efendi, *Risale-i Cihad*, s. 15.

48 Muhammed Emin Efendi, *Risale-i Cihad*, s. 16.

49 Muhammed Emin Efendi, *Necât*, s. 3-4.

Sonuç

Trabzon'un yetiştirdiği değerlerden olan Muhammed Emin Ofî Hazretleri, çok yönlü bir âlim, mürşid-i kâmil ve fakihdir. Onun fıkıhçılığı, genel eğilimin, yani hükümleri açıklamanın, öğretmenin yanında nasihatçı/uyarıcı, teşvik ediciliği önde olan bir fakihliktir. Bu bakımdan, akaid, ahlak (tasavvuf) ve fikhî birleştiren ilim ve aksiyon adamıdır.

Kendi görüşünü desteklemek için zayıf delillere tutunduğu da görülmektedir. Mesela, “Duman (anlamıyla duhan) insanlara azap aracı olduğu için haramdır. Yûnus (as)’ın kavmine duhan ile azap gönderildi.” demektedir. Oysa Nuh (as.) kavmine de su ile azap edilmiştir. Ama su haram değildir.

Ancak şurasını ifade etmek gerekir ki, üslubundaki sadelik ve açıklık, ifadelerindeki samimilik, onun eserlerinin Türkiye’nin dört bir yanına ulaşmasında etkili olmuş, ülkemizin genel olarak dini anlayışını, özel olarak fikhî bilgisini yönlendirici olmuştur.

DURSUN FEYZİ GÜVEN'İN (ÇALEKLİ HACI DURSUN EFENDİ) TEVHİD VE İŞRÂK ADLI ESERİ

Fatih TOPALOĞLU*

Giriş

Eserle ilgili değerlendirmelere geçmeden önce Dursun Feyzi Güven'in hayatı ve almış olduğu eğitime dair bazı bilgilerin faydalı olacağı kanaatindeyiz.

1. Hayatı ve İlmî Şahsiyeti

Dursun Feyzi Güven, 1883 yılında Of'un Çalek köyünde doğmuştur.¹ Hâfızlık eğitiminin ardından Arapça öğrenmeye başlamış daha sonra tahsilini tamamlamak için İstanbul'a gitmiştir. Burada Dârü'l-Hilâfeti'l-Aliyye Medresesi'ne girip Medrese-i Sahn'ı bitirdikten sonra Süleymâniye Medresesi Kelâm ve Hikmet Şubesi'nde okumaya başlamış ve buradan da 1922 yılında "Dersiâm" ünvanıyla mezun olmuştur.

Güven, bir süre Meşihat Dâiresi'nde çalıştıktan sonra Trabzon ve çevresindeki medreselerin müfettişliğine atanmıştır. Medreselerin kapatılmasından sonra Of'ta açılan İmam-Hatip Mektebi'nde iki yıl kadar müdürlük yaptıktan sonra bu görevden de ayrılmış ve vefat ettiği 1977 yılına kadar kendini ilim ve eğitim faaliyetlerine adanmıştır.²

Dursun Feyzi Güven, küçük yaşlardan itibaren oldukça iyi bir eğitim aldığı İslâmî ilimlerin yanında özellikle Süleymâniye Medresesi'nde tahsil ettiği İslâm felsefesi, felsefe ve dinler tarihi, psikoloji, mantık, tasavvuf gibi alanlarda da geniş bir bilgi ve derin bir tahlil yeteneğine sahip önemli bir âlimdir. Arapça ve Farsça'yla birlikte Almanca da biliyor olması, daha geniş bir kaynak çeşitliliğinden faydalanma ve böylece bu alanlarda da yetkin değerlendirmelerde bulunmasına imkân sağlamıştır.

Bu tebliğde, hayatını ilim tahsiline vakfeden ve bu yönüyle gerek yazdığı eserlerle gerekse yetiştirdiği talebelerle yaşadığı dönemde Trabzon ve çevresindeki dinî hayatın şekillenmesinde önemli bir rol üstlendiğini düşündüğümüz Dursun Feyzi Güven'in *Tevhid ve İşrak* adlı eserini incelemeye çalışacağız.

* Yrd. Doç. Dr., Karadeniz Teknik Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, topaloglu37@hotmail.com

1 Doğduğu köye nisbetle Çalekli Hacı Dursun Efendi adıyla meşhur olmuştur.

2 Dursun Feyzi Güven'in hayatıyla ilgili geniş bilgi için bkz. Yusuf Şevki Yavuz, "Dursun Nuri Feyzi Güven", *DİA*, c. 14, s. 328-29; Sadık Albayrak, *Son Devir Osmanlı Ulemâsı* (İlmiye Ricâlinin Terâcim-i Ahvâli), (İstanbul: 1980), c. 2, s. 25; Haşim Albayrak, "Dursun Feyzi Güven", http://www.ofhayrat.com/article_print.php?article_id=826.

2. Kavramsal ve Tarihsel Açından Bir İnanç İncelemesi: *Tevhid ve İşrâk*³

a. Şekil Bakımından

İçerikle ilgili değerlendirmelere geçmeden önce eserle ilgili olarak bazı genel bilgiler vermek istiyoruz.⁴ Toplam 108 sayfadan oluşan bu nüsha, nesih hattıyla yazılmış el yazması bir eserdir. Dursun Feyzi Efendi, eserin başında eserle ilgili birtakım tanıtıcı bilgiler vermekte, eseri Süleymâniye Medresesi'nde eğitim gördüğü sırada yazdığını belirtmektedir. Yazar, bu bölümde eserin konusunu kelâm ve felsefe açısından tevhid meselesinin incelenmesi olarak ifade etmektedir. Yine bu bölümde eserin yazımı sırasında faydalandığı ilim ve fikir adamlarından bahsetmekte, bu kapsamda Fahreddin Râzî, Sadeddin Taftazânî, Gazâlî, Âmidî, Seyyid Şerif Cürçânî, Şeyh Bedreddin, Sühreverdi ve Dâvûd-i Kayserî gibi kelâm, tasavvuf ve felsefe alanında önemli şahsiyetlerin adlarını anmaktadır.⁵

Eserin oldukça sistematik bir şekilde kaleme alınmış olduğunu söyleyebiliriz. Her ne kadar eserde sunulan bilgi yekûnu, muhtemelen kaleme alındığı dönemin bilgiye ulaşma imkânlarından dolayı sınırlı olsa da ve bu durum eserin konusunu ihâtâ etmesi açısından bir takım problemler doğursa da, eldeki verilerin sunuluş tarzı ve yapılan tahlillerin derinliği eserin önemini artırmaktadır. Eserde tevhid inancı dört farklı temelde ve bölümde ele alınmıştır.

Konu öncelikle dinler tarihi açısından değerlendirilerek, insanlığın inanç geçmişi incelenmiş, daha sonra İslâm düşüncesindeki seyri, kelâmî bir bakışla açıklanmıştır. Üçüncü bölümde konunun felsefî arka planı İlkçağ Felsefesi'nden başlamak üzere anlatılmış ve son olarak tasavvufun meseleye bakışı büyük mutasavvıfların görüş ve düşünceleri ışığında sunulmuştur. Şimdi bu dört bölümdeki değerlendirmelerin mâhiyeti, sınırları ve özelliklerine, ele alınan problemler bağlamında değinmek istiyoruz.

b. Muhteva Bakımından

1. Tevhid Meselesinin Dinler Tarihi Açısından İncelenmesi

Yazar, eserin dinler tarihiyle ilgili değerlendirmelerinin bulunduğu birinci bölüme, insanlık tarihinde tevhîdin mi yoksa şirkin mi öncelikli olarak bulunduğu sorusunu gündeme getirerek başlamaktadır.⁶ Bu soruya her ne kadar kendisi “tevhîd” yanıtını veriyorsa da (ki

3 Bu eserin, Dursun Feyzi Efendi'nin ihtisas tezi olduğuna dikkatimizi çeken ve bu dipnotta sunduğumuz bilgileri temin etmemizi sağlayan Prof. Dr. İsmail Kara'ya teşekkür etmek isterim. Medrese eğitiminden sonra bir tür ihtisas eğitimi veren Medresetü'l-Mütehassîsin mezunu olabilmek için hazırlanması gereken ihtisas teziyle ilgili mevzuâta göre, “İcâzetnâme, ahzı tâlibin son sınıf imtihanını vermekle beraber, mensub olduğu şubenin müderrisleri tarafından temin edilecek mevzû hakkında yine onlar tarafından bi't-tedkîk şâyân-ı kabul görülecek bir risâle tahrîr etmesine mütevakkıftır”. bkz. “Dâru'l-Hilâfeti'l-Aliyye Medresesi'yle Taşra Medârisi Hakkında Nizâmname”, *Takvîm-i Vekâyi'*, mad. 30, s. 3 (2 Muharrem 1336/19 Teşrinievvel 1333);

“Medrese-i Süleymâniye'ye dâhil olarak burada üç sene tahsil ile mezûniyet iktisâb eder. Şu kadar ki Medrese-i Süleymâniye'den neş'et ederek dersiâm silkine dâhil olabilmek için inde'l-ımtihân mezûn olan bir efendi, şubesi müderrisîni cânibinden tensîb edilecek bir mevzû'ı mühim üzerine bir risâle tertîb eylemesi ve bu risâlenin müderrisîn cânibinden kabul edilmesi muktezîdir”. Bkz. *Dâru'l-Hilâfeti'l-Aliyye Medresesi ve Medresetü'l-Kudât Nizamnamesi*, (İstanbul: Evkâf-ı İslâmiye Matbaası, 1338-1340), s. 4.

Ayrıca Ahmet Hamdi Akseki'nin ihtisas tezi üzerine yapılan bir yüksek lisans tezi için bkz. Rabia Karakoyun, *Ahmet Hamdi Akseki'nin Rûh ve Bekâ-yı Rûh Adlı Eseri*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), (İstanbul, 2009).

4 Bu eserin 1920 yılında İstanbul'da yayımlandığı gerek Dursun Feyzi Efendi'nin âilesi gerekse Prof. Dr. Yusuf Şevki Yavuz'un *DLA*'da yazdığı “Dursun Nuri Feyzi Güven” maddesinde ifade edilmektedir. Ne var ki, yaptığımız katalog taramalarında eserin matbu nüshasının izine herhangi bir kütüphânedeki rastlayamadık. Bu tebliğ, Dursun Feyzi Efendi'nin torunu olan Rızvan Güven Beyefendi'nin elinde bulunan tashih edilmemiş el yazması nüshadan faydalanılarak hazırlanmıştır. Bu nüsha her ne kadar Rızvan Güven tarafından yüksek bir kalitede dijital ortama aktarılmış olsa da, bazı sayfaların kısmen yıpranmış ya da yırtılmış olmasından dolayı kısmen okunamamış olduğunu ifade etmemiz gerekmektedir.

5 Dursun Feyzi Güven, *Tevhid ve İşrak*, s. 1. Eserin kaynakçası niteliğindeki bu bölüm dahi Dursun Feyzi Güven'in meseleyi kapsamlı bir bakış açısıyla inceleme iddiasını göstermektedir. Ayrıca yazar eserin ilgili bölümlerinde faydalandığı diğer kaynaklara da atıflar yapmaktadır.

6 Güven, *Tevhid*, s. 2.

o, bu konudaki kanâatlerini A'râf Sûresi 33. âyete⁷ ve “Her doğan, İslâm fitratı üzere doğar” hadisine dayandırmaktadır) konuyla ilgili karşı iddiâları da gündeme getirerek meseleyi dinler tarihi açısından tartışmaktadır.

Güven'e göre, modern felsefenin popüler olduğu son asırlarda Batı düşüncesi içerisinde yetişmiş olan dinler tarihçilerine göre, dinlerin esâsı tevhide değil ateizm ya da animizme dayanmaktadır. Güven, değerlendirmelerini Max Müller ve Taylor'un görüşleri çerçevesinde ele aldığını ifade ederek, gerek ilkel politeist dinler, gerekse Uzak Doğu dinleri ile ilgili detaylı bilgiler vermektedir.⁸ Güven'in bu konudaki kanâati, modern dönem dinler tarihçilerinin, dinlerin ortaya çıkışı ve gelişimi konusunda, meseleyi toplumsal açıdan ele almak sûretiyle tekâmül fikrini esas alarak primitif sayılabilecek inançları tarihsel açıdan monoteist inançların önüne geçirdiği, şeklindedir.

Güven, Yahudilik'te her ne kadar tevhid inancıyla çelişiyor görünen bir kısım yaklaşımlar bulunsa da, Yahve'nin sıfatları açısından tevhidin asıl olduğunu belirtmektedir. Hıristiyanlık'ta bugün tevhide aykırı bir durum görünüyorsa da, Hıristiyanlığın doğuşunda tevhidin asıl olduğunu belirtmektedir. Güven bu noktada kelâmî düşünce içerisinde özellikle Âmîdî'nin *Ebkârül'-Efkâr*'ında tartıştığı, teslisteki üç uknum inancının, üçlü bir Tanrı anlayışı olarak değil, gerçek cevher olan Tanrı'nın farklı sıfatları olarak anlaşılması gerektiği, bu bağlamda teslisin şirk olarak kabul edilemeyeceği görüşünü gündeme getirmektedir. Yine, Fahreddin Râzî'nin Kur'ân-ı Kerîm'den delil olarak sunduğu bazı âyetler ışığında teslisin şirkten bile daha kötü olduğu görüşünü de karşı bir iddiâ olarak sunmaktadır. Güven'in bu konudaki kanâati, Hıristiyanlığın teslis inancının şirk olarak kabul edilemeyeceği, bunun gerek Kur'ân-ı Kerîm gerekse hadislerden anlaşılacağı, ancak bu durumun Hıristiyanlığı küfür ve inkâr karanlığından kurtaramadığı şeklindedir.⁹

2. Tevhid Meselesinin Kelâmî Açıdan İncelenmesi

Dursun Feyzi Efendi, meseleyi ikinci olarak kelâmî açıdan ele almakta, öncelikle tevhid kavramının anlam ve muhtevâsını kelâmî açıdan incelemektedir. Buna göre tevhid anlayışında, ulûhiyette çokluğun bulunmadığı, bütün mevcûdâtı yaratan, âlemi düzenleyen, ibâdete lâıyk, evveli ve âhiri bulunmayan, varlığı kendinden olan bir yaratıcının varlığı konusunda bir tartışma bulunmadığını ifade etmektedir.

Yine bu bölümde “vahdâniyetin” Cenâb-ı Hakk'a izâfetinin nasıl anlaşılması gerektiği, izâfeti mümkünse bu sıfatın hangi tür sıfatlara dâhil olduğu, inkisâmın imkânı gibi problemler ele alınmaktadır. Âmîdî, Ebû Bekir Cübbâî ve Kadı Ebû Bekir Bakıllânî'nin görüşleri çerçevesinde Eş'arî ve Mutezile arasındaki önemli tartışma alanlarından birisi olan sıfatların Allâh'a izâfesi ve vahdâniyet problemi üzerinde durmaktadır. Bu tartışmalar detaylı bir şekilde incelendikten sonra Kur'ân-ı Kerîm'de tevhid meselesinin nasıl ele alındığına yönelik izâhatta bulunan Güven, tevhid inancının önemi ve ulûhiyet açısından taşıdığı anlamı detaylı olarak açıklamaktadır. Bu bağlamda tevhidi aklî ve naklî delillerle temellendirmeye çalışmakta, yaratma, ilim, kudret gibi sıfatların öncelikle tevhidi gerektirdiğini başka bir anlatımla ulûhiyetin “tevhid”le anlam kazandığını belirtmekte, buna karşın “ittihad” ve “hulûl” inançlarının aklî açıdan geçersizliğini ortaya koymaya gayret etmektedir.¹⁰

7 “De ki: “Rabbim ancak fuhşiyâtı, onun açığını ve gizlisini, günahları, haksız yere isyanı, haklarında hiçbir delil indirmedeği şeyleri Allâh'a ortak koşmanızı ve Allâh hakkında bilmediğiniz şeyleri söylemenizi haram kılmıştır.”

8 Güven, *Tevhid*, s. 4.

9 Güven, *Tevhid*, s. 18.

10 Güven, *Tevhid*, s. 20 vd.

3. Tevhid Meselesinin Felsefe Tarihi Açısından İncelenmesi

Eserin üçüncü bölümünde tevhid konusu, felsefe tarihi ve felsefi düşünce açısından incelenmektedir. Güven'e göre, "kâinâtın teşekkülünü, bekâ ve devamını tesânüt eden bir gürûh, beşeriyet içinde her zaman mevcûdiyetini göstermiş ise de, vicdân-ı beşer, çoğu zaman bu avâmîlin mebbe'ini lâkayd ve kör bir tesâdufe atfetmekten ziyâde, sâhib-i irâde, alîm ve müdrîk bir kudrete isnâd etmek hususuna daha çok meyyâl bulunmuşlardır."¹¹ Bu değerlendirmeye göre Güven'in çıkardığı sonuç, tevhidin insanlığın düşünce tarihi içerisinde aslen var olan bir inanış ve düşünüş olduğudur. O, bu görüşünü, başını Hz. Şit, Hz. İdris gibi peygamberlerin çektiği mütekaddimîn hükemânın yaklaşımlarına dayandırmaktadır.

Ancak Güven'e göre, daha sonraki dönemlerde kimi filozoflar hikmetin aslını bozmuş ve tevhid inancına zarar vermişlerdir. Bu kapsamda değerlendirdiği ilk filozof Thales'tir. Çünkü Thales âlemin menşeyini suya dayandırarak maddeci bir yaklaşım sergilemiştir. Güven bu bölümde Pisagor, Ksefenon gibi filozofların Tanrı anlayışlarını incelemekte, Parmenides ve Zenon'un panteist görüşlerinden bahsetmektedir. Bu şekilde ilk dönem filozoflarını inceledikten sonra sözü Sokrates, Platon ve Aristoteles'e getirmektedir. Şehristânî'ye dayandırdığı bir bilgiye göre, Sokrates'in tevhidi benimsediğini hatta bu inancından dolayı ölüm cezasına çarptırıldığını; onun öğrencisi olan Platon'un âlemdeki düzen ve intizâmın, bir ilâhın mevcûdiyetini gerektirdiğini, böylece onun da tevhidi savunduğunu; Aristoteles'in ise vücûd, vahdet, cevher, tabiat, kudret gibi âlemin oluşumuyla ilgili kavramlardan yola çıkarak Tanrı mefhûmuna ulaştığını, onun Tanrı anlayışının temelini teşkil eden "ilk muharrik" fikrinin bir tür tevhid içerdiğini belirtmiştir.¹² Yine, Philon'un panteist Tanrı anlayışını açıklayarak, onun Yahudilik ve Hristiyanlık dinleri açısından değerlendirmesini yapmaktadır.

Daha sonra modern felsefedeki Tanrı tasavvurlarının değerlendirmesine geçen Güven, bu kapsamda Leibniz'in monadlar teorisine, Malebranche'ın vesileciliğine değinmekte, I. Kant'ın "Tanrı'nın varlığının akıl ve bilginin değil inancın konusu olduğunu" ifade eden görüşünden bahsetmektedir. Yine Descartes'in rasyonalist felsefesi içerisinde yer alan Tanrı anlayışından, bu anlayış doğrultusunda Tanrı'ya izâfe edilen sıfatların mâhiyetinden bahsetmekte, buna göre Descartes'in Tanrı'nın birliği fikrini savunduğunu ifade etmektedir. Müellifin, bu açıklamalar ışığında ulaştığı sonuç, modern felsefeye hâkim olan Tanrı anlayışının Cenâb-ı Hakk'a vahdâniyet, kıdem, bekâ, ilim, muhâlefetün li'l-havâdis, kudret, vücûd gibi sıfatlar atfetmiş olduğudur.¹³

Bütün bunlara karşın Güven'e göre, Tanrı tasavvurları açısından felsefeciler ile kelâmcılar arasında önemli farklılıklar mevcuttur. Öncelikle kelâmcılar Allâh'ın varlığını, birliğini ve diğer sıfatlarını vahye ve sem'î delillere dayandırmaktadırlar. Diğer yandan onlar Allâh'ın varlığını salt bir bilgi meselesi olarak görmezler, aynı zamanda ibâdete lâyıf bir varlığa karşı bir yöneliş olarak da görürler. Güven, felsefecileri ise kendi aklî imkânlarıyla elde etmiş oldukları fikirleri vahyin idâre ve muhafazasından ayırmış olmakla eleştirmektedir. Âlemin varoluşunu esir, atom, monad vb. unsurlarla açıklamaya çalışan bu görüşler, Tanrı'yı âlemin yoktan yaratıcısı değil, bir ilk muharrik ya da düzenleyici olarak görmektedirler.

11 Güven, *Tevhid*, s. 47.

12 Güven, *Tevhid*, s. 50 vd. Burada belirtmemiz gerekir ki, bugün bu filozoflara âdiyeti kesinleşmiş eserlerin ve onların Tanrı anlayışı üzerine yapılmış çalışmaların, Güven'in bu kanaatini doğruladığını, bu filozofların belirgin bir tevhit inancını savunduklarını söylemek oldukça zor görünmektedir.

13 Belirtmek gerekir ki, hayatını dinî ilimlerin ihyâsına ve içinde yaşadığı toplumun dinî eğitimine adanmış bir son dönem Osmanlı müderrisinin modern felsefeye dair vermiş olduğu bu izâhat, onun Batı düşüncesine hâkimiyetini gösterir mâhiyettedir.

4. Tevhid Meselesinin Tasavvufî Açıdan İncelenmesi

Kitabın dördüncü bölümünde tevhid meselesi tasavvufî açıdan ele alınmaktadır. Bu bölümde öncelikli olarak tasavvufî düşüncede tevhidin asıl olduğu vurgulanarak konu büyük mutasavvıfların görüşleri çerçevesinde değerlendirilmektedir. Daha sonra vahdet-i vücûd meselesinin tevhid inancı açısından durumu, hâkim kelâmî ve tasavvufî düşünceler arasındaki görüş farkları bağlamında incelenmektedir. Güven vahdet-i vücûdla ilgili görüşlerini İranlı mutasavvıf Bahâeddin el-Âmilî'n'e dayandırmaktadır. Yine bu bağlamda Allâh'ın sıfatlarının zâtı açısından nasıl değerlendirilmesi gerektiği, vahdet-i vücûdun hulûl ya da ittihâd inanışları kapsamında değerlendirilip değerlendirilemeyeceği problemleri ele alınmaktadır. Vahdet-i vücûd anlayışından bahsedilirken felsefî düşünce içerisinde ona benzer bir inanç türü olarak kabul edilebilecek olan panteizmin savunucularının görüş ve düşünceleri gündeme getirilmektedir. Bu kapsamda Revâkiyye, İskenderiyye ekolleri ile Spinoza ve Hegel'in felsefelerinden bahsedilmektedir. Bütün bu açıklamalar ışığında Güven, İbn Arabî, Sühreverdî gibi mutasavvıfların vahdet-i vücûd anlayışlarıyla Batı felsefesindeki panteistik anlayışlar arasında bir kıyaslama yapmakta, bu iki görüşün benzer birtakım özelliklere sahip olmalarına karşın, ikincilerin vahye dayanmadıkları gerekçesiyle yanılığa düşme ihtimallerinin daha kuvvetli olduğundan bahsetmektedir.

Güven bu şekilde tevhid ve işrâk meselesini dört bölümde inceledikten sonra eserin sonuna doğru, eserde geçen görüş ve inanışları epistemolojik açıdan kritize etmektedir. Belirtmek gerekir ki, bu bölümdeki inceleme ve tahliller eserin felsefî anlamda kıymetini artırmaktadır. Bu kapsamda Güven öncelikli olarak, bu görüş ve inanışları, hakikat değeri ve epistemolojik temelleri açısından incelemek suretiyle, onların tecrübî mi yoksa aklî mi bir temele oturdukları sorusunu gündeme getirmektedir. Hakikatin mâhiyeti, hakikat fikrinin kaynağı ve oluşum süreci, onun doğuştan mı yoksa sonradan mı elde edildiği gibi problemler yine bu kapsamda tartışılmaktadır. Güven bütün bu değerlendirmeler ışığında, hakikatin göreceliği ve değişkenliği fikrini benimseyen Batı felsefesinin hakikat iddiâsının tutarsız olduğunu ifade ederek bu tutarsızlığın asıl sebebinin İslâm dininin tetkik ve tahkik vadisine uğramamakla açıklamaktadır.

Güven, eserini, eserin kısa bir özeti olarak değerlendirilebilecek bir sonuç bölümüyle sonlandırmaktadır.

ÇAYKARALI HACI HASAN EFENDİ VE MEKTUP ARŞİVİ

*Yunus Vehbi YAVUZ**

Giriş

Tebliğimizde “Hacı Hasan Efendi”den kastımız Çaykaralı Hacı Hasan Rami Yavuz Efendi'dir. Her geçtiği yerde böyle anlaşılmalıdır. Önce mektup kavramı hakkında kısa bilgiler sunmak istiyoruz.

Mektubun Anlam ve Önemi

Mektup Arapça bir kavram olup (كتب- کتاب) kökünden gelen ism-i mef'uldür. Yazılmış olan sözler demektir. Hali zikir mahalli murad etme kabilinden olmak üzere, sözlerin yazıldığı kâğıda mecaz olarak mektup adı verilmiştir. Kavram olarak mektubun bir tarifi şöyle yapılmıştır:

“Duygu, düşünce, dilek ve önerileri, yanımızda olmayan birine iletmek amacıyla yazılan yazılardır.”¹Mektubu şöyle tarif etmek de mümkündür: “Birbirine ulaşamayan insanların, haberleşmek, duygu ve düşüncelerini ifade etmek, özel yahut genel işlerini görmek üzere birbirine yazdıkları, genellikle tek bir kâğıt üzerinde yazılan bir-iki sayfadan ibaret kâğıt parçasıdır.”

Mektubun en önemli özelliği kapalı zarf içinde gönderilmesi ve kişiler arasındaki ilişkilerde mahremiyet sağlamasıdır. İnternet çıkıncaya kadar insanlar bu mahremiyeti korumuşlar, dolayısıyla sırlarını da koruma altına almışlardı. Son çeyrek asırda elektronik posta yolu ile gönderilen sanal mektuplar zarfsız ve belli merkezlere açık olarak gönderilmektedir. Bu sebeple tarihteki o mahremiyet bir tür zedelenmiştir. Tarihte yaşayan insanların kültürleri, zarafetleri, kullandıkları dil, ifade ve üslupları, aile içi ve aile dışı münasebetleri, dostlukları, güzellikleri ve bir kısım olumsuzlukları bu mektuplarda saklıdır. Bu bakımdan mektupların, özellikle tarihi mektupların araştırılması, ele alınması ve muhteva analizi yapılarak yeni kuşaklara aktarılması lazımdır. Bu tebliğin amacı da bu alanda bazı örnekler sunmaktır.

* Prof. Dr., Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Emekli İslam Hukuku Öğretim Üyesi,

1 (Toplumsal Yaşamımızdan Edebiyatımıza Mektup Geleneği, Öğretmen Düriye Ayyıldız danışmanlığında öğrenciler Ayşegül Önsoy, Cansu Koparan, Damla Gülenler, Didem Kaya, Miray Eren, Simge Şengün tarafından hazırlanan çalışma, Özel Ege Lisesi, İzmir, Mayıs-2007)

Mektubun Türleri

Mektuplar “edebi mektuplar”, “özel mektuplar”, “resmi mektuplar”, “iş mektupları” ve “açık mektuplar” olmak üzere temelde beşe ayrılır. Bunların dışında manzum şekilde yazılan mektuplar da vardır.

Kişilerin, özel işleri ya da haberleşme ihtiyaçları dolayısıyla yazdıkları mektuplar düz yazı türlerindedir. Bunların güzel bir dille yazılmış olanlarına “*edebi mektup*” adı verilir. Mektuplarda bulunması gereken bir özellik de yazım kurallarına uygun olmalarıdır.

Mektupların temel özelliklerine değinecek olursak, şunları söylemekte fayda vardır: Özentiye düşmeden, yapmacık davranmadan, samimi bir şekilde yazmak. Her mektubun onu yazanın mizacına, kişiliğine ve bilgi birikimine göre değişmesi de mektubun özelliklerindedir. Şartlar ne kadar değişirse değişsin, telefon, cep telefonu, telgraf, faks, e-posta gibi kitle iletişim araçları ne kadar çok kullanılırsa kullanılsın, mektup, bireyin ve yazarın sığındığı, problemlerini bir nebze de olsa unutabildiği ya da problemlerini dile getirerek dinlendiği samimi bir alan olarak kalacaktır.

En değerli mektuplar el yazısı ile yazılan mektuplardır. Mektubun önemli bir özelliği de yazan ile yazılan arasında ilişki kurmasıdır. Mektubu yazanın eli defalarca kâğıda dokunmuş, hatta genleri ona intikal etmiş, onu alan kişi de mektup sahibi ile temas etmiş, onunla görüşmüş gibi olur. Eskiden yazılan mektuplar, özellikle aile fertleri arasında evlat-ana baba arasında bir tür sıla gibi algılanırdı. Asker ocağında en çok mutlu olanlar, mektubu daha sık ve daha çok gelenler olurdu. Hatta çok mektup alan askerlere, arkadaşları tarafından gıpta ile bakılır, mektubu gelmeyenlerse mahcup bir durumda olurdu. Dolayısıyla mektubun, sıla aracı olduğu da söylenebilir. Ana-baba evladından mektup alınca rahatlar, birbiri ile görüşmüş gibi olurdu. Okuma yazmanın çok az olduğu dönemlerde ise köylerde, gelen mektuplar okuma yazma bilen nadir kimselere okutturulur ve bu okuyucular emin kişiler olarak kabul edilirdi. Hatta bazen okuması iyi olmayan kimselerden, ezberledikleri bir mektup örneğini, mektubu gönderenin durumuna uygun sözler uydurarak gerçekten okuyormuş gibi yapanlar da olurdu. Mektup başlı başına toplumsal bir olaydır, önemli bir tarih ve medeniyet vasıtasıdır. Bu sebeple, üniversitelerin, buldukları çevreyi taratarak bilimsel anlamda mektup arşivleri düzenlemeleri, koleksiyonlar oluşturmaları ve mektup edebiyatını ortaya koymaları gerekir.

Mektup en eski iletişim araçlarından biridir. Posta teşkilatının ana konusu mektup taşımadır. Tarih boyunca bu görevini ifa ederek insanlara büyük çapta hizmet etmiştir. Hz. Peygamber (s.a.) Peygamber olarak tebliğ görevini ifa etmek üzere, çevresindeki kabile reislerine ve devlet adamlarına çeşitli mektuplar yazmıştır. Devlet işleri, savaşlar bu mektuplara dayalı olarak yürütülmüştür.

Mektubun Kültürümüzdeki Yeri

İslam kültüründe mektup değerli bir iletişim aracı olarak işlev sahibi olmuştur. Hz. Peygamber’in (s.a.) çeşitli kabile reisleri ile devlet başkanlarına yazdığı davet mektupları son derece önemlidir. Tarihteki Devlet adamlarının yazdıkları mektuplar da böyledir. Bizim kültürümüzde de mektubun bambaşka bir yeri, apayrı bir değeri vardır. Mektup yakın tarihe kadar edebiyatımızda yer aldığı gibi, hayatın ayrılmaz bir parçasıydı.

Namık Kemal’in Rezaizade Mahmut Ekrem’e yazdığı mektuplar Türk Tarih Kurumu tarafından üç cilt olarak yayımlanmıştır. Abdülhak Hamit’in mektuplarında onun sanat görüşünü, çevreyle ilişkilerini yansıtmaları edebiyat tarihimiz için önemli belgelerdir.

Abdülhak Hamit sağlığında, bu mektupları '*Mektuplar*' adıyla iki cilt halinde yayımlanmıştır. Samipaşazade Sezai ve Recaizade Mahmut Ekrem'in, Abdülhak Hamit'e yazdığı mektuplar edebiyat tarihimiz ve Türk dili bakımından incelenmeye değer.

1919 ve 1921 yılları arasında eşine ve çocuklarına gönderdiği yüz altmış dört kart ile beş yüz otuz dört mektubu '*Ziya Gökalp Külliyyatı-2*' adıyla Türk Tarih Kurumu tarafından yayımlanmıştır.

Ahmet Haşim, Fecr-i Âtî Dönemi'nde yazmaya başlamış ve müfettişlik göreviyle Anadolu'da dolaşırken Refik Şevket İnce'ye beş, Yakup Kadri Karaosmanoğlu'na iki mektup göndermiştir. Bu mektuplarda Anadolu'da edindiği izlenimler vardır. Anadolu köylüsünü karıncalara benzeterek, ekme yapmayı bilmediklerini, mayasız bir yufka yediklerini, bunun da mide için zararlı olduğunu belirtiyor. Yakıt olarak kullanılan tezeği bile bulmanın zorluğunu anlatırken yoksulluğun son hadde vardığını da anlatmaktadır.

Rıza Refik Bölükbaşı ise 1949'da, Hasan Ali Yücel'e Osmanlı kültürünü, Hellenizm'in etkilediğini anlatan bir mektup yazmıştır.

Yahya Kemal, 1924'te Paris'ten, 1926'da Varşova'dan Abdülhak Şinasi Hisar'a mektup yazmıştır. Bunlar, *Tercüme Dergisi Mektup Özel Sayısı*'nda yayımlanmıştır.

Cahit Sıtkı Tarancı'nın, Paris'ten Ziya Osman Saba'ya yazdığı mektuplar, Cumhuriyet Dönemi'nde yayımlanmış kitapların en genişidir. Şair, bu mektuplarında, şiire olan tutkusunu kendi kuşağındaki şairlerden söz ederek onlarla ilgili görüşlerini belirtmektedir.

Yaşar Nabi Nayır kendisine gönderilen mektupları '*Dost Mektuplar*' adlı kitapta yayımlamıştır. Bu kitapta, Abdülhak Şinasi Hisar'ın, Hamdullah Suphi Tanrıöver'in, Reşat Nuri Güntekin'in, Nahit Sırrı Örik'in, Nurullah Ataç'ın, Cahit Sıtkı Tarancı'nın, Orhan Kemal'in mektupları bulunmaktadır.

Ahmet Hamdi Tanpınar'ın; ikisi Ahmet Kutsi Tecer'e, biri Adalet Cimcaz'a 1959-1960 yıllarında Fransa'dan yazılmış üç mektubu vardır. Bu mektuplarda Fransa'daki sanat hareketlerini anlatmakta, yabancı ülkede yaşamının verdiği bunalımı duyurmaya çalışmaktadır.

Nazım Hikmet Ran'ın, Kemal Tahir'e gönderdiği mektuplar '*Hapishaneden Mektuplar*' adıyla yayımlanmıştır.

Türk Edebiyatında, isim yapmış şair, yazar ve sanatkarların yalnız mektuplarının toplandığı müstakil eserler de vardır: Ali Şir Nevaî, Lâmiî Çelebi, Nâbi, Ragıp Paşa, Tokatlı Ebubekir Kânî, Nevaizâde, Azmîzâde, Ganîzâde, Akhisarlı Abdulkerim, Zaifi Pir Mehmet ve benzerlerinin münşeâtı ile, Akif Paşa'nın *Münşeât-ı Elhac Akif Efendi* (1843) ve *Muharrerat-ı Hususıye-i Akif Paşa* (1883) adlı eserleri; Namık Kemal'in hususî mektupları (C.I, II, III, Haz. F.A.Tansel, 1967, 1969, 1973), Abdülhak Hamid Tarhan'ın Mektuplar'ı (2 C. 1918), Muallim Naci'nin *Mektuplarım*'ı (1886), Ziya Gökalp'in "*Limni ve Malta Mektupları*" (Haz: F.A.Tansel, 1965), Cahit Sıtkı Tarancı'nın *Ziya'ya Mektuplar*'ı (1957), Yaşar Nabi'nin *Dost Mektupları* (1972), Ahmet Hamdi Tanpınar'ın mektupları (Haz: Zeynep Kerman, 1974), Nazım Hikmet'in Kemal Tahir'e *Mapushaneden Mektuplar*'ı (1968) bunlardan bazılarıdır.²

2 Süleyman Adıyaman, Muş A.Ö.L Türk Dili ve Edebiyatı Öğretmeni

I. Çaykaralı Hacı Hasan Efendi Ve Mektup Arşivi

A) Kısaca Hayat Hikâyesi

1909 Çaykara Akdoğan Köyü Kovacık mahallesinde 5 numaralı evde dünyaya gelmiştir. Bu eve mahallede Yarmağa'nın evi denilir. Evlenip 3. çocuğu Yunus Vehbi Yavuz beş yaşına gelinceye kadar baba evinde ikamet eden Hacı Hasan Efendi, daha sonra bu evin hemen üstünde kayalık bir arsa üzerinde kendi evini inşa etmiş ve 1948 yılında bu eve taşınmıştır. 1948 yılında Çaykara Merkez Vaizliği'ne atanan Hacı Hasan Efendi, 3 yıl kendi köyünün yukarı mahallesinde hocası merhum Tayyib Zühdü Velioğlu'nun inşa ettiği medresede tedaris faaliyetinde bulunmuştur. Bir yandan da cami imamlığı görevini üstlenmiştir. Bu arada evinin inşası ikmal edilmiş, hem imamlık hem de müderrislik görevinin ağır gelmesi üzerine, evine çekilmiş ve öğrencilerine ders okutmaya kendi odasında devam etmiştir. O zaman sınırlı sayıda öğrencisi bulunuyordu. Giderek öğrenci sayısının artması üzerine evin bodrum katında bir odayı hazırlatıp öğrencilerini buraya taşımıştır. Bu odaya daha sonra ikinci bir odayı da ilave ederek öğrencilerinin ihtiyacını kendi imkânları ile karşılamıştır. Odaya bir soba kurarak kış aylarında ısıtma ihtiyacını bu odun sobası ile karşılamıştır. İki odalı medresenin tabanı çam ağacından yapılmış tahtalarla döşenmiş olup halı, hasır ya da kilim serilmemiştir. Medresede önceleri iç odada tahta duvarın bir kısmı siyaha boyanarak bir yazı tahtası yapılmış, daha sonra iki ayaklı kara tahta yaptırılarak derslerde kullanılmıştır. Medresede beşer kişilik uzun rahleler bulunmaktaydı.

Onun hizmet anlayışı ve ders okutma yöntemi ile ilgili birkaç söz söylemek gerekirse şunları ifade edebiliriz: Öğrencileri için asla kimseden bir kuruş yardım talebinde bulunmadığı gibi, yardım imasında bile bulunmamıştır. İlmî zenginler önünde alçaltmamış, ilmin şerefini korumuştur. Arapça ders okutmak yasak olduğu için, halkın öğrencilerden şikâyet etmemesini, etraftan devlete şikâyette bulunulmamasını bir nimet ve yardım olarak kabul etmiştir. Onun bir özelliği de okumak için başvuran her öğrenciyi kabul etmemesi, adam olmayacak kimselere ilim aktarmamasıdır. Uzaktan gelen öğrencilerine daha şefkatli yaklaşır, onları öne alır, boş zamanlarını onlara daha çok ayırırdı. Dostlarının mektubunu getiren öğrencilerini kabul eder, tanımadığı, bilmediği öğrenciler adaylarını uzun süre sınamadan ders halkasına kabul etmezdi.

Onun ders okutmadaki metodu; “az oku öz oku, her kitaptan cüz oku” tekerlemesi idi. Dersi eksiksiz almadan öğrenciyi geçirmezdi. Sarf nahiv derslerini mefhum olarak ezbere dinlerdi. Öğrencileri kendisini çok sever, o da öğrencilerini evladı gibi severdi. Onun ailesi bir bakıma öğrencilerini de içine alırdı denilebilir. Öğrenciler mezun olduktan sonra da onun evini kendi evleri olarak bilirler ve evine teklifsiz gelip giderler, misafir olurlardı. Öğrencilerinden merhum Kasım Akçay, müftü olarak görev yaparken memleketini ziyarete gelmişti. Hacı Hasan Efendi'nin yakın köylüsü idi. Hacı Hasan Efendi'yi ailece ziyarete gelmiş fakat onu evde bulamamıştı. Evin anahtarı demircilerin ürettiği büyük anahtarlardan idi. Taşınması zor olduğu için Hacı Hasan Efendi, bir yere giderken anahtarı evin duvarındaki bir oyuğa bırakır giderdi. Akçay evin anahtarının saklandığı yeri biliyordu. Anahtarı alıp evi açmış, odunları yakarak ocağı tüttürmüştü. Bir müddet sonra Hacı Hasan Efendi eve gelip kapıyı açık, ocağı tüter vaziyette bulunca şaşırmış hatta biraz da telaşlanmış, fakat Kasım Akçay'ı görünce buna memnun olmuştu. Öğrencilerine karşı toleranslı idi, arada büyük bir saygı vardı, fakat sevgi bu mesafeyi kaldırıyordu. Öğretiminin temelinde yatan en önemli unsurlardan biri sevgiydi. Öğretimindeki başka bir unsur onun ilme aşkı idi. Bana ifade ederdi: “Gençliğimde üç şeye hevesim vardı: biri ders okutmaya muvaffak olmak, diğeri hacca gitmek, bir üçüncüsü de halvete girmektir.” 1955 yılında hacca gidip döndüğü zaman “Elhamdülillah Allah beni o temennimin ikisinde muvaffak kıldı, üçüncüsüne

muvaffak kılmasını bekliyorum” demişti. Yıllar sonra 1969’da ilk defa İstanbul’da M. Zahid Kotku Efendi’nin halvetine girdi, onu halvethaneye bu fakir götürmüştü. 1970’de bu tekrarlandı ve nakşi halifelîği unvanını da elde ederek emeline ulaştı.

İlim ahlakını özümsemiş, mütevazı, şöhreti sevmeyen, yaptıklarından bahsetmeyen, “ben”i hiç kullanmayan, “ben”e düşman olan bir yüksek ahlak anlayışına sahipti. Hiç bir zaman “ben yaptım”, “hizmet ettim”, “ders okuttum”, “öğrenci yetiştirdim” demezdi. Allah’a kulluk görevimizi hakkıyla ifa edemedik, Allah inşallah ders halkalarımızı kulluk yerinde kabul eder derdi. O tevazuunu kelimelerle değil, hali ile gösterirdi. İslami ilimlerin aşığı idi, özellikle ders okutmayı ibadet olarak kabul etmişti. Hacı Hasan Efendi gerçekten bir zahit kişi idi, onun zühdü öğrencilerine de yansımıştı.

Hacı Hasan Efendi zahiri ilimlerdeki zenginliğini tasavvufu süslemişti. Fakat onun tasavvuf anlayışı ahlaki faziletlerle sahip olmak tarzında idi. Cahil sofilerden hoşlanmazdı. “Cahil sofi olmaz” derdi. Tasavvuf şairlerinin kitaplarını çok mütalâa ederdi. Niyazi-i Mısri, İsmail Hakkı Bursevî, Sunullah-i Gaybî’nin şiirlerini ezbere bilirdi, vaaz ve ders halkalarını onların şiirleri ile süslerdi. 1940 yılında Of’un Hasdikoz/Yukarı Kışlacık Köyünde başlayan tedris halkası Akdoğan Köyü Kovacık Mahallesi’nde kendi evindeki medresesinde vefat edinceye kadar devam etmiştir. Ruhunu medresesinde ders okutarak Allah’a teslim etmişti. Her vaazında “az ağrı asan ölüm, selamet-i iman-i kâmil ile huzuruna varmayı nasip eyle” duasını yapar, ömrünün son zamanlarında, iman-i kâmil ile Rabbine kavuşması için ziyaretine gelen dost ve öğrencilerinden de dua etmelerini isterdi. Nitekim 30 Mart 1982 yılında bir Salı günü kabakuşluk vaktinde duasına uygun şekilde, kalp rahatsızlığına bağlı olarak ansızın Rabbine kavuşmuştur.

Hacı Hasan Efendi, Osmanlıların son döneminde dünyaya gelmiş, gençlik yıllarının önemli bir kısmını bu dönemde geçirmişti. Zor şartlar altında yetişen ender şahsiyetlerden biridir. Onun okuduğu yıllarda medreseler kapatılmış, Ulûm-i Şer’iyye ve Ulûm-i Arabiyye’nin okutulması yasaklanmış, okuyanlar ve okutanlar da sıkı takip altındaydı. Bu sebeple kendi köylüsü olan Hocası Tayyib Zühdü Velioğlu’ndan iki arkadaşı ile beraber, ancak gece dersleri alarak ilmini tahsil etmişti. Öksüz büyüdüğü için hayatının ilk dönemleri maddi sıkıntı içinde geçen Hacı Hasan Efendi, bu sebeple ilkokul tahsilini yarıda bırakmak zorunda kalmıştı. Bir taraftan aile yükü, bir taraftan tahsil-i ilimi yürütmek zor bir işti. Hocasının kendi köylüsü olması, ilim tahsilini oldukça kolaylaştırmıştı. Öğrenimine doğduğu köyde başladı, aynı köyde tamamladı. Bu arada hafız da oldu. Hatim ile namaz kıldırarak kadar kuvvetli bir hafızdı. Hafızlığını altı ayda tamamladığını kendisi ifade ederdi. Namazlarında sürekli Kur’an hatmi yaparak ömür boyu Kur’an ile hemhal olmuştu. Öğrencilerini parasız okutur, fakir olanlarına kendi cebinden yardım eder, fakat bunu kimseye ifade etmezdi. Öğrencilerin daha iyi yetişmesi için çile çekmeleri gerektiğini düşünür, onların maddi problemleri ile çok yakından ilgilenmez, belki uzaktan takip ederdi. Kıskançlık nedir bilmezdi. Hiç kimsenin meslek ve meşrebine, sakal ve bıyığına karışmazdı; başarılı genç ilim yolcularını takdir eder, kendinden büyük ilim adamlarını ziyaret ederek onların hayır dualarını almaya özen gösterirdi. Kıraat hocası olan Mehmet Rüşdü Aşıkkutlu Hocaefendi’ye sevgi ve saygı gösterirdi, vefat eden hocası Tayyib Zühdü Velioğlu’nu ve onun da hocası Hacı Osman Velioğlu’nu her zaman rahmet ve minnet duyguları ile anardı. Beş vakit namazında silsile-i ilmiyedeki âlimlere, meşayihe dua ederdi. Tayyib Zühdü Efendi’nin adını andığı zaman oturduğu yerde doğrulur, onu “Cennetmekân Efendi” diye vasıflandırır. “Hayatımda hiçbir gece hocama dua etmeden yatağıma uzandığımı hatırlamıyorum” derdi. Hocasının evlatlarına özel bir saygısı vardı. Her gördüğü yerde onlara

iltifat ederdi. İlim yolunda bulunmayı büyük bir mazhariyet olarak kabul eder, bundan dolayı Allah'a şükrederdi. Mekruh işlerden de sakınırdı. Sigaradan nefret ederdi. Ağzına hiç sigara koymamıştı, sigara içen öğrencilerini sevmez, hatta "sigara içen öğrencilerime benden icazet almak nasip olmasın" derdi. Gerçekten de bu şekilde birkaç öğrencisi onun ilminden istifade edememiştir. Saç bırakmaktan hoşlanmaz, başların sıfır makineye vurulmasını isterdi. Evde ya da ev dışında sarıksız dolaştığı hiç görülmezdi. Kıyafeti düzgün, sakalları siması ile uyum içinde idi, sevimli bir simaya sahipti. Sakalını askere gitmeden önce sünnete uygun şekilde uzun olarak bırakmış, bu konuda emsali arasından temayüz etmişti. Gerek kıyafeti ile, gerek ilmi ile, gerek sevimli siması ile, gerekse heyecan dolu vaaz ve irşatlarıyla tam mürşit bir İslam âlimi idi. Halkın ona itibarı yüksekti. Bunda onun gerçekten takva sahibi olmasının etkisi büyüktür. Kendisi böyle olduğu gibi, yetiştirdiği öğrencileri de onun yolundan yürümüş, feyizli ve bereketli olmuşlardır. Hacı Hasan Efendi'nin öğrencilerinin bir özelliği de bu takva yolu idi. Fetvalarında ihtiyat sahibi idi. Önemli meseleler sorulunca, birkaç gün araştırıp karara varmadan fetva vermezdi. Onun verdiği fetvalar son merci olarak algılanır, müftülerin fetvalarını bozardı. Vaazları heyecanlı ve akıcı bir üslupta olurdu. Tek bir konuyu derinlemesine işlemez, halkın ihtiyaçlarına, duygularına da hitap ederek dinleyicilerini tatmin ederdi, etraflı konuşurdu. Onun vaazından hem okumuş kesim, hem de cahil kesim istifade ederdi. Vaazlarını, dua ve istiğfarla süslerdi. Her vaazının sonunda şu duayı tekrar ederdi: "Namazlarımız kazaya kalmadan, kimseye muhtaç olmadan, az ağrı âsan ölüm, selamet-i iman-i kâmil ile çene kapamayın nasip et Allahım!" Bu dua hem öğrencileri hem de diğer öğrencileri olan cemaati tarafından ezberlenmiştir. Vaazlarında sık sık tasavvufi şiirler okurdu. Bu şiirler de cemaati tarafından ezberlenirdi.

B) İlme Yaptığı Hizmetler ve Arşivindeki Mektuplar

Hacı Hasan Efendi, 42 yıllık tedris hayatı boyunca silsile-i ilmiyeye 300 civarında icazetli hoca kazandırmıştır. Din görevlilerinin sokakta fenerle arandığı bir dönemde bu kadar âlim kişi yetiştirmenin anlamı çok büyüktür. Yetişen bu hocalar şer'î ilimleri Anadolu'nun her tarafına yaymışlar, kimi müftü, kimi vaiz, kimi Kur'an öğreticisi, kimi imam, kimi müderris, kimi akademisyen olarak görev yapmışlardır, halen bu hizmetler devam etmektedir. Dinî hayatın topraklarımızda yeniden yeşermesinde onun katkısı büyük olmuştur. İslamî ilimlere hizmette Hacı Hasan Efendi örneği, Anadolu'nun en ucra köşesinde, kuşların bile uçmakta zorlandıkları bir coğrafyada çok ağır şartlar altında, üstelik dine ait bilgilerin öğretilmesinin yasak olduğu bir zamanda, tek başına bir âlimin neleri başarabileceğini bize göstermiştir. Esasen Hacı Hasan Efendi ve benzeri ilim kahramanlarının yaptıklarına devletin sahip çıkması, belgesellerle o büyük hizmetlerin gelecek kuşaklara aktarması gerekir. Hacı Hasan Efendi'nin İslamî ilimlere yaptığı hizmetler, bundan sonra birkaç doktora çalışması çerçevesinde ele alınarak ortaya konmayı beklemektedir. Son dönemin aydınlanmasında Hacı Hasan Efendi çok önemli bir figürdür. Elbiseleri, ayakkabıları, sarıkları, cübbesi, baston ve diğer zati eşyası aynen korunmaktadır. Medresesi, ders malzemesi, yaşadığı ev Kültür Bakanlığı tarafından koruma altına alınmalıdır.

C) Hacı Hasan Efendi'nin Mektup Arşivi

Hacı Hasan Rami Yavuz, sadece bir müderris, bir vaiz, bir irşat adamı değildi, o aynı zamanda kültürümüzün önemli bir parçası olan mektup ve hatırat arşivlemesi ile de toplumuna kalıcı eserler bırakmıştır. Bununla beraber vefeyat hakkında da örnekler bırakmıştır. Yörede tanınmış âlimlerin vefat tarihlerini ya bir takvim yaprağının kenarına yahut kitaplardan birinin kapağına yazarak tarih tespiti yapmıştır.

Denilebilir ki, hayatı boyunca yazılı olan her şeyi koruma altına almıştır. İlk yazdığı mektuplara aldığı cevabi mektuplardan tutun, vefatına kadar yazdığı mektuba varıncaya kadar, elindeki bütün yazılı belgeleri arşivlemiş, tebrik kartlarını bile çöpe atmıyıp saklamıştır. Gelen bayram tebriki kartlarını kütüphanesinin camlarına içeriden asar, cami manzarası ve hat yazılarını aynı zamanda süs unsuru olarak da kullanırdı. Halen kütüphanesinde bu tebrik kartları asılı durmaktadır. O, mektup saklamada bir şeye dikkat etmiştir: Osmanlıca yazılmış olmasına. Osmanlıca yazılan her mektubu saklamıştır. Bu fakirin öğrenci iken yazdığı not defterlerini dahi saklamıştır. Onlar şimdi elimde maziye hatırlatan belgeler olarak elde durmaktadır. Arşivinde yer alan 663'den fazla mektubu vefatında bendeniz koruma altına aldım. Ayrıca vaaz notlarını, diyanete sunduğu vaaz özetleri ile ilk zamanlar her yıl Diyanete gönderdiği risalelerini de sakladım. Bunlar "Hacı Hasan Efendi Külliyesi"nda yayınlanmışlardır. Aşağıda mektuplarından detaylı olarak söz edeceğiz. Mektup arşivleme noktasında Hacı Hasan Efendi ender örneklerden biridir.

a) Hacı Hasan Efendi'nin Mektup Arşivi, Muhtevası Ve Tasnifi

Yukarıda da ifade edildiği üzere, Hacı Hasan Efendi'nin zengin bir mektup arşivi bulunmaktadır. Bu arşivde yer alan toplam mektupların sayısı 698'dir. Bunlar ilim adamlarının kendisine yazdığı mektuplar, arkadaş ve dostlarının yazdığı mektuplar, hocalarının yazdığı mektuplar, öğrencilerinin yazdığı mektuplar, aile fertlerinin yazdığı mektuplar, kendisinin aile fertlerine yazdığı mektuplar, öğrencilerine yazdığı mektuplar ve diğer mektuplardır. Bu mektupların tasnifi şöyle yapılmıştır:

1. Çağdaş âlimlerden gelen mektuplar (17)
 2. Kayınpederi Ömer Dursun Poyraz'dan gelen mektuplar (28)
 3. Hacı Salih Bilgin'den gelen mektuplar (29)
 4. Mehmed RüşdüAşıkutlu'dan gelen mektuplar (23)
 5. Ali Galip Yücel'den gelen mektuplar (17)
 6. Tayyib Kehribar'dan gelen mektuplar (11)
 7. Mehmet Emin Keleş'ten gelen mektuplar (27)
 8. Muhammed Sadık Kehribar'dan gelen mektuplar (6)
 9. Çeşitli öğrencilerinden gelen mektuplar (165)
 10. Çeşitli öğrencilerine yazdığı mektuplar (54)
 11. Dostu Ali Rıza Kurt'tan gelen mektuplar (32)
 12. Said Hocaoğlu'na yazdığı mektuplar (5)
 13. Fakirullah Bilgin'den gelen mektuplar (11)
 14. Yunus Vehbi Yavuz'un yazdığı mektuplar (105)
 15. Yunus Vehbi Yavuza yazdığı mektuplar (136)
 16. Aile mektupları (14)
 17. Çeşitli mektuplar (32)
- Toplam = (698)

II. Hacı Hasan Efendi'nin Arşivinden Örnek Mektuplar

Burada, tebliğ sonunda metinlerini vereceğimiz Hacı Hasan Efendi'nin mektuplarından bir kaçı hakkında önemlerine binaen bir değerlendirme yapmayı uygun buluyorum.

Ahmed-i HAVÂŞÎ (TOPAL):

Kendisini “İmam Havâşî” olarak tanıtan, aslen Çaykara/Dernekpazarı/Havaşo (Çayırbaşı) Köyü’den, Adapazarı’nda ikamet edip hem terzilik hem imamlık ve müderrislik yapmış bulunan Ahmet Topal Kocaefendi, Arap dili ve edebiyatına ileri derecede vakıf, mudekkık bir âlimdi. Bir olay sebebiyle memleket ziyaretine gidemeyen bu zat-ı muhterem, memleket hasretini yazdığı Arapça şiirleri ile Hacı Hasan Efendi’ye iletliyordu. Bu konuda ona Adapazarı’nda eski ilkokul öğretmenlerinden Mehmet Emin Keleş Hoca aracı oluyor, bu iki ilim adamını manen birleştiriyordu. Şiirlerini bu zat kaleme alıp Hacı Hasan Efendi’ye gönderiyordu. Memleketle ilgili olan şiirler Arapça-Türkçe karışık ifadelerden oluşuyordu. Diğer şiirleri ise Arapça idi. Bir iki şiirini Türkçe olarak kaleme almıştı. Hacı Hasan Efendi onun şiirlerini medresesinde öğrencilerine okuyor, öğrencilerin büyük beğenisini kazanıyordu. Bu şiirlerin bazı beyitleri hala öğrencilerinin hatırında olup okunmaktadır. O şiirlerden bir kaçını Mehmet Emin Keleş’in mektupları arasında bu tebliğimize koyduk ki, isteyenler bunlardan yararlanabilsin.

Ahmet Topal Hocaefendi, Hacı Hasan Efendi’ye yazdığı bir mektubunda, kendisine cevabi mektup yazmadığından dolayı nazik bir şekilde sitemde bulunuyor. Bu sitem ve hasretini Arapça olarak dile getiriyor, yapılacak icazet merasiminde kendisine dua edilmesini de istiyor. “*Müminler arasında sevginin yayılması ibadetlerin en faziletlisidir*” hadisini de zikrediyor. Ayrıca Rumca bir ifade ile cemilede bulunuyor.

Hacı Dursun POYRAZ:

Hacı Hasan Efendi'nin kayınpederi ve yörenin saygı duyduğu yaşlı bir alimi, aynı zamanda hoşgörüsü ile tanınan tasavvuf meşrepli bu zatın Hacı Hasan Efendi’ye yazdığı mektupların en eskilerinden seçtiğimiz iki mektup:

Alim kayınpederin alim damadına yazdığı mektuplar:

1. “Faziletli Efendim Hazretleri” Saygı ifade eden hitapla başlayan bu mektupta, Elmadağ’da gurbette iken kendisine mektup gönderilmemesinden ve memleketinden havadis alamamaktan çok nazik ifadelerle şikâyet ediyor. Kendisine mektup yazmayı ihmal eden, oğlu Kemal Poyraz’ın yaptığını “teenni” ile hareket eder şeklinde değerlendiriyor. Mektup yazmamasındaki ihtimallere de yer vererek asla suçlayıcı ifade kullanmıyor. Kızı Emine ve Ziyet hanımın adreslerini istiyor ve muhaberenin bir tür görüşmek olduğunu söylüyor. Mektubunu o zamanki adıyla Kadahor/Çaykara eşraf ve alimlerine ve sevdiklerine selam söyleyerek tamamlıyor. Elmadağ Bucağında Yenice Mahalle İmamı Ömer Dursun. 16 Ramazan 1949.

2. Hacı Dursun Efendi'nin diğer mektubunun özeti şöyle:

“Efendim” diyerek başlayan hitaptan sonra, doğduğu mahalle caminin tavanının inşası için ricada bulunarak ne masraf icap ediyorsa o miktarı göndereceğini söylüyor, hatta bu iş için yazılan mektup paralarını da göndereceğini söylüyor. Mektupta ayrıca Holayisa/Yeşilalan Köyünden Hacı Muhammed Efendi'nin durumu hakkında bilgi ricasında bulunuyor. Bir de oğlu Kemal Efendi'nin adresinden şüphelendiği için, askerden terhis olup olmadığını soruyor. 31/11/1941.

Kondulu Ali Efendi (Ali Galip YÜCEL):

1. Amasya/Suluova’dan Hacı Hasan Efendi’ye yazdığı bu mektupta önce bazı muhterem zatlara selam ve hürmetlerini gönderiyor. Sonra başından geçen bir olayı anlatıyor:

Bir gün Halk Parti mebusu (milletvekili) bir zat kendisinin bölgeye gelmiş ve yanına pek kimse gitmemiş, sebebini sorunca, buranın bir imamı var ki herkesi demokrat yaptı, demişler... Bundan sonra kendisinin imamlıktan atılması için muhtara ve müftüye emir verilerek görevden çıkarılması için çalıştıklarını, muhtarın bu durum karşısında halkı topladığını ve imamı kim istiyorsa parmak kaldırsın, deyince herkesin parmak kaldırdığını, müftünün de buyruktusu yoktur, benim ondan haberim yok diyerek sıyrıldığını yazıyor. Sonunda Şûrlu Müslim Efendi'ye, Paçanlı Hacı İlyas Efendi'ye selam yazıyor ve hürmetlerini ifade ediyor. İmzasından önce şu ifadelere yer veriyor: Sevginizi ebediyen kalbinden çıkarmayan kardeşiniz Ali Galip Yücel. 3 Temmuz 1949.

2. Faziletmeab Hocam Hacı Hafız Hasan Efendi Hazretleri:

Selam ve dua eder, yeğenimiz Yunus Efendi'nin gözlerinden öperim. Hane halkına selam, talebeye dua ve taleben istid'a eder, Hacı Dursun Efendi ile Hacı Hafız Efendilerin ellerinden öperim. Hacı Selim Efendi'nin ellerinden sıkırım. Hacı Selim Efendi'nin Millet Partisi'ne girmesinden dolayı çok mütessir oldum, diyor...Devamı mektupta. 15.07.1957.

Eh-i Fillahımız: Ali Galip YÜCEL

Hacı Salih Efendi (Salih BİLGİN):

1) Yazdığı mektupların büyük çoğunluğunda tarih yoktur.

“*Ey Müstağrak-i Lütf-i İlahî Mahbûb-i Resûl-i Yezdânî Mesûd-i Dareyn bi İzni Rahmanî Hacı Hasan Efendi*” hitabıyla başlayan mektubun baş tarafında kafiyeli Arapça dua cümlelerini sıraladıktan sonra Arapça bir rüyayı anlatıyor. Rüyada diyor ki:

Hayalimde gördüm ki, sen benimle beraber bulunuyorsun, önümde Ramuzu'l-Ahadis adlı kitap var, uyku ile uyanıklık arasında seni gördüm ki, tebessüm ederek bana diyorsun ki: Bizim bu Ahmed'i (yani oğlunuz Ahmed) Resulullah (s.a.) ile birlikte gördüm, Hz. Peygamber (s.a.) ona hitaben şöyle buyuruyor: “Ahmed! Sen küçük idin, Allah seni büyüttü; yerde idin seni yükseltti.” Hz. Resûlullah bana baktı, ben ise utandım ona bakamadım. Uyanınca evde hoş bir koku yayılmıştı. Yunus Vehbi Efendi, Muhammed Yusuf Şevki ve Ahmed Ziyaeddin efendilerin gözlerinden öperim ve valide-i muhteremelerine dualar ile dareynde mesrur olmalarını dilerim. (Benim veli kullarım, kaftanımın altındadır.) sırrına mazhar olan Hacı Dursun Efendi'ye selam ve arz-ı hürmet ederim. (المراسلة نصف المواصله) “Mektuplaşma kavuşmanın yarısıdır.” fehvasınca mektubunuzu beklerim.” Daha sonra oğullarının Sivas'a gittiklerini ve onlardan haber alamadığını, dört âlimin gittiğini, üzüntüsünün çok olduğunu ifade ediyor. El-Muhtac İla Rahmeti Rabbihi'l-Gafûr: Salih. Tarihsiz. (Tahminen: 1957)

2) Hitap başlığı çok uzun ve iltifatlarla dolu:

“Naail-i devlet-i uzama, şakir-i nimet-i vâla, nâsir-i ilm-i Yezdânî, fatih-i bab-i hayr-i Rahmanî, saadetlü efendim hazretleri” Hacca giden Hacı Hasan Efendi'ye yazdığı kısa bir mektup olduğu anlaşılıyor. Hasret ve iştiağın sönmediğini özellikle ifade ediyor. Yunus Efendinin gözlerinden öperim diyor. Yörenin ve Of'un aliemlerine selam söyleyerek mektubu tamamlıyor. 10 Receb-i Şerif (1955-?)

3) “Mazhar-i lütf-i sübhaniyye, hamil-i esrar-i ezkar-i ilahiyye, kurratü aynî efendi hazretleri” hitabı ile başlıyor. Hemen başta “Calekli Hacı Dursun Efendi'nin vefatını duyduğum, belki hilaf ola... (Nitekim hilaf olmuştur, çünkü bu tarihte hayatta idi.) Dünya meşguliyetlerimiz bizi perişan etti. ‘Ameller sonu ile değerlendirilir.’ Kaziyesi her yerde tatbik ediliyor, keşke bizim de sonumuz böyle olmayaydı. Ferhu'r-Rûh'da ‘Kalbini puthane kıldın aynı beytullah iken’ denilmiştir. Şimdi bizim durmumuz öyle oldu. İlahî huzurumuzu yüzde yüz kaybettik. ‘Ey halleri değiştiren Allahım! Bizim halimizi en güzel hale döndür.’ Çeşitli sebeplerle borç yükü altında kaldığımı, hatta babadan kalma arazisini sattığını, bunun da yetmediğini ifade ile Hacı Hasan Efendi'den 5000 TL borç para talebinde bulunuyor. “Kul borcundan kurtulmamıza duanızı rica ederim” diyor. “Hacı Dursun Efendi ile biraz arkadaşlık yaptık, biraz daha yapmamız icabederdi. 21 Haziran 1957. Muhtac-i Merhamet: Salih.”

Mehmed Rüşdü Âşıkutlu Efendi:

Mektupları orta uzunlukta olan merhum Mehmet Rüşdü Efendi bu mektubunda kısaca şu noktalara işaret ediyor:

Elimin kaynaması için dikkat edeceğim. Diyanetten İstanbul'a açılan kurs için bize ait şube hazırladıklarını bildirip muvafakatımızı istediler. Mazeretimden sebep müsaade istemiştim ve cevap da istedim, 23 gün oldu, eğer vakti geçti diye ertelemelerse çok gitmez, Ankara'da olduğu gibi bir müddet de orada kalırız inşallah. Sonra yine niyetim memlekete gelmektir. Dua buyurunuz. Selam ve hürmetlerimin tekrarı ile hatmeylerim."

Mehmet Rüşdü Âşıkutlu, 05.02.1976

Mustafa CANSIZOĞLU:

Hacı Hasan Efendi'nin düzenlediği bir icazet cemiyetine yapılan davete yazdığı cevabi mektubudur.

Muhterem kardeşim!" Hitabıyla başlayan icazet cemiyetine vaki davete, romatizma hastalığı nedeniyle icabet edemeyeceği hakkındaki mazeretini muhtasar, müfit ve edebi cümlelerle ifade eden kısa bir mektuptur." 12.04.1952.

Mehmet Emin KELEŞ:

Hacı Hasan Efendi'ye büyük bir muhabbetle bağlı olan ilkokul öğretmeni ve Osmanlı İslam kültürü taşıyan Mehmet Emin Keleş, kendi köyünden Adapazarı merkezine yaptığı nakil dolayısıyla gurbet hayatı yaşamakta ve memleket hasreti hem de Hacı Hasan Efendi'nin hasretini çekmekteydi. Nitekim Hacı Hasan Efendi'ye yazdığı 27 adet mektup bunun bir göstergesidir. Mektuplar, yazım, ifade ve üslup bakımından Osmanlı kültürünü yansıtmakta; ilme, hikmete ve ilim adamlarına karşı beslediği sevgi ve saygıyı ortaya koymaktadır. Ayrıca Adapazarı'nda ikamet eden ve aslen Çaykaralı olan Ahmed-i Havaşi künyesi ile bilinen Terzi Ahmed Efendi ile Hacı Hasan Efendi'yi gıyaben tanıştıran ve onun kudretli Arapça şiirlerini mektuplarında ona taşıyan zattır.

Mehmet Ali YAZICI:

İstanbul'da Halvet arkadaşı Mehmet Ali Yazıcı'nın kendisine yazdığı bir mektup. Bu mektupta ikinci halvete mazereti dolayısıyla katılamayacağını ifade eden veciz ve hasret dolu bir mektuptur.18.08.1972.

Rıza PARLAK:

Kayınbiraderi ve aynı zamanda ilk öğrencilerindendir. Öğrenim esnasında menenjit hastalığına yakalanarak vefat etmiştir: Muhtemelen Hacı Hasan Efendi'nin köyde yaptırdığı şimdiki evinin inşaatında kullanılmak üzere kereste satınaldığını, pencelerin yapıldığını, tahtaların tanesini Sadık Efendi'den 125 kuruştan aldığını ve kendisinin inşaata nezaret ettiğini ifade ediyor. Yeğeni Yunus'un (Yunus Vehbi YAVUZ) iyi olduğunu, babasının pasaport almak için (hac pasaportu) müracat ettiğini kaydediyor. 18/11/1947.

Mustafa AYIK:

Hocası Tayyib Zühdü Velioğlu'ndan devraldığı öğrencilerinden, Mustafa Ayık'ın Sarıkamış'a müftü olarak tayin edilmesi dolayısıyla yazdığı ve bu ilçenin o zamanki durumunu hikaye eden bir mektup. Ev kiralılarının pahalı olduğunu (25TL) yazıyor. Ayrıca oğlu Ahmed'in okumak üzere Çaykara'ya geldiğinden ve bu oğlunda gümanının kalmadığından bahsediyor, kendi halinden şikâyet ediyor ve dua istiyor. 24.06.1956.

Fakirullah BİLGİN:

Diğer mektuplar yayına hazırlanmakta olup yayınlandığı takdirde isteyenler bunlardan yararlanabileceklerdir. Hocası Hacı Salih Efendi'nin oğlu ve ilk öğrencilerinden olan Fakirullah'ın, askerlik esnasında yazdığı güzel üslupta kaleme alınmış bir mektup. Gördüğü güzel bir rüyayı anlatarak affını istiyor. 24.01.1957.

Ali Fikri YAVUZ:

İstanbul müftü müsevvitliğine atanınca buradan yazdığı Arapça bir mektuptur. Eski Çaykara müftüsü Ahmet Kumkum Hoca'nın yanına geldiğini, İstanbul Müftüsü (Ömer Nasuhî Bilmen) ile görüşüp konuştuğunu, onu âlim ve muktedir bir zat olarak gördüğünü ifade ediyor. Yektâ Efendi'nin (Eminönü Müftüsü) selamını söylüyor. Daha sonra Çaykara müftüsünün, Hacı Hasan Efendi'nin hac izninizin çıkmamasından müteessir olduğunu, fakat bunda kendisinin bir dahlinin olmadığını ifade ediyor. Babasının (Selim Efendi) kendisine sitem dolu bir mektup yazdığını da sonunda ifade ederek "Allah'ın bizden razı olması bize sevinç olarak yeter" diyor. 07.09.1954

Mektupların en eskisi 75 yıl öncesine aittir. Diğerleri de yarım asrı aşan mektuplardır. Bu mektuplarda göze çarpan özelliklere işaret edecek olursak şöyle sıralayabiliriz:

1. Hitaplar sevgi ve saygı uyandıran edebi ifadelerle süslenmiştir.
2. Yaşça büyük olan alim zatların yaşça küçük olan alimlere yazdıkları mektuplarda kullanılan ifade, üslup ve nezaket zirveye çıkmaktadır.
3. Hocanın öğrencisine yazdığı mektuplarda tazim ve sevgi ifadeleri eksik olmamaktadır.
4. Mektuplarda edebi bir üslup kullanılmaktadır.
5. Tevazu son haddine ulaşmaktadır.
6. Şahsî meseleler, özel durumlar herkesin önünde okunabilecek nezaket çerçevesinde dile getirilmektedir.
7. Mektuplar hasret gideren bir tür sıla olarak algılanmaktadır.
8. Mektuplarda muhabata dua ve güzel temenniler ifade edilmektedir.
9. Mektuplarda nazik bir dil ile uyarılar yapılmaktadır.
10. Yazım ve imla kurallarına riayet edilmektedir.
11. Yazı bir tür sanat eseri gibi ortaya çıkmaktadır.

A) Âlimlerin Kendisine Yazdığı Mektuplar

Ek-1: Merhum Ahmet Topal (İmam Havâşi)

خوشتر و درسی عجبی صدراقدسی حضرت علی مرتضی
سلام علیکم ورحمة الله وبرکاته و بحفاظتہ و معافیتہ و عینا و علی
صدرا اقدسہ بالہ - یا سیدک و یا اخصی نجمہ نعتتک
الہرم و التکامل و اکتتام المصائب و غیرتک و
الحا صہ المعاذیر الی الہیۃ التہ لافا وک لہا -
فا انتہ بایم عذر تخصیصہ انفسکم عنہ جرائم تطرح
تجارت - الحمد لله انتہ و غیرتہ فی مناکب الوطیر
جہانہا و سہولہا و عظیمہا و حلولہا و فوائدها و
بارہا و فوئدہا و بارخاریتہا و خاوتہا - و و و و و و
ما تا الله - یا سیدک و لقدنا الیام صبح ما ذکرنا من
کرم العاجلہ و لاکہر المناسکاتہ الی الہیۃ التہ لافا
اجرتہم تلافیرکم و اعطیتکم کل ما اوغیثتو قنا من
باب الفلاح فزیل تنوننا منہ استولب الذعاء
اعلم منا دعاء القائب للغائب مستجابہ و کذا
م اعلم منا الہ التودد بینه المؤمنین اوفضل العبادہ
الفرانصہ و اسئل منکم انہ تفعول بالقلیل من الکلام
تا ابرار الله ما افرجکم من حیم القلب و انتہ انشاء الله
لینا ادا کثر منا - یہ ثنا بالسلام و نتم بالسلام
بسی - سنا مع کونہ رئیس الجور و کابہ فلقندہ
اشقل عنہ تا کابہ قبل - اعنی طوجفالم بولایوتہ

سلام علیکم ورحمة الله وبرکاته
عجلہ احبیا و مد فیہ فرد تلمذہ
سلام و حضرتک تقسیم الملتہ
۱۷۷۴
احمد خورشتر
دوم
مکتوبہ

Ek-2: Cevahir Oglu Merhum Hacı Ahmed Hilmi

عجب صدراقدسہ
سلام و دعا ایلہ شرف - خطا ایدام کو بوندہ قصاص
اونقلندہ بمانہ اوقاش حافظہ محمدی در سنہ الحامی الحج
قبول بیور بجان - جا نزلہ سلام
تلف کو بوندہ جوالہ
اوقاش عجب احمد خان
۲ منویہ ۱۸۶۶

Ek-3: Eski Rize Müftüsü Merhum Yusuf Karalı Efendi

هو

حایقاراً واعطی فاضل محترم حاجی حسد اقدی !

همل ورقه احمد اقدنیک کونیه شمدی بر امام خطیب قادر روس
ویرلندر بوقادر ویه تخصیص ایچویه بر امام بولوره اوزره
ذات عالیکزه کلویه فقط ایستدنیض امام وعظ و نصیحت
ایدهجک قدرته صاحب اولماسی لازم اولدنیض کی قرآنه
اوقوماسی ده مکمل اولاجقده دیوره بنیاد علیه بوصفقلره
حائز اولان بر امام یولمانه دلالت بیوره مکرر رجا و بیوسیه
ایله حرمت و سیدلارین تقدیم ایله خاتمه ویریویم

نشاء
طالع
توفیق

بسم الله الرحمن الرحيم

حاجی حسن زین قزاق قرده سمنه

ذلک الحمد لله وخالق کل شیء استقاریده زر قالدک لطفکار از تحریر ملک سلطو
 بیوریلان بر قطعه عسودیه محبت نامه علیا زید مره واصل المشر فوق العاده محمودی
 مع الأسف قویق تاثیر و بر پارچه ده حتر سیرق ماند سید کورش مدق قوصور کتوب
 رضا باری ارشاد گزی و کیفیت خیر گزی روح و جان ایله تبرک ایدیه زر
 الله تعالی ارضی و سوز مملکت احیا بیور دیکر

الرحمن الرحیم

خاکر حاجی ده ظفر توغرا

Ek-5: Merhum Ömer Dursun Poyraz Efendi-1

۱۷

۱۹۴۹ رمضان المبارک

فقہ الصلوٰۃ اتم حقہ

چوہ سنجہ استجری الیم . اور ان ایریلایک دن بوسہ بیدالمادیم ای . حسین کھن اوٹولایک ضعی یازوم
صدہ کرا ایدم بوسہ اوندک ایجن سرورم فضلا اجمہ اچونجی سطرک یازینس مہی اوٹوئیکز دیہ ورج اید بیورم
عینا شودر « مکتوب طبعی آلمسہ اوندک محتویاتدن بشقہ یاز اجمہ یکن چوادیت یوقدر » مع الاسف
آلمار یغم کبی اوندک ہوارش بولنغین دہ عبارتہ دن آکلا شیمازم ایستہ عزیزم ادیا نیکز دہ مندوج
ہوڈیش نرون عبارت ایستہ کدر یاز عاری یا لوریم نصحت اولیورس دہ معلوم یا غربت لزو مکی لزو مسز
نزلور اولونہ انسان بیلک ایستہ ؟ عجیب آدرسدہ می بریا کلمک اولدی یوقسہ ورض برکتہ تک
الذم کیجی بیلم صدہ جشی دکھا و شو نیورم کرم حافظ کمالی باز تافی ایدر فقط یازو یغم کفر
ہوڈ ورمدیکی تائیندن می یوقسہ یولڈا دیدہ سترک مکتوب کیجی تبلیغ ایدلمدی بوترود رض وار در
مع ماخید نیر مخابره یہ و مراسلہ یہ وعید زمانہ صحبتہ وسیلہ نشین ایدر بورا لہ الحمد والمئہ
کدرم یوقدر آکلا دیکز کی کھوسی وصوی ایی در آنقرہ یہ التی ریک ساعتک برما ذرہ فقط
لکرون کاظور استاسیون ارضوم غفی اوزرندہ محمد مرہ یکم رقیقہ دن فضلا دککل یول دہ روز
خازر دہ یکنز قالمیورم بوند نظور سوزی دہ براضطراب یوقدر شکرمدن عاجز عیار محتاج غفلتمدن
مشقی حالت معتدل ایچندہ اورا . اوقات و حیات ایتمدہ ہم تقدیمہ قاضو شوکیجی
سویورم و رفتہ دہ قید ایتم بیت بودر . هکونک یارغندن سکا کلمکدہ اولدیغیم
بقا بر سرور ویر روح عزابی دطوردیغیم

سنز دی لغم یوقہ اوزاقسین یا قینسین
جان باشقا جانان باشقادلی کوکل صانور مسین

آنور جملہ بیلکدہ صونرسیم و احترام ایدرہ بشی دھا استرحم ایدہ حکم بزیم امینہ کریم نیک
مختصر آدرسن یعنی با بیورند کیمک البیلا قودی کتوب واصل اولدی بیلدیکن آکلا یہ رفہ بیلدی و زینتک
رضی آدرسن ایسترم بیدم مناسبتلہ آنلا کوشمک دیک اودن مکتوب بشکی آرزو ایدمیورم ملازم
قداضو کرندہ اصنافی و اشرفی علم و اقران جمہ اعلیادہ عصرہ حیات اید خاطر ارضی صور و عارفی
استرم اتم باقی السلام علیکم ورحمۃ اللہ وبرکاتہ . امضا آدرسد

المادع بو جاغندہ یکجی حمد اعلی عمر طویسون
۱۹۴۹ . ۱۷

بوسہ یا بیلکدہ فضل در اشغی دہ یوقدہ
کیمر بولنور کھنک حالی فضل در جو جو قلم و والہ اول
نوعلمدہ در بوندندہ یاز اتم

فضیلتاً به خیرم علی حافظ صدقاً لایس
 ازلا زیاده که سلام و درستی صورتی است که از آن در حقار اوقات همه ده
 در کارن جای ایدیم یکنوزیونی است که از آن در حق و عاقبت دانستند
 از زره دلائی ضیاء مقدمه تنی ایام خانه از خلقه سلام دعا لایس
 طبع اول که همه سلام دعا لایس در دعا لایس دیدیم علی طوسه انچه به اول
 حافظ انچه به اول انچه در دعا لایس دیدیم علی بیستم انچه به اول انچه به اول
 سوال ایدیم بنم جوهره فضیله در دعا لایس دیدیم اولی انچه به اول انچه به اول
 کید و لغندم جوهره عتاً اولی انچه به اول انچه به اول انچه به اول
 اولی انچه به اول انچه به اول انچه به اول انچه به اول انچه به اول
 عجیباً بنویس بوقم بلورده اولی انچه به اول انچه به اول انچه به اول
 از زره از زاده حالاً بنویس خدمت به برکت در دعا لایس دیدیم
 اولی انچه به اول انچه به اول انچه به اول انچه به اول انچه به اول
 برونه یا زود یعنی سلامه تبلیغ ایدیم در دعا لایس دیدیم
 معکم صدقه اندیم در یادین دعا لایس یوسف انچه به اول انچه به اول
 ایدر فلانین سوال ایدیم از زره عدت بخار به ایدر عدت بخار به اولی انچه به اول
 استخار به اولی انچه به اول انچه به اول انچه به اول انچه به اول
 سزی کینه نه فضیله سلامه
 انچه به اولی انچه به اول انچه به اول انچه به اول انچه به اول

Ek-10: Merhum Hacı Salih Bilgin Efendi-2

السلام عليكم ورحمة الله وبركاته

نال دولت عظمتی تا گرفت اولاد ناسر علم بزرگى حاج بابا خیر رحمانی سعادت تو اندم حضرتى

خیزد تیری باز ما دریم عریضه عزیزه از لیلک رینه قبول بویله جبهه توبیغه بنده کارى
 لطفاً او دیدار الهی سیراب هجبت جسم نور لیکرله او نور سیکر اولایقیده
 محل فیضی حمدانی بیت رحمانی سیراب هجبت و محراب بیغذیه هجده ابروی
 مطاف فدیسان اولاده روضه بان عطای محرابه نقیله هجبت اولاده
 ویده سعادت بیدونه او بدم . دانشم ولا بکزی د بدم .
 عزیزم . درونده یانه حسرت و فتره ناری جبهه بر جبهه سوز سوزان و صلیابه
 کویوک زمانه در بری حسن تو ظم و ارد بر . شمدی دهان یاره و بر .
 ارتق عزیم راه محبوب انجمن اعجوبه نام مضایقه فصدیه وفکره و نیناز اولسون
 آعبدی نرید وارید ولا یون الاما الایدی اریه خاشایز . «کل ما یفعل بنا الله
 انه خیر لنا» ذوالسجده تسلیم اولوروز . بوسنده بنه انشدنه مولام بر سبب
 خفا ابرسه قلم کند بر . بیده انفسه اوله لم . .
 یوش افندی ویده برانور لندیم بد سحاب برک خزان صفا اولطاری نهادیم
 والده لرینو د خیر النساء زمره الحامه اولطاری بنا ا بدم .

جمله ذوسوره کلمه و بنه ملایک بویله یاکر ربنا ا بدم . عموم حلیه صفتیه
 حلیه محبوب اولدیمده مکتوب انا مارم . سم افق و ان لا خولم انشاء الله و الله اعلم
 بله اکھبیم معتقد اولدی مجد ارزوم حرکت ابده حکم عید بودر انشاء الله رب العالمین
 حاج بابا خیر رحمانی
 ح

ظهر اللطف بحی بن
 حلال اسرار ذکار الیه
 قره عینی ضد غفلت
 السلام علیکم ورحمة الله
 لا ازال ایاکم عن القیوضات الجارية عن حور
 مجذبات الی جمرة من دار فی مقام قیوسین وارف
 العالی بالیغین
 نه حاله و سکر انتاء الاله . عاخذة . سکر نسکون الاله و طلب سکره
 ان جعلت معی بالماقیة الدائمة و زاد الاله و اشرف فیک اللطیف
 ظاهراً و ابناً بجلیات اسمه اللطیف . بین الذات و الصفات اولاً
 فی بیست هیئته . ظاهر فیه اخروید نه حافظه بیور
 مصنف منوی . دخل الیه آبیا سمیت .
 ابلاً العزیز . قال علی کرم الاله و وجهه قیوراً فی قلوبنا جعل الاله
 قلوبنا قیور انبیاءه و اولیاء جمرة غزه و جوده .
 بین احوال عالیه و دن اسوال بیور بوسه الیوم شام سحرین کالورد اللطیف
 بده و میا که سه بیورسم احوال کون دور بیور کون درت بیور
 مجاز بیور و موجود اولی بیور کون الیه الاله و مکه مکه و دور
 حمد علی انتم از دره مکتوب با بنوم و بیور کون جاز نه خاند و جهاز الیه
 محلی رضیه مرضیه اولکنه مکتوب الیه . ذات عالیه کون دره مکتوب
 مکه مکه سه بشرق الاله بشرق فیه ده کلام اوسس بره بار کون
 مکه مکه ده عشق و کون شاد ده السید عبدالمجید الیه از دره
 جاز الیه

دیو با اسرار و فضلک رجا و اسرار صلاه صباح نماز نذر نکره سرفیاب الیه بنمذ اکرم الیه و اهلوق
 در سز بارین غم اوله جفنده جمیع الیه الیه بالوسیه دعائک باش طرفنده ذات فضیله کون دره
 بر مضامین عالیه ده فالماق ده کون دره اما ابرماق ده جتین هکر بردها دنیا کون دره کون دره کون دره
 اکبری ده مولام برارده فالماق موق و سیر الیه و مضر الیه
 جاز مسکین باره زلفده جوش زلفده حد جلد بر بنم اوفدانه مشور حجابشنی اخذنیو مضر الیه
 برافدانی کوردم ده کوردم هم هر طرفنداره بنم طرفنده نقصان . فضلنیو موقی افسیه و دیگر
 عالیجاب منم طریقه اخذ فلانده سوسم و کله نطقجات و نورانی نبلخ ابر کون از دره اویم .
 عالیکنده ظهوریه مسیب افسیه نمان و از الیه نبلقند و الیه
 اولاد منوی طبعه لکره مولای متعال محل الملو و الاحوال حفز الیه الیه نوح الیه عالمه عالیه
 زمره من الحق الیه بوزن بلخ کنده او کون برونه حرکت انبیا برده ان دنه بارین
 حرکت الیه و جینه السف نطقه من السف لاجب کفده السف نورین کون کون
 صن اوله اقتدر بر کون الیه درین نمونه اولدم ریم امور دنوبین سره لیت و افرینده
 هدایت احسان بر کون ابن باسین .
 انالک ه و
 الیه
 الیه
 الیه

Ek-13: Merhum Hacı Mehmed Rüşdü Aşıkutlu Efendi-1

۹۷۲ ۱۲/۱۵

فضائله و عظمه احق
 ذات فاضله لرنگه و عظمه لرنگه سلام و تحية ايدهم
 ازك ابيك كونه جز الينجه صوفى جنبه صادره
 ارتيبه بهره اخياره يا ابا ابيك اي فايده
 احقر كونه عكس دوام ايدهم يا ابا ابيك اي حاجت
 استبراه

ديانت و استا بولده اعيان قورصن احقر بهره عبادت
 شهم ادا باري حاضر لا قري بله يرد موافقتي ايتير
 بو صفرته بيب ماعده ايتير منم و جوابه ايتير
 ايتير اولون يا زرينم اكر و حق كوي ده ايتير له منم
 ايتير عود كيتن استا بول كيد ايتير ده اولون ايتير
 رسدت ده ادراده قايرنه ايتير ايتير ده اولون ايتير
 مملكته كل كيد دعا بويورون بنده ايدهم جنبه
 هر ايتير بنده دينا دافرتنه بارديجين اولون
 سلام و صفرته شهم ايتير

عبدالله
 قورصن

ملوكي جامعده يازغ
 و كالاتي ايتير ده اولون
 بغير ايدهم اده كيدي
 قبول و حضور اولوب دعا ايدهم

Ek-14: Merhum Hacı Mehmed Rüşdü Aşıkutlu Efendi-2

۱۲۹۹ / ۹ / ۱۷

محرم یونس حدی یاز

سلام و عرض سلامی تقدیم صوکه حکویم تقدیم ایدر
اولاده ائنه عاشق قوتلو یاندر احام - خطیبی
او حله رت الق ایله بدی امتحانلرینی بر و بره رک
بهر بیله املک ابدی قرانه کرمی ایه غلطن
و باقده اولدنه صوکه قدر او قویا بیله چک
قوتده در بو هرجه بورسه اسلام استیوننده
او قوتونه احسبه کوندریم اخلاقاً ده ائدر
صولی احسبه کرمه کبر دلائلنری دیریم سیه کرمه
انه سادالده ای بر دمه آدمی سیتور
فضله با سکنی اغیرتاییم سلامی تکرار ایدر
دعایله صوکه و دریم

محمد رندی عاشق قوتلو
سالمقلا
ادف

= عبد الرحمن رئیس =

Ek-16: Merhum Mehmed Emin Keleş: (Adapazarı'nda Muallim)-2

آطه یازاری

۹۲ - برنجی تشرین - ۱۹۶۶

هاجی افندی حضرتلاری

۱- ۹- ۱۹۶۶ تاریخلی و سلطان مراد الری صویا ایلاسندن یازوب
 نیه حاجی عالم اوستاوغلی ایله تقدیمه نعت بو بورولان جوق دکری و باستان باشا شاهز
 نصیریه سزا اولان قیتمای مکتوبلاری ایله نه قانار تحس و نخطوط اولدوغی تعریف ایده مم
 ناجیزانلار کندیاری کبی ناجیز و حتی عجز دئیی ایله عاجزانلار اوطوروب قالدیقه
 بر قیت افاده ایده ملک وارلق کوسره مزله فقط بوکک و لهر خصوصه نادر الامل
 و فائق الاقران ذوات ایله عسرتلر اولدوقم منوی سراهه ره بر بنده سفید اولور
 کلیمان شولفی شیخ سعدی بر نهنده [کل خوشوی درجام روزی رسید از دست محبوبی بدستم
 بدو فلک منک باجیری که از بوی دل آویز تو ستم کفاس کللی ناجیز بودم، و لیکن منی باکل نشستم
 «بر کون حماده خوش قوقی بر یار چه چامور دوستلردن بری طرفدن ایله ویریلدی. او یا بورا ره دکی
 سن ملک ی ک، یوق غنریک که کوزله قوقک بنی ست اییدی. کمالان حالله
 ده دیک، بن بر یار چه چامورم، فقط بر دت هم خوش قوقی کل یا ننده اوطوردم بکلش
 قوقی کجا سربت اییدی.»

سلطان مراد صوی ایله حاج شریف آرانسنگی جمنده عزیز ابا ایله اوطور سفید ایکن
 ناجیزکتوبک قدال صابیلان بو یوره و کزیده ذوات آرانسنگی ذات فاضلان لرینه تقدیم ایدیلم
 حاضران آرانسنگی اوقنمای بر یار چه چامورک خوش قوقی گل ایله بر آزارا بر دت قالمای
 کبی اولش حب فی الله دن حاصل اولان منوی را محه طیبه عاجز لرینه ره سربت ایتمی
 اولدوغندن سورا محه طیبه ایله عادت است اولش بولونما قدیم جیمه طایما قد
 اولدوغم دکری مکتوبلاری آجوب اوقوقی محظ دروفی عاجز لرینه سرت بخش ایتمکده در
 حاجی افندی حضرتلاری! بو یورد غم ویرلم انلده کوروشن روحلر بو عالمده
 اولان آیریلک متنازیر دکری یوقدر. چونکی مازی آیریلق منوی یقینلغی کولکله لریمز
 بزر بورده آیری بولونوبوروز. بو آیریلق زبان دیکان قیدی ایله بقید در. فقط منوی یانده
 زبان دیکان قیدی یوقدر. بو سببلر در که ذات فاضلان لر کبی بوکک ذوات منوی
 عالمده بره بوقع متنازیر احرار ایتمی بولونما قدیم در. بونلری هر آن خاطرلار و خاطرلار قدیمده
 سرورم طایسار
 سلاملر کیری صره کلدکجه و مناسبت درسدکجه فحاطلرینه عرض ایتم
 مقابله عرض حریت ایدر. صابن خوجانز حسن نورکم را افندی بو آلاق بزلی زبانه شکرلر در
 آرقا

Ek-17: Merhum Ahmed Topal: (Mehmed Emin Keleş aracılığı ile)

اون کون صوگرا آنقراران هر بر برینی بره ر طرفه و بره جکار . بالطبع بو داغیتیم قورم چکنک
صورتیله اولماقدیر . آنقره نلک چاملی ده ره نفیسی ایله بو آراق بورا ده کورورشم
کندیسی آطه بازار عیزه باغلی اولان و مناظر طبیعیله سیرایده ناری حیران قیلان
(صیانجه) قضای نفینلکنه تعیین ایندیگر .

امام خدای چوق چوق عرض سلام ایلر . جیلا قلا الیه قایل ایلرک طایر سمارلی
حقیقه یازدقاری نظوم دن بر عدد تقدیم ایلدوروم . الیفک زمان اولی مناسب بر کرده
ناسب کسه ره او قور سکر

عاجزانه یا بما قدا اولدورم تقدس و طیفه اولان اماملقدن فراغت اینکجه قرار
ط و بریم . چونکی صخی دور ورم ایله اختیار لفتک برن بره باصیر یای وظیفه یا بما یا
مانع اولماقدیر . انجام عاقبتله انتظاراً قالان کونایریمی استراحتله کچیر حکم .
بوسنه یاز بوی اوستورگه عاقبت خیالی راحت لک کچیردم . حتی اونه سکر
کون ره خسته خانه ره یاندم . له الحمد خسته لفتک شدنه نسبتله ای هم
هر خصوصده رعایتله اخیالیم وار . یاغیا بازار اجاق بری یا عبوروم . بوتون صوران
و خاطر لایان اجهای کرانک و رحله ندر سکرده بولونان طلمه افندیلرک خاطر برینی
صوارا دارینده سارند ریلم بر قلی کتور بویکده منظریم . حاجی افندی حضرتلی

ادام خویشی نیک منظوم بر وزن

یا واجب الوجود . یا ذا اللطف والجود ،
 بالایمان القائل اقتضانا فی السجود .
 ولكن بعد هین لتثقیل المیزان ،
 بتدریس الآلات و بیان الاوزان .
 و اتخذنا خیاراً علی رین الاسلام ،
 اغنا یا ربنا ، فی العلم والاعلام .
 انت الرب القدير ، انت الحق الكبير ،
 انا العبد الفقير و الدليل الحقير .
 انظرنا بالايمان فی المحسر و الميزان .
 و فی علم النافع لبيان الاوزان .
یا ربی ادم لنا نبذا من الدعاء .
 نحن نذخرها فی اجوق الوعاء ،
 فنفتخر بها فی المحسر و الميزان .
 فرحمنا الاله فی ایام الاحزان ،
 صل یا رب الوری علی خیر البشر ،
 واجعله شافعا فی البقر و المحسر .
 و اغفر کل مؤمن بالکرم و الجود ،
 بحجة الساجد و بحق المسجور .
 تقبل رغاننا یا واجب الوجود ،
 و انظرنا بالجمال علی کل الموجود
 الحمد و التنازل لصاحب الجمال
 و العز و الشرف و صاحب الکمال
(اباک نعبد و اباک نتعین)

ای دلگم آرم اوغلی سنده کی الطافی کور ،
 اسلافک نور دکلدی ایله مه اخلاقی نور .
 صورتک احسن تقویم ، سیرتک غیر بشر ،
 هیچ ساوی طوتولورس برکتی ره خیر و سر .
 نعمت لاجهیب ایله سله بن خاقل کشی ،
 هیچ نفلد ایتیم رکی کیم یا سوره یواسی .
 کیم ایصیدر ، کیم صولادیر ، کیم ویر فضایل نور .
 ایتیه آتک نعتیله سلمه سوره مار و مور .
 بر تو یا انسان اعیشیز بو تیرش بره خویشی ،
 صول طرف دتر فارش ، صاخدا اولان حالایوشی .
 بو قافا ایله فالیر ساق بوها بزه آر قلاستی ،
 نادم اولمایان خاقلک باشنا یا غازی طاشی .
 کل نذات ایده لم ره حقم جوج ایده لم ،
 آری بول کهلاک کیده ، روغری بولان کیده لم .
 ساکر اولان جوج ایده ، او حقم رام اولور ،
 امر حقدن خاقل اولان به ریکلی حرم اولور .
 انسی و جن شیطانینیک اغفالندن قایمالم ،
 رو نه لم حقه اطاعت قایوشی آجالم .
 سجده کاهه اسن قویالم آغلایالم روز سب ،
 کهیبت حق قایتسنده تیره ملی قلب و لب .
 آرم اوغلی ایبله کم که انکارش صوتی و حیم ،
 ادر حقه او بالمره باغیرالم یا رحیم .
 باب حجت قطعی سیر ربه لم یارب عفو ،
 بو تذل مشوعیله ایله به لم عف عف عف .
 انحصار بایده در ، الوهیت کبریا ،
 مخلوقه عین مراد طیفیان و کبر و ریا .
 مجده تذل یا قیشر ، بونده در فوز و فلاح ،
 بونده در امن و سعادت ، بونده در صلح و صلاح .
 ای جناب کبریا نیک قطعی سیر ایله بدر ،
 کیجه کوندوز ایله رانجی حمده و شکر بی عدد .
 سومه کبری هم رای سیرله کیده ، بولاری ،
 ایجه بولان تریلکدر ، فضلده آجما قولاری .
 کل ، صراط مستقیمه حقیق امری او یلدر ،
 مفدایه خلاقنی قانغوسزه سولیه در .
 بالاهی . بن حقیق قولنه بوق اعتقاد ،
 سه و یلر سوز ترکیبینه بو قدر آنده اقتدار .
 سه و یلر سوز یا ناق ایچین قیل قلننه نظر ،
 طریق حقدره بولوسون در سفر و در حضر .

Ek-20: Holayısa Hadimi TürabuAkdami'l-Ulema Mehmed (Karahasanazade Hacı Mehmed Efendi)

. ۴

فضلتی حای قره واعظ علماء مشار با ابتناء بدنان الحاج حنا افندی

بی نهایت اتیه الوافره تادعاء العذرة عرض احترام الإ أطول عمر الیه
فرداد اولیاسی اولوتکریدن دیلروم قالدیکه کویزندان کنجا اول بطل احمدی
شیخ کندی اراضیدن جقان صوفی آلوی کندی ریضاس اولاید برصردان
مال صاحب تک پاره سنی دله و بوداقه اولدیغندان شیب و صوغیب
اولری و بعضی فاعلرندان استغاس ^{شقیه} اولمیری مرکز ینده صکله
حصص و ضوابط و شرافری و مشایخری ایچمیری حلال اولیاسی لایم کلان
بعضی مقامو مصانت اتمکری ^{بلایه} و حامل شوقک یا نکرده ایفاده سنی
ای مالکله الیزدان یارملری دیلروم همه الرجال تغلع الجادر کیمی
عالی کیزی نبدانی انتظار اتمکیم ایمانله کوجک و فرائض الله قضایا قالماری
دعای شریفله محتاجم

الرفی
تراب الاقدام العلماء محمد عفا عنه خولیب خانی

نصف ۵/۶/۱۳

کرم قرده کرم
 مبارک جمعیتاره دعوتنامه کن آله م،
 ترک ایتم، ترک ده، ساگردر ترک
 ده موقعتین بر یک ایدم
 ده کرلی دحوتلله آره ننده بر آلامانی بیله
 کر که نه قادی- ایدم، نه یازنقه مت
 کوناه ده، خصوصیه صلی آیا نحمده دما-
 نزم آبی نایون کوروما با نمدن.
 طیرماننامه بر قاطون ایچیه نزم کورولدن.
 روحه با سابعان جمعیتاره ده ماده بولرنا مایا
 جامع، بومر بیتمه نزلک ایچمی خولوران
 نظرینتار کات بویوک تکی قانباغ ارلیو
 وار اولک! موز لیم صوگ ویر تیه نزلک
 ساگردر نزم، ده کرلی دحوتلله نزم
 حفظ دن داها اوستون برصل
 سلاملا م خیزم قرده کرم

کلا

M. Cansız

۸ دھبیرتف

۵۰ ۱۸ - ۸ - ۱۹۷۲

صالحی ده اکرم فایده نمر محترم ها حفظ القرآن مجاہدین امی اقتدیه !

السلام علیکم ورحمة الله وبرکاته

بمد السلام معلوم عالیذ العلم کجه بیامزک ماؤذونتی مولایم
 محرومیته نیتیم لیسدر . حاله اوسایه نیک ایچیمزه برقیفی سیک
 قارالمی موجوددر . اونیک ایجه بوسنده املیک یوزده موطقاً
 طوقوزو کوهل آینه فزی بارلام بهور نورلوسیمالزی برکه داهها
 قانرور شهرود دولته ازلدی . فقط نه باره قدر بهادیرینه
 تغیر ارنیک تا کبری یوقدر . دفعاتله عطرلا نوب بولم بیقدم ایسده
 حکمیه لهر دفعسنده برافیک ظهوریه مودلو یولجولونوزموز طور دور لورد
 سیده صوکه همده یقالانیم نزل غسه لغینک عافیه تی بقایوروم
 لهر آنه سرتیزی بلان کنا لهار قانر ده شیز ایسه بویکی موافک طایفه لری
 ایکنده طرابسوروم . بو عاله انتظار ایدیم دعا لارک کولکه سنده
 موصلت ایدینی صافلا صلاحه تلام سنده ایم بو قدر له فضا ب معنوی سنده
 آریارکنه قشور لریک غضوبن دید تار سلام دهور مندرید اطول عمر و عاقبتیزه
 دعا لار اوندیم

ههی حافظ محمد علی
یا یحیی

هدیه یارانه فدایک و در دله یادی بالی صو
 دت بالی پر لال امی یادی بالی صو

4

تذریعاً حافظه افروز

بیارنده کوردم ملک بکون طویبون علی بقله کوردم
 مرا سله نصف مواصله قولتک مفادینه بنیاء براب
 راز کوردم هم افندی به دخی اعتداله و دست
 شوال اینده صفتی تم قدم ایله خاطرین صورت
 کریمه و مخدوم و رفیق صیب حافظه ده عشره مائیه
 ایله کوز لرین اوردیم را الحمد عاصبتک هم بریره کیده قدم
 بیلون یا میده کوزی کجری بیوز لرین اوردیم
 دعا ایله ارسو غایب شکر در حال 4 طریقه
 بیورم خوش کور عاصبتک سلام ایله
 کوز لرین اوردیم
 ج. ت. ا.

Ek-24: Şahinkaya Köyünden Merhum Hafız Mehmed Şahin Efendi

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ
۲۰۰۰ لجمه ایتسی کوی بشلایانه کوه خوی و کوه خایط اجازت لجمینه دگرلی خوم و خایط
أخذیوی آلب لککوی دورت کوزله بکلیوراز سزک کسریفلا اهییه آرزو ایدلکده در
هن قبول بیورما لطفده بولم کوی اسقام ایدرکبه حیدان الیولکوده کوی
آن درینی صایض و لطفده بیورما ایلرین بوخاری شاه قیالوی
خوم خایط خوی
شاه قیالوی

A) Öğrencilerinin Kendisine Yazdıkları Mektuplar

Ek-25: İlk Öğrencisi Merhum Rıza Parlak

۱۸-۱۱-۹۴۷
حضرت علیگیره
صالحی کوی
حافظ افندی اولاً جوهر لامله اللربیکرزود
البر خیرلی دوعلماکزی تمشی ایدرم نضر الل افندیه
آرقادتی حافظ افندیه و دیگر محترم جہانگیره
سلامه خاطر شرفلری صونار حافیند اولمالریند
دوعلماکزی بوزالرد یازماز بر شی یوقدر قام
عبد اوعلی احمد اوستد ^ط تاسه یونور حافظ اسماعیل
خولو کریونند عیب ضارده افندیه الل کس عادت خودی
تاخته آدی ۵۵ غروتلار اوتوز تانی اوتوز ساندان
برشی تانی ۵۵ ساندان تعلیمات یابولدی و اولدی
آشامیشدی بسد بنجره فصالی یابولدی بسد کوم
حایتدیل آبی اوتدی حافظ کمال افندی کمدی
افندی بابام یاشایورت اماند ییورد رسماً مراجعت
یامیشد یوزلارد حسد حال وده قسین صوردهلر
آجا با کندی کتبه رس آتلا یاماده کتافی اوماقد تانی
آلده یونس اییدر اللربیکرزود اوبر والدهم حاجم
دوعلمالا ~~...~~ سلم ایدر یاتقد دیکجکم یوقدر
کزار اللربیکرزود اوبر دوعلماکزی بکلم
حکیم یازماز بابی رضا پارلاق

۲۷/۴۹
صاری قاصمه

۵۰

فضیلتو استاذ اکرم حضرتی

السلام علیکم ورحمة الله وبرکاته . بعدہ مبارک الایزده مرتبه ابریک ادعیه
 مآثورہ کنی حرآنه تمنی الیم : عقدرات الہینک بزى مختلف اسلام یولی طولاستردیفینہ ، برہ قرابولمادہ
 مکتوب بازارادیفینہ وایع تصوریک محضوبی استرم الیم .
 الحمد لله دعاؤکند سہلکندہ ایستز برادہ کولی . اللهم یولک برون آلتہ کوسہ بولینورم . لظفا درصفا
 بزہ دعا بیورک کی : لکلی بوردیم عقندہ کلمیلوز . غنایت باری الیم وظیفہ مزہ باسلامہ بولینوز .
 برراسی جیوہ ضرب برعالمہ در . شویدی : نہ دفتر ، نہ اوداعہ ، نہ دعبیکہ اللہ کتابا و امینا لہ . ہیسی غائب المہ
 دنزدہ فضیلتک ذرہسی باغی کلبہ شکل ایستہ برقصائی : انسان مختلف عوقدہ صنوب ، حر برینک
 فکر آری آری . دیدی قودہ بول ، ذکاؤ حر برادیم ، قرآن برادارہ ایستز باری علیہ دعایہ محتاجم . جنابجہ ضریلین
 خلقہ بیورک .
 بوردیم حکمتک ایستزہ جو سہولتی ادلی . شیرانہ ، ماعتہ بوردیم کون حافظ محمود لفظہ بزہ
 ادرہ لک براد بولشدی حمانہ اویزہ اینک . حفظہ طور دلجوہ بریدکل انشاء برعدت صورتہ کیشرز .
 کیراکو برہالی ، شکر لک پیوہ ویر یوز . داہا لہ جو ز بولمہ دہ اصک نہ بقدر . ایستہ وضعینتی زیادہ تعریف
 لزوم برقدر .
 سزوز عالمہ کوز ، ذکاؤ غنایت محمود کوز . بیوکہ سلام ایدر کویو کوز کوزانہ اوزم . اودہ کی جاریم /
 دیو جوضر الایزده ادر جہ کوزہ سلام ایدر . علی اظہ بزیم آلم کویا اوقوانہ ایجوہ شیرانہ آری اوزہ
 ادر اکلندر . لظفا اوزنہ بزہ معلومات ویرکازہ دیریم . وادکہ خاصہ دعا بیورک . جناب عقندہ
 امیکسین لک کنبینہ کما کز قالمہ دیکہ . ادر اکتہ طری برایتک صاحبی املادہ اوقوانہ . نبات
 یوز سر یا بزیم صرتمہ کیمینی قرالاستردی . فقط آنکہ کوشش صریم ایدر . آرتوہ اوقوانہ - یچ
 صورتہ بندہ صفتک بکلمس عظیم حماقتہ . کنبینہ نصیحت بیورک آدم الیوزہ . اوزہ ، ایست
 کوز صاحب الیوزہ ! یوقہ آنک حکمتک حمیتہ ملکنتہ بزہ برعربیدہ قالمہ جفی بریدر .
 آہ خویم : بزہ دعا بیور بزیم دردم برتاج داندکل ؛ هائی بزینی اکلانیم با حکمتک اللہم قرابہ ذلک حقیقتہ
 حرش اوزندہ . یچ برک دیم : حسبنا اللہ ونعم الوکیل . علی افضی عروۃ فریح انشاء مبارک خلقویمہ منظریم .
 صورتہ قوصو وارقاد شدہ سلام ایدر . علی حور کوز کوزین خاصہ اللہنہ ایدر دکان دیریم . ایستہ مکتوبہ یازمہ
 حیا ایدریم . قانہ دلدہ کوز لک سلام ایدر دکان دیریم . تبار مرتبہ السلام علیکم . علیہ

صاری قاصمه

28-2-1954

حضرة استاذنا الاكرم
السلام عليكم ورحمة الله وبركاته
قد وصلت الى مصر استانبول بعون الله وبدعاؤكم
الخير بدعت بالوظيفة. وفقنا الله على الهدى آمين
جووه شكر بركدم يوقدر. ذات ماليزده آيبريد
يفيدان متشم. انشاء الله بزى معنر جناب هغه همتازده
صروم براقمار. دائره ايشميز خفيفدر. هرچشت
كتاب وارد. ياشلى بر مقوده آرقداشه اولدم.
عالم وفاضل بركدمدر. كندينده استفاده ايد
بجلمن تحميم ايد يورم. مفتى افندي داها زياده اثر يازيب
توزيع ايتمكله مشفولدر. شمدلك جووه راحتم.
بوتون طلبه آرقداشله سلام وشر مترا ايدرم.
باشق بر هوات يوقدر. الليريزده اويرك دعاو
همتازى بلكرم. چوجقارده كورلر زده اوهرم

الفقيه المحقير
على فكري ياوز

حاجى افنديك الليريزده اوهرم.

۹۷۲ - ۱ - ۲۱
 حیره

خ

استاد اکرم جلال قند حضور فطانت لایزالین
 بعد از اداء ماویب : ذات عالی کیده عرض
 ایتمم اول حوی صوبه سنه سنین بود فو
 اصدا اید سور بالذات حضور آذنه استیجا

دایم
 طرفین جسته فوضه کده فوضه علم
 عالی کیده نامه تصویب بیورور کده
 اعتقاد هافر آذنه اورد عمار محض کده خیردر
 رسته فیضه غایبه منتظر عاقل

کیک

Ek-30: İlk Öğrencilerinden Seyfeddin Ayık Efendi

14 / 6 / 1960
پورسه

محترم استاذہم حاجی افندی حضرتلری

السلام علیکم ورحمة الله وبرکاته .
 حرمتله اللریکن دن اوپر خیرلی دعا لریکنری و همت عالی لریکنری بکلرم . انشاء الله جملة عافیتده سکنی .
 له الحمد دعاکن سایه سنده بزورده ایین . برای قدر اول تصدیقم اولدی . آیرمیجه ۶ آی قدر «جامع کبیر»
 باش امامنه رسمًا عاجزانہ وکالت ایتمکدهیم .
 بیوک والدمک خسته لیغنه صوک درجه اون کوگر . هله بابامک علاقه دار اوله ماسی بسبتون کدریمزی حدندن
 آشیرمشدور . نه دهنه بابام لی جهنمک اهلانه کیدیور . حالبوکه ابوینک نه دیمک اولایغین بندن ای بیاس طن ایدرم .
 شمدیلک ۴۵ لیرا کونز میورور ، لازم اولدجه کندیسنه کونزمره لطفنده بولناکری رجا ایدرم . انشاء الله یاریجه .
 دوار ایتمدیجه حکم ، بیوک والدمه سلام وحرمتلری صوکار اللردن اوپرمر ، صافین اوزولوبده اولادلرینه بددعا
 ایتمه سین . ابویجه یاریغی بددعا عینا بکادر . عفو بیورسون . اگر اوزاق اولمه سم ، ممکن اولسه یاغنه آیر
 نذمتی کندر باپاردم . فقط اوزاقدهیم . آن اولان یاریغی چوق برینه قبول بیورسون . الله خیرلی شفالو احسان
 ایلین . بیون صولانره سلام وحرمتلری . محله اولدی تصورلری عفو بیور . حرمتله اللریکن دن اوپرمر .
 کوله کن سیف الدین

محرم الحرام - ۱۰ - ۳۹۰
وزیر کوبری

مرسد در بنم استادم حاجی افندی حضرت ندرینه

جاریه لریکیزک اجازت کونونه شریف ایده میوب کندیلرینی سلسله قبول بویور باغیمانی
 شهر فرزدکا - طوق بکیزی بر قاج کون اولده بر مکتوب ایله اجازتناملری آلمم شفقت رحمتایله ای لکلیکیزک
 مقابل دعای ندر بوی عاقر دو شوخیم دن محرومدر هریشی کمالیله یلوب مکانا تلندیران واجب الوجود
 اهریکیزی درادیکیزی احسان بویورسون. انشاءالله کدریکیز لریقوردر؟ خانه و جواریکیزله هانقل تعلیمک حجاب منده ازلوگیز
 بنام حمد لله وجود ندر منده در جو هو قلم کذا. اولقدرکیز نه نعمه قار شو شکر برنده نعمه قار شو صبر وار .
 اعطایر برنده هیچ بری ماخلق لهده مستعمل اولم مقله هنن دکدر ایچینه در . بؤدر محمد جلال افندی کلام
 بکون بویرای سوردی . کیز سون ، اسپر و اینسلی ایچون بر تشبیه دؤدر . یونس افندی معلومکیز
 آما سیده کاسی صاندی طر بزورن بر ابعث ایتدی . بنده کزایسه اولقی شکیایتم علاقه سی اولمقینک نقلی
 دوستونویورم . براندک طلا دینی سلیمانید یوزدی فرم اولان اجازت و آرقاد استلارک مسلمی بویوله
 کیرنجیه کریم بر مراد فالمدی . بر مناسبتله نقل ایده بکیم عرصه ایتمیشیم اوکلا کلیم : ۱۹۴۹ ده نام ارناخی
 وادسی یوقدی بر نملکت اولم منتظم برده قوه بر وادی میدان کتردی ؛ اوندن سوگه سل اولمدی بر ایچملک
 صواتخیم دوام ایتدی بو صوادسی بی آرد اولم کونین کون در تلندی و آهلمسه اولان یوکک ای یوم النهم
 دوام ایدر . کوله کوز نام وادسیدر . مرده اولم دکشر . کز علی کل بشی قیدر - اولان بویورک الله اولده یقشم .
 بو حقه رمضان شریفدن بری واعظ ایدر یوزرلر . اوکون کندیلرینه اوزون بیاض قونا مشدن جبه
 و باشلارینه بیاض کیفی نماز بوی یابدق چارشا فدن حقیق و واعظه دها راست در - دی اجازتده ده
 بویله اولدی دوستوندن مع نافیله امریکیزله دکتر بیلور - الملک یوق - هوایه کوره بر تعیین ایده جکیز
 جماعت هب قادنم . برده یوق الملک بولریم یا جده . هتور کون تثبیت اینجورک زیر استویله بر تعلیم اولم
 قبول بویور وازسه کز سوگه دوستونم حکم . استمرام شو . بعضی ضرورتلرله اولم جوار اجازتله ، بولرمانه
 واستانبول شریف ایتدیکیز . بزرده سوز و برشدیکیز بیلورم یورغلق وار ، متغله هوق قفق بودا بر کره در
 ربنم دعای ده ذاتیکیز یا یعنی عمر و ایدر یوزر . هم بنم بودیکیز دعایردن صیهدر . اوت دیرس کز کونی تثبیت ایدق
 هجورده حکم . بو قبول اولمازسه . دیکر بر تکلیف . مشویله کجک قزلاری بورادن آوب کلام . خولای عبداللهد
 اردان طلون . هر نقاسه یا لکیز قادنله بر دعا یا پوسون . آرتوه سیدن اله جامع هریم کوره هرکت
 ایده حکم . مستعملک بوقدرله خانیم و طلام سلام و هر متله دعا لریکیزم .

مبارک اللیکن او پر سلام ای صوکار خیدی دعا لریکیزی بکلام .
 سکین قولد
 قاسم
 قاسم

۱۹۷۸ / ۱۱ / ۲۰ السلام عليكم ورحمة الله وبركاته

فاضل کامل محترم ده کرف فواجم


بعد السلام ید مبارکه که لریگزده کماى مورث و محبتله او پر کجه قوربانه بارامیگزى تبریک ایدر بویله نیجه مبارک باراملرله حمت و سعادتله اُمثالی کیشه سیده مشرف اولماکیزی جناب مولاده نیازا ایدر، خطیری عالیله ریگزده مع الفصوص اوخله صورعه ایسته دم . قیتلی فواجم دهها - ناصلیگز حمت دوروشوگوز ناصلدر انشاءالله الرهه هسته برشی ده کلاسیگز حمت و عافیت ایجنده در ساره دوام ایدر بلیبورشوگوز جناب هود عمر یگزى اوزده حمتیگزى لشم ایلدیوب اُکلیغیگزى ویرمه سیه . محترم فواجم طرفیگزده انشاءالله یاراماز بر دوروم یوقدور هوقه زماندر بوراده کی دنیا ایله رینک ویردیغی غفلت ایلد سیزله مکتوب بازوب حال یگزده صوامامم بوفصوده هوقه هوقه اوزور دیرم انشاءالله بوزنده بویله مکتوبلام - دهها صیور اوله هقدور . اوراده کی احوال یگزیکه کبغیه تنده خبردار اولماسترهای ایجنده یم موفود کورور ایسه گز بوفصوده کی ایرده سیزلرند . بزله ده سوال ایدر ایسه گز بوجه مولابه همد و ثنا اولسونه حمت و سعادت ایجنده بوراده کی انشاعت ایشاریله مشغول اولغدایز طرفیزمه براماز بر عوایت یوقدور سیزله دعا جیز بوراره یعنی قارتال موکیغینده بیغت داتره لی بسه قاتلی بر بنایک همد اولسونه قضاسیز بلا سیز قبا ایشاری فی یا بوب هاق آلدینا آلدی اونی دنیا ایشاری حمت و صاخلو اولدو قجه یولونا کیره . سیز فیضلو خواهده آلدیغیم فیصه بره کت ساید سنده هوقه شکور استغافه تجیزی بوزماده بولوزده دوام ایدر بلیبوروز بوراره برابرمده کتردیغیم عقائد، اصول، تغیر، فرائض، و بعضی فقه کتا بریله مطالبعیم سور دوریوروم . بوجه مولاده اُده بولک دیلغیم اودورک بزلی دنیا ایشاریله مشغول اولسوب آخیرت عالمینک صابیز نعمتله زنده محروم برافماز انشاءالله . قیتلی فواجم آبروجه سعوری عرب رانه هوقه کتک عرصه ایدر یوروب جناب حولا انشاءالله بو عرضوموزی رواقیلار .

هنوز بینه جاغری یا یلماری فیلیسی بوجه مولاده (مولانه ایلار ایسه کوزول ایل) بو قدر ایلد نه بایت ویریکه تکرار ذات مبارکه که گیزه حاجی ینکمه و یا لکیگزده موجه اولده طلبه قدر نه ایلد ریمکه هیسنه آیری آیری سلام ایدر تکرار ید مبارکه که لریگزده اویر دلسلر شازه خیرلی قولایلقدر و موجد کوزده حمت و عافیتله جناب هقدره نیازا ایدر لهیگزى مولاده لیلاله امانت ایدر .

دعالر یگزى همکه ایلد مکتوب شوگوزی استرهای ایدر دم طلبه گیز حسرت ز بیرغ اوغلی طرفنده ...!

Trabzon
 6. 7. 1974

محترم خواجہم :
 السلام علیک وعلیٰ من اتبع الہدی :
 سیزہ بر خویسوز دانا ماسبندہ اوقشانماغہ لایون اولمایا
 فکتوبی تقدیم ایسیورم . خواجہ محترم الحاج حسہ افندی ایل استانبولده
 کوروشملک اوزره یابدیغڈ . تمرباق الکلادی سلام ودرعالراید .
 بو آرادہ اگری صوبایلا مکہ کیده جلد . الحاج جودت افندی ده بر
 قابج کونہ ایجنده یایلا یہ حرکت ایده جلد . پیرعادل اوستایہ بندہ رضی
 سلام اولاشدیریکیز . جودت افندی ده بایسورتلی کبی نماز قیلیمیر اما
 دردی هیم خاطرندہ چنمبیر . یعنی هر زمانه اورالره کلکی ارزو ایسیور
 والدیم یایلاوه ایلی کولکیز ایل قالیور . بر رضی جودت اوردا دوام ایسیوریز
 هنوز ازلی جیتقادم . بو یازده تشخیکی بجلریز . بزرگ کورزاده
 وکول لرکیز سیزه و ابلازه سلام وهرقداید . اللریکیزده ادریز
 صوم وکریم لره سلام ودرعالرایدیز . یکنلریکیز یوسف ونظام اقتداید
 سلام ایدرلر . نظام کبکی کوردم . یوسف افندی خبکیزی سولدم .
 ساعتی مسجود افندی سلام ایدر . الباقی هوالباقی



Ek-35: Merhum Hasan Erol

جایزه
18-8-983

ده گونی وارلفی

صاحبی یونقی و جی انی:

ستونیز کلدیگند - بایدده ایدم . کله جوب ورمی فرقی

بولادم . جونه عذر دیلم .

بالا پاننا حانق ایله بنده کورکیم . کجا سو جوبی دردی .

16 آغوستورده دییاننده عشره احتیاجی وار . قانازیم قورجیل

حتا قند زکین قانازیمازیم . کله کلام . دها جیم یونه . سایی

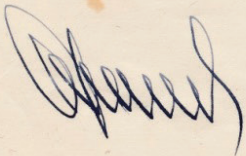
کلدیجی دوروده اولور . استاقولده بداجه قی ایلمک مطلقه رضا

سکیم بانه اهلل اصیا جی اولاجی . نراب بوتوندلاری بایدده کلدیگند . افمن

قونو تورور . کلابورده وریدجی اوغنی بر فیم یونه بدیگندی کلس ایستلایانده

بایدده کورکیم او قیدله تنغیو صون ورر کوزانده ادریم .

→ ارول



بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ
بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ
بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

قبل الملاقات حقدت به دیشلم بکیم حسان اخلاقه کزی بعد الملاقات نطقه نظر مد کچور دیکمه . او مبارک اخلاقه
لله کراک بیکده برینه ده سولیه مد کله بنی قبول ایتیم . زیر اهل کسکه ده ده مصاحبتت ده بر ذروه روحی دشته
رحمانه حسن ایلیور که هودیه طاهره بر نیماه بر نیت . افعال و حرکاتک احوال و بر کاتک نیت غیره بر
بر تمام کسبی در بر اوزنک محنتی بونی . جناب هلا حضرت عمر فاضلانیه برکت و عفاک برضیا که عاقبت
دو جود نا لیر جود کز صحت احسان بوسیل طائفیه کله ده منت محمدی مستغیر و فوضان مغوی بکرده ده مستغیره بوسیل تعجیل
ایسوه آیه . قیسه رنفت ملاقات با د کاری اولان کتوبه معارف آداب و سلو بنوی ایسانه بزی اجمار اید ده محقدت
حسنت قلبیه بزی بیانه کز آلامک «ان الکلام لونی الفؤاد وانما جعل اللسان علی الفؤاد دلیلا
سوزی مد عارضی ائانه کافی بر بیل اولیلیر . بتوریه لایله سیلا و سلامته دیم کله رینه دعا لایله کسه بزی تسبیح ایدره
او مبارک اولاد نه توره و الفیله دعا لایله رم . بر غم غم غم ایدره بالکله حسی زار مجتزم معطنی فدی و جانال زاده معطنی
افدی بر عرصه حیثانه ایدرم مفتی فدی د آبر و جود عرصه حرمت ایدرم . اور الیک حرارتی اوله اوج کسه ساطر یازی ایلر
صوتله ده میله هم بکله ساعده بر زمانه خولایسه ، خوشو ، و یا هابه کچی یازنه سایانه محله کز مطر کله بقدر
تسکینه حرارت ایدر کله عود نصیب ایلدیمه . جناب هودیه منای الهی سه سوخه بوسیل ده دعا لایله سوز نه نهایت و برود کز کز
اوپر د سوزله اولوم آخرد کوله کزک اشتراکی عرصه ایدره ک دعا غیره کزک اشتراک ایدرم . جناب هودیه
آردیشه صلو بینه
عواج اولی محمد
عبد کچی

ولونی کتبت بقدر شوق
ولکنی اقتضت علی سلام
لافتت الصحایف والمداد
بذکرک المحبة والوداد

Ek-37: Hacı Mustafa Kamacı

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

وَلَيْزِنَ أَوْ تَوَلَّعَهُمْ دَرَجَاتٍ نَعْمَ لِيَلْبِغَ بِلَيْحِ أَيْدِيهِمْ
 الْعُلَمَاءُ أَمَّا الرَّسُولُ فَحَسْبُ نَبِيِّ
 بَارِكْ لِلْمَشِيدِ وَخُلَاقِ حَمِيدِ ارشاد بزرگواران حاج حسن افند
 قره شهنره اولاد همگانه و خوار و خواران
 عاده داین و سوسه ایچون دوزخ گیره لری تله و تله رز
 اشته عافیت اوزره دئم گز مجلس کسیرا ده شسروف ایدن کونج اوق
 این کوا تیده رز چوق پاختیار دره تقالی خوزلرک طلب و جرم دنیا اول
 سو دیورنچ ایلان

وَأَنْ تَقَامُ بِيَدِ اللَّهِ يُؤْتِيهِمْ مِنْ شَرِّ مَا بَيْنَ أَيْدِيهِمْ
 قَدْ خَالَ الْأَمُّ وَنَطَعُ الْعِلْمِ

سَيَقْلِبُ جَهَنَّمَ فِي الْكُتَابِ
 وَيَأْتِيَتُ الذُّمَّ بِقَرُونِ الْكُتَابِ
 وَفِي الْكُتُبِ فِي التَّرَاثِ
 عَلِي بِالْخُلَاصِ مِنَ الْعَدَابِ

شکون
 خاکدر حاج محمد زنجی

Ek-38: Kalanas Köyünden Hacı Mandan Oğlu Hacı Davud

عسکریم حوامی

اولا دو عالمی طلب ایلم قهرنی سوال ایلم
 و سلام ایلم قائله بیریکه هر اینه سلام ایلم
 ددعانی طلب ایلم هر اینه کجه ستم بزم
 سوز و ردی قائله بیره بزم جامو شریفه
 احام اولمانه اییوقه نعل اولدیکه نصیب دکل
 ایدی تندی ای لطفک قائله بیره بزمه سلام ایلم
 رجا ایلم بزم جامو شریفه احام آلمانه ایشور و
 اکره سوز و ردی کلمه کلمه اوره یا دهیم رجا
 ایلم یونی قانظور هر یونم بر اجم لیدر
 بزمه ای سوز بزمه ما و کلمه لطفک
 بزمه رجا و بزمه رجا اولنور بزمه

۱۳۹۷/۹/۲۴

قدیر کویته هر اینه
 ایلی هر داود

صبر

Ek-39: Bediuzzaman'ın İlk Öğrencilerinden Aydın/Sultanhisarlı Atıf Egemen Efendi

باسمہ تعالیٰ
السلام علیکم ورحمۃ اللہ وبرکاتہ ایداً دائماً
سویکے اولوز بوس وہی !
اولی صحت و عافیتک جہنم منو شومری عرض ایروز کنا والدہ کنگدہ جو بختی عرض
وہا صحت تسلیم ایروز
نایاً قیامہ مکتوبکری فال خیر و اذہور تقی ایروز مکتوبکری المتعوم فایدہ الرحمتک
تاریخی قیدلردن بر قید اولسی مولاردن دیرز و دیرلم علم اعین
مکتوبکری الدقید بر ایگ کون صوگرہ ایستدیکر اما ساردن بولنان قادر ایروز
کوتوردم اوردن استاجولہ کیدہ جیک اولدولر کوندرہ جیکر ایستدیکر سوزہ
ایچ کمال بک صیفیہیک اولطاس بوستہ ایلمدہ کیدہ بیار
ساید اولارہ جامع نایدیق امکانی وارہ حرف بیسییم لومندہ
ایدینگر اساسدہ کوندریز بوزن ایستدیکر
ایقداسلرک = قرہ لیمک کوزلردن اوپوز جیدیکر صحت و عافیتکری
کوزل یخردن دیرز بیدیکرہ مکتوب یا ایکن نیدن سلامی اولو تاملہ
حوق تصور لوزر کنگر
الغای هو الغای
عاطف کنگر

Ek-40: Eski Of Müftüsü Merhum:
Celal Şişman Efendi

حضرتی محترم صاحب اوقاف
سلام ایلام دعا کون استظار ایلام بصره
قدرد انفاق ایچون بودایه ریزه لی ایچونیش
کلمه راورایه کوندرتم ایلام اوراده کوندر خوام
وارایه بنوار قدا ایلام ایلام ایلام
کلمه دعا کون بصره قدا ایلام ایلام
باقی عاقیده دایم اولر کون
مفتی جمال شیشمان ایچون ایلام
ایلام

Ek-41: Merhum Tayyib Kehribar Efendi

۹۶۷ - ۱ - ۶۶ یشنه حضوره

عزیز نجیب و محترم خوجم حاجی خدی !

بسم الله الله ذانا عالمة متنوب یا زعفره انقصار و تقصیر اکثر ما وید .
 بنا علیهم : سنهال و لهیت اجتماعیة لک تفسیر و تشریح سویله بر شایح صیغه یا زعفره بلین بر معنادلر .
 کربله مردح صاحب صقیبه ر بعدر . بویا تمذنه عرفانزنده افسینده نیز . ! فقطایم عیالکورد و خود
 و ناهریار یار مجزله یاز اولوسو قضا سینه شایریم لری متغذرا ولور . اتمام حضوره و مرد فتنه کانی کلر !
 سیر کبی لک اونم و دگر کین صقیبه یاز من کراما کاتینه حضوره بلکه ده بد قدرت لوح محفوظ یاز موله استغایه
 و یا خود علم حضور الهیده مخفی قالور . ! اخدم .
 عدم لیا قتلہ نائل اولدیم تطفاتام مبارک لری . مخوی بر سیم او طریانی بر کورد ایچده مطالبه ایدیم مکررا او خودجه
 ایچی دینر سینه پیرین مالک اعلی لک رمزی محسری بر رقم حسابی تشکیل اتمده در . مولدا . دون الجهد
 درونی بر تضرع اید سویله نیاز ایدیم . یا اوب (هاب) قولوندا نه رضی اول اودا سند نه رضی اولوسه .
 صودمه مقام صدیقینه بیقرار . هونلو اولور و رانیوا و هیب کربانک شیره زور ایدر . تام بر مجاهد کهنه
 بشریتک بستدر دبی تازه و مجد و تجد بزدن علم فخر نامزد کینه شرع پاک محمد نبی و کرم و بیوته عمرین
 متقلبه هر اید نه بونفکر بر مختلف اسیلر ده اولور و اوله سینی نی علم مؤمنین و مؤمنات سباج و تعقیب ایدن بر یاد کار کدر
 و هر عصر ده بویله بر نادر الوتوع ظهور اید نه بللو سیم لک معینده که مشرق عالمه ناک اسیلکدن بوتره بوز لو قولو کوریم یا
 دیه دعا ایدیم . اولو اولام دعا مری دعا کونه و بیوته مقبول دعا ره انقالبه بین جرمه ط و بس . اخدم
 طریزون حاجمه و نهایت فخر برای سفلا ده کند و زو اید لاه (کطر ل اوله) اولور و بگر می شور اید نه مانعیل کرمه کز
 اضای محکومه اولایا نه بر اقل اولور . (یازین) اربوندا نه دانی لک عطا اید عالمه انقله منت ایدر ای کا اوله اسیلک
 وینر یونک سویتن . اورته مرتفعدر قصر اولای توضیح ایدیم . زمیندن ریاضیه نظاره قابیلر . بوقبله نیک
 تواضعکده هر ایدیم . بونای ایچین عابرقلمتو بارم دگر لری ایبقلا مقصدنه اولمدر . مذکور آیای نیلک فصلاتی هوج ایدن
 بر کز نیک مادح حقیقی (مولای متعالدر) یوتهم هیل مرتب ایچنده شور نامه خسته لردنه بریده اولمدر سله سن هقیق
 افغاندن معالجه الهیت و اذنیه کفریم دن اونوما یلک . شروع و تنظیم نداله جاغلا یایه بر احد قاینا غماش !
 سونای هیات مرد یوه نیکلک صوتک باصا قارین کیرن نضارم قبرک اوت سنه که صوتسوز لره هونوز بر قدم حضوره
 یسیرین فقیرک اتولهلل و دادک حمایه و ضل و قای سینه صغیر کانه امانزدر . و میسزده بولنا افراد ایچن بزده بطنن
 رعیتک تفسیراتی بنده کرمی سقیمه یا قسسه بر مسنددر . باباداره و عالی الخصاص علم و عرفانه یتیم قالدیه و فالله هوج و کرم
 لهدعا کونده اونوما یلک (مولای سزی خوندی زوده آریاسوه این . کلا هور متذکرده ادر حضور کونک عشقین کوز کرم
 اولود اوهاب و یاز نه و تلامبده میرانده فاضله سلام و ایتدی دایم اخدم
 نیکه کز طب کسه با

تفصیلاً در کتاب
 اوردن کتب و نسخ
 در این کتاب
 در این کتاب
 در این کتاب

ÇAYKARALI NUMANZÂDE MUSTAFA B. MUHAMMED'E VERİLEN İLMÎ-TASAVVUFÎ İCÂZETNÂMELER

*Betül SAYLAN**

Muhterem misafirlerimiz, kıymetli hâzırûn! Sözlerime KTÜ İlahiyat Fakültesi adına, Trabzon'a ve sempozyumumuza hoş geldiniz diyerek başlamak istiyorum.

Tebliğimizin konusu; 1700'lerin başlarında, âile büyüklerinden aktarılan bir rivâyete göre Maraş civarından, diğer bir rivâyete göre ise Kafkaslardan gelip bugünkü Çaykara bölgesine yerleşen; yörenin dinî ve ilmî hayatına küçümsenemeyecek katkılarda bulunan; Cumhuriyet dönemine kadar dedeleri Numan b. Mustafa'ya nispetle *Numanzâdeler* olarak tanınan ve birkaç kuşak ilim adamı yetiştirmiş bir âilenin mensublarından Mustafa b. Muhammed'e biri Gümüşhânevî Dergâhı'ndan diğeri de yörenin önemli âlimlerinden Ahmed bin İbrâhim el-Ofî tarafından verilmiş iki icâzetnâmedir. İcâzetnâmeler hakkında bilgi vermeden önce, icâzet sahibi Mustafa b. Muhammed Efendi hakkında bilgi vermek yerinde olacaktır.

Numanzâdeler olarak bilinen ve ilk olarak Çaykara'nın merkez mahallesinde (Kadahor) daha sonraları Işıklı Mahallesi'nde (Huşo) yaşayan âilenin hayatta bulunan üyeleri "Soylu" ve "Saylan" soyadlarını taşımaktadırlar. Âile büyüklerinden şifâhen edindiğimiz bilgiler¹ ve âile kütüphânesinde bulunan eserlere düşülmüş notlardan edindiğimiz bilgiler neticesinde Numanzâde Mustafa Efendi hakkında kısaca şöyle bilgi verebiliriz:

Mustafa b. Muhammed (1826-?)²

Holaysa Medresesi müderrislerinden, pek çok öğrenci yetiştirmiş, Numan b. Muhammed'in kardeşi Mustafa b. Muhammed 1826 yılında Huşo'da doğdu.³ Babası Muhammed Efendi'nin Hart savaşında şehit olması nedeniyle henüz üç yaşında iken yetim kaldı. Kendisiyle amcası Ahmed Efendi ve özellikle de ağabeyi Numan Efendi ilgilendi.

İlk eğitimini amcası ve ağabeyinden alan Mustafa Efendi erken yaşlarda Of ve Rize'nin muhtelif köylerinde görev yaptı. 1888 Trabzon Vilâyeti Salnâmesi'nde 50 öğrencisi olan Hastikoz Medresesi'nin müderrisi olarak Mustafa Efendi zikredilmektedir.⁴

* Yrd. Doç. Dr., KTÜ İlahiyat Fakültesi, Tasavvuf Anabilim Dalı

1 Sözlü rivayetler büyük oranda ailenin bugünkü üyelerinden Niyazi Saylan, Mustafa Soylu ve Muhammed Saylan'ın dede ve ninelerinden aktardıkları bilgilere dayanmaktadır.

2 Mustafa b. Muhammed'in hayatı ile ilgili bilgiler için Şenol Saylan'ın "Çaykara'da bir Ulemâ Âilesi: Numanzâdeler" başlıklı tebliğinden istifâde edilmiştir. (1. Uluslararası Geçmişten Günümüze Trabzon'da Dini Hayat Sempozyumu, 8-10 Ekim 2015)

3 Demircioğlu, Of Nüfus Defteri (1834), s.313

4 Kudret Emiroğlu, , *Trabzon Vilayeti Salnamesi (1888)*, (byy. Trabzon İli ve İlçeleri Eğitim Kültür ve Sosyal Yardımlaşma Vakfı Yay.) c. XIII, s. 130

Bir dönem İstanbul'da memûriyette bulunan ve kâtiplik yapan Mustafa Efendi, burada bulunduğu sırada Ahmed Ziyâuddin Gümüshânevî'den Hadis ve Tefsir icâzeti, ağabeyi Numan Efendi'nin de hocası olan Ahmed Efendi b. İbrahim el-Ofî'den de şer'î, âlet ve felsefî ilimlerde icâzet aldı. Yazısı oldukça iyi olan Mustafa Efendi pek çok kitap istinsâh etti. Âile kütüphanesinde yer alan kitapların çoğunluğunu Mustafa Efendi istinsah etmiştir.

Eşi Hamide'den Ahmed (1842-?) adında bir oğlu olan Mustafa Efendi'nin vefât tarihi tam olarak bilinmemekle beraber âile üyelerinin aktardıklarından hareketle 1900-1905 yılı civârında vefat ettiği söylenebilir. Görev yaptığı Hastikoz'da vefâtı üzerine kendi köyünden bir sal ile cenâzeyi almak için gidilse de cenâze verilmemiş buraya defnedilmiştir.

İcâzet Hakkında Genel Bilgi:

“İcâzet”in sözlük mânâsı; “izin vermek”, “müsâade etmek”tir. “İcâzetnâme” ise; “okutan hocanın, talebesine okuttuğu kitap ve dersi, kendisinden okuduğunu ve bu birikimini kendi talebelerine aktarabileceğini göstermek üzere vermiş olduğu belge”dir.⁵ Günümüz ifâdesiyle “diploma”nın karşılığı olan icâzetnâmeler, verildikleri dönemlerde insanların kendilerini tanıttıkları bir hüviyet vazifesi icrâ etmişlerdir.⁶

“İcâzet” ifâdesinin ve “icâzet” usûlünün ilk kullanıldığı saha hadis ilmi olmuş ve “hadis rivâyetine sözlü veya yazılı izin vermek” anlamında kullanılmıştır. Başlangıçtan beri varolan ve bilhassa Hicrî II. asırdan itibaren Müslümanların ilimleri sistemleştirme çalışmaları esnâsında hadis öğrenme ve nakletme usûlü olarak uygulanan “semâ ve kırâat”ın yanında “icâzet” de yer almaktadır. Hadis öğrenimini kolaylaştırmak ve hadis kültürünün naklinin yaygınlaşması için benimsenen bu usûl, zaman içerisinde diğer bazı ilim ve sanat dalları ile tarikatlarda da uygulanmıştır. Diğer alanlarda verilen icâzetleri hadis icâzetlerinden ayırmak için “icâzetü'l-ifât (fetvâ)”, “icâzetü'l-fikh”, “icâzetü't-tıb”, “icâzetü'l-hat”, “icâzetü't-tarîk” gibi terkipler oluşturulmuştur. Önceleri, “öğretimsiz verilen izin ve izin belgesi” anlamında kullanılan “icâzet” ifâdesi, medreselerin kurulmasının sonrasında “belli bir eğitim disiplini içinde bilgi ve rivâyet nakletme yetkisi tanıyan belge” anlamında kullanılır olmuştur.⁷

İcâzetnâmeler, “genel icâzet” ve “özel icâzet” olarak 2'ye ayrılmaktadır:

a) Genel İcâzet: Genel icâzetlerin bir kısmında, icâzetnâmeyi veren hoca, kendi tahsil ettiği ilimleri, hocalarını, hocalarının hocalarını da zikretmektedir. Diğer bir kısım icâzetnâmelerde ise, bu kadar tafsilât bulunmaz.

b) Özel İcâzet: Tek bir ilim üzerine verilmiş icâzetnâmelerdir. Aynı zamanda tek bir eserin tedrisi için de verilmiş özel icâzetnâmelere rastlamak mümkündür. (örn: İcâzetü'l-ferâiz)⁸

İster genel, ister özel olsun bütün icâzetnâmeler icâzeti alan kişinin değil, icâzeti veren kişinin üslûbunu taşır. İcâzeti veren kişi, kendi ilmî mâcerâsını anlattığı gibi hocalarını, hocalarının hocalarını ve icâzeti verdiği talebesini de yine kendi üslûbuyla anlatır.⁹

İcâzet sahibi olmanın en önemli faydalarından biri, insanın tanınmasını sağlama, hangi tür bilgi sahibi olduğunu ve tahsil derecesini bildirmedi. İnsanların bilgilerinin derecesi ve ciddiyeti İslâm ilim dünyasında icâzetnâme ile tasdik edilmiştir.¹⁰ İlmin kimden alındığını ve

5 Hüseyin Atay, *Osmanlılar'da Yüksek Din Eğitimi*, (İstanbul: Dergâh Yayınları, 1983), s. 101; Mesut Idrız , “İslâm Eğitim Yaşamında İcâzet Geleneği”, *Değerler Eğitimi Dergisi*, (çev: İbrahim Kapaklıkaya), c. 1, s. 174-175

6 Atay, a.g.e., s. 101

7 Cemil Akpınar, “İcâzet”, *DİA*, c. 21, s. 393-394

8 Atay, a.g.e., s. 105

9 Atay, a.g.e., s. 113; İsmail Bilgili, “Son Dönem Osmanlı İslâm Hukukçularından Şeyhzâde Ahmed Ziyâ Efendi'nin Hasan Kudsi Efendi'den Aldığı İlmî İcâzetnâme”, *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, c. 1, sy. 1, s. 40

10 Atay, a.g.e., s. 101

kaynağını bildirmesi, ilim tarihine katkı sağlayanların tesbiti açısından ehemmiyet arz eden icâzetnâmelerde, ilmin kaynağı yanında tahsil metodu hakkında da bilgi verilir. Böylece, icâzet sahibi kimselerin mevki ve ilmî seviyesi belirlenmiş olur.¹¹

İcâzetler, talebenin hocasından talep etmesi üzerine verilir ve çok az istisnâ örnekler¹² hâricinde Arapça'dır.¹³ Bu ortak dilin kullanımı İslâm ilim dünyasında bir dil ortaklığını da belgeler mâhiyettedir. Hattâ bir terim olarak "icâzet" dahi kullanılmaya ilk başlandığından beri herhangi bir değişime uğramamış, orjinallliğini muhafaza etmiştir. Bu durum da İslâm ilim dünyasında dil birliği kadar terminolojik bir birlikten bahsetmeyi de mümkün kılar.¹⁴

Osmanlı ilim dünyasında verilen icâzetnâmeler, başlı başına târihî birer vesikadır. Nitekim bu belgeler, hâl tercümelerini, medreselerde ya da medrese hâricinde (câmi, ev gibi mekânlardaki ilim meclislerinde) okunan dersleri ve okutulan eserleri, ilmî ve sosyal ilişkileri, ilmin metod ve öğrenim usulüne ilişkin bilgileri muhtevirdir.¹⁵

İcâzetnâmelere talebenin adı ile başlanır, hocası, hocasının hocası zincirlemesiyle tarihin derinliklerine doğru yol alınır. Bu silsile bazen meşhur bir âlimle noktalanırken, bazen de Hz. Peygamber ve Allâhu Teâlâ'ya ulaşır. Bu zincirden maksad, İslâm ilim geleneğinde, ilmin kaynağının Allâhu Teâlâ olduğunun vurgulanmasıdır. Bunu vurgulamak için de وَعَلَّمَ آدَمَ الْأَسْمَاءَ كُلَّهَا (Bakara, 2/31) [Allâh Âdem'e bütün ilimleri öğretti] icâzetnâmelerde sık sık yer verilir.¹⁶ İcâzetnâmelerde Bakara Sûresi 31. âyetten başka, ilmin ve âlimlerin önemine vurgu yapan diğer âyetler¹⁷ ve Hz. Peygamber'den rivâyet edilen ilmin, ilim öğrenmenin ve âlimin önemine işâret eden hadisler de yer almıştır.¹⁸

İcâzetnâmelerin günümüzdeki karşılığının bir nev'î diploma olduğunu belirtmiş olsak da esâsen icâzetnâmeler içerdikleri bilgiler itibariyle çok farklı bir mâhiyet arz etmektedirler. Yukarıda da belirttiğimiz gibi bir icâzetnâme başlı başına tarihî bir vesika olabilmektedir. Bu sebeple önce anahatlarıyla icâzetnâmelerin çerçevelerinden bahsetmek daha sonra da diploma ve icâzet arasındaki farklara dikkat çekmek yerinde olacaktır. İcâzetlerde genel çerçeve şu şekildedir:

11 Atay, a.g.e., s. 105; Akpınar, a.g.m., c. 21, s. 399

12 Osmanlıca yazılmış bir icâzet örneği için bkz: Vahit Göktaş, "Kelâmî Dergâhı Postnişini Es'ad Efendi'nin Bâyezid Dersiâmlarından Ali Yektâ Efendi'ye Verdiği Kâdiri-Nakşî İcâzetnâme", *Tasavvuf İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi*, sy. 9 (2002), s. 267-272

13 Bilgili, a.g.m., s. 40

14 İdriz, a.g.m., s. 185

15 İdriz, a.g.m., s. 180

16 Atay, a.g.e., s. 102; Akpınar, a.g.m., s. 399

17 Örn: Huzûr Dersleri'ne katılan mukarrirlerden Eğinli İbrahim Hakkı Efendi'nin talebesi, Huzur Dersleri muhâtablarından Eğinli Hâfız Muhammed Hulûsi Efendi'ye verdiği icâzetnâmede "Hiç bilenlerle bilmeyenler bir olur mu?" (Zümer, 39/9); "Rabbim ilmimi arttır" (Tâhâ, 20/114); "Allâh'a karşı ancak, kulları içinde âlim olanlar saygı duyarlar" (Fâtır, 35/28) âyetlerine rastlamaktayız. Yine Huzûr Dersleri mukarrirlerinden Şeyh Hulûsi Efendizâde Abdülkâdir Râşid Efendi'nin hocası Seyyid Hâfız Muhammed Vasfi Efendi'den aldığı icâzetnâmede bu âyetlere ilâve olarak "Andolsun! Biz Dâvûd'a ve Süleyman'a ilim verdik. Onlar, 'Hamd, bizi mü'min kullarının birçoğundan üstün kılan Allâh'a mahsûsdur' dediler" (Neml, 27/15) âyeti de yer almaktadır. Bu ve icâzetnâmelere zikredilen diğer âyetlerde, ilim sahibi kulların Allâh'ın diğer kullarından üstün ve daha büyük bir sorumluluk sâhibi oldukları vurgulanmaktadır. bkz. Ebû'l-Ülâ Mardin, *Huzur Dersleri*, (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Yayınları, 1966), s. 729-730; 758

18 Meselâ; Huzûr Dersleri muhâtablarından Erzincanlı Üveys Vefâ Efendi'nin hocası İstanbullu Seyyid Muhammed Âtîr Efendi'den aldığı icâzetnâmede, ilmin ve âlimlerin ehemmiyetine işâret eden âyetlerin yanısıra, Hz. Peygamber'den rivâyet edilen "Bir kimse, ilim elde etmek arzusuyla bir yola girerse, Allâh o kişiye Cennet'in yolunu kolaylaştırır. Muhakkak melekler, işittiklerinden hoşnut oldukları için, ilim öğrenmek isteyen kimsenin üzerine kanatlarını gererler. Göklerde ve yerde bulunanlar, hatta suyun içinde bulunan balıklar bile âlim kişiye Allâh'tan mağfret dilerler. Şüphesiz ki âlimler, peygamberlerin vârisleridir. Peygamberler altın ve gümüşü mirâs bırakmazlar, sadece ilmi miras bırakırlar. O mirâsı alan kimse bol nasip ve kısmet almış olur" meâlindeki hadis yer almaktadır. bkz. Ebû Dâvûd, *İlim*, I; Tirmizî, *İlim*, 19; Mardin, a.g.e., s. 698

1. Allâh'a övgü
2. Hz. Peygamber'e ve ashâbına övgü
3. Bilgiye övgü: Bu bölümde Kur'ân-ı Kerîm'de bilginin övüldüğü âyetlere, Hz. Peygamber'in ilmin ve âlimin önemine işaret ettiği hadislerine yer verilir.
4. İsnâdın önemi: Hadis ilminde isnâda, senede dayanarak söz söylemeye son derece ehemmiyet verilmiş ve Abdullah b. Mübârek; "İsnâd dinden sayılır; eğer sened olmasaydı isteyen istediğini söylerdi" ifadesiyle isnâdın önemine vurgu yapmıştır. Bu bölümde, büyüklerin isnâdın önemine işaret eden sözlerine yer verilir.¹⁹
5. Talebenin ve hocasının adları: Bu bölümde, icâzeti veren, icâzet verdiği talebesini zikreder. Talebelik hayatındaki başarılarından ve ahlâkî vasıflarından bahseder. Aynı zamanda bu vesileyle icâzet veren, kendi hocalarından da bahsederek onlara şükranlarını bildirir. Böylece icâzet veren kişinin de akademik bağlantıları hakkında bilgi edinilmiş olur.²⁰
6. Okutulan kitap ve ilimlerin adları
7. Hocaların silsilesi: Eğer icâzetnâme bir ilim için veriliyorsa, genellikle bu silsile Allâhu Teâlâ'ya ya da Hz. Peygamber'e dek ulaşır. Ancak icâzet, bir eser tahsili için veriliyorsa eserin müellifinde sona erer. Hadis eseri için veriliyorsa da hadis kitabını derleyen kişiye kadar uzanır. Çünkü eserde bulunan hadislerin râvîleri Hz. Peygamber'e kadar uzanmaktadır ve bu râvîleri tek tek saymak oldukça külfetli olacaktır.
8. İcâzetnâmeyi veren hocanın talebesinden kendisini unutmamasını ve kendisine duâ etmesini dilediği duâ bölümü.
9. Öğrencinin nasıl bir öğretim metodu izleyebileceğine dâir tavsiye bölümü.
10. İmzâ ve icâzetnâmenin verilmiş tarihi.²¹

İcâzetnâmelerde genellikle verilen yer yazılmamaktadır. Eğer icâzetnâme resmî bir merâsimle verilmişse o zaman yer zikredilmektedir. Ancak icâzetnâmeyi veren hoca ve verilmiş tarihini tesbit etmek suretiyle icâzetnâmenin nerede verildiğini tesbit etmek mümkün olabilir. Bu da ilmin coğrafî konumunu tesbit edebilmek açısından önemlidir. Hangi coğrafyada, hangi zaman diliminde, ne çeşit bir ilim tedris edildiğinin bilinmesi; o bölgenin siyâsî, sosyal, ilmî ve tarihî konumunun belirlenmesi için faydalıdır.²²

İcâzet ve diploma arasındaki farka değinmek gerekirse de şunları söyleyebiliriz:

Öncelikle icâzet, tamamen icâzeti veren hocanın sorumluluğundadır. Dolayısıyla İslâmî eğitim kurumlarının verilen eğitim karşılığında resmî bir belge verme kaygıları taşımadığını söyleyebiliriz. Ancak bu ifâdeden icâzet verilirken keyfî bir uygulamanın varlığından bahsedemeyiz. Zirâ, İslâm ilim dünyasında âlimler bu sorumluluklarının sonuna kadar farkında olarak titiz davranmışlardır. Oysa Batı terminolojisine âid bir ifâde olan diplomada sorumluluk, diplomayı veren eğitim kurumuna âiddir ve hocanın sorumluluğu ikinci plana düşmektedir. Esâsen de Batı'daki eğitim sisteminde hoca ile talebenin birebir ya da daha az sayıdaki gruplar hâlinde ders yapmasından ziyâde, hocaların kalabalık sınıflarda öğrenciye hitâb etmesi esastır. İslâm ilim dünyasında erken dönemlerde uygulanan eğitim yöntemi, Batı eğitim dünyasında yükseköğretim seviyesinde uygulanabilmiştir. Esâsen İslâm ilim dünyasında hicrî IV, milâdî X. asırda uygulanan bir gelenek olan icâzet geleneği Batı'da, XII. asrın ikinci yarısında uygulanmaya başlanmıştır.

¹⁹ Atay, a.g.e., s. 114

²⁰ İdriz, a.g.m., s. 182

²¹ Atay, a.g.e., s. 102-103; Akpınar, a.g.m., c. 21, s. 398

²² Atay, a.g.e., s. 103; İdriz, a.g.m., s. 180; 183

Diploma ve icâzet arasındaki ikinci fark ise, icâzette okutulan derslere ilâve olarak okutulan kitaplar ve kitapların müelliflerinden bahsedilir. Oysa diplomada yalnızca okutulan derslerden bahsedilmektedir.

Son olarak da diploma ve icâzet arasındaki şekli farka dikkat çekmek gerekir. Nitekim İslâm ilim dünyasında icâzetler zaman zaman yirmi sayfaya ulaşabilen kitapçıklar şeklinde hazırlanmaktadırlar. Oysa diploma, tek sayfalık bir belge olarak düzenlenmektedir.²³

İcâzetnâmenin Tahlili:

Araştırmamıza konu olan icâzetnâme, orijinal belge olup, şahsî arşivimizde yer almaktadır. Dili Arapça'dır. Tek parça rulo şeklinde saklanmıştır. İmza ve mühür hâric 52 satırlık bir metni içermektedir. İcâzetnâmenin verildiği tarih ve yer ile ilgili herhangi bir kayıt bulunmamaktadır. Elimizdeki icâzetnâmenin en önemli özelliklerinden biri, icâzetnâmenin sonunda, icâzetnâmeyi veren Ahmed b. İbrâhim el-Ofî tarafından Numanzâde Mustafa b. Muhammed'e Hatm-i Hâcegân²⁴ icrâ etmeye izin veren ek bir metin bulunmaktadır. Hatm-i Hâcegân, bilindiği üzere Nakşibendiyye tarikatının özellikle Hâlidîyye kolunda uygulanan bir zikir şeklidir. Şeyhin huzûrunda bir grup müridin şeyhin rehberliğinde, Nakşibendî geleneğince belirlenmiş bazı sûreleri belirli sayılarda okuyarak gerçekleştirdikleri zikir merâsimidir. Çeşitli dönemlerde okunan sûre adedleri ve tertîbi değişmiş olsa da klasik usûl şöyle seyreder: 7 Fâtiha Sûresi, 100 Salavât, 79 İnşirah Sûresi, 1001 İhlâs Sûresi, 100 Salavât, 7 Fâtiha Sûresi. Kısaltılarak "Hatme" olarak da anılan Hatm-i Hâcegân'ın değişik şekillerde icra edilmesi ve virdlerin belli sayılarda okunmasının ayrı ayrı sebepleri olduğu belirtilmektedir. Meselâ, Fâtiha'nın 7 defa okunması 7 âyet olduğu içindir. Sûrelerin Fâtiha, İnşirâh, İhlâs şeklinde sıralanması Kur'ân'daki sıraya uygunluk için; Salavat'ın Fâtiha'dan sonra okunması, iki Salavat arasında yapılan duâların makbul olacağına dâir bir rivâyet bulunmasından dolayıdır. Esâsen araştırma konumuz olan icâzetnâmede de bu usûl tavsiye edilmiştir.

İcâzetnâme, İslâm sözlü ve yazılı geleneğine uygun olarak besmele, hamdele, salvele ile başlamaktadır. Ancak incelediğimiz diğer bazı icâzetnâmeler ile karşılaştırıldığında üslûb olarak daha sâde, hacim olarak daha kısa bir metinle karşılaştığımızı söylememiz yerinde olacaktır. Nitekim incelediğimiz diğer bazı icâzetnâmelerde besmele, hamdele, salvele kısımlarından sonra genellikle ilmin, âlimin, önemine işâret eden âyet ve hadislere yer verilip, İslâm ilim geleneğinde isnâdın önemine vurgu yapılıyor, silsiledeki hocaların zikredilmesi esnâsında uzun medih cümleleri kuruluyorken Numanzâde Mustafa b. Muhammed Efendi'nin icâzetnâmesinde bu ayrıntılara yer verilmediği görülmektedir. Besmele, hamdele ve salvele kısımlarında kısa duâ ve medih cümleleri bulunan icâzetnâmede, daha sonra Numanzâde Mustafa b. Muhammed Efendi'nin "tefsir, hadis ve bu ilimlerle bağlantılı şer'î ve âlî ve hikemî ilimlerden icâzet almaya lâyık olduğu" belirtilmiş ve icâzetnâmeyi veren Ahmed b. İbrâhim el-Ofî hocalarının sıralanmasına geçmiştir.

İcâzetnâmelerde sıklıkla karşılaştığımız, talebenin tahsil ettiği derslerin ve okuduğu kitapların zikredilmesi husûsu²⁵ da Numanzâde Mustafa Efendi'nin icâzetnâmesinde yer almamakta, sadece "tefsir, hadis ve bu ilimlerle bağlantılı, şer'î ve âlî ve hikemî ilimler"den icâzet almaya lâyık görüldüğü belirtilmektedir. Bu hâliyle icâzetnâme, bir isimler silsilesini andırmaktadır. Ancak icâzette geçen tek eser ismi *Kütüb-i Sitte*'dir. Bu ifâde de Seyyid Muhammed Emin el-Hâdimî'nin babası Seyyid Muhammed Ebû Saîd el-Hâdimî'den (ö.

23 İdriz, a.g.m., s. 183-185

24 Hatm-i Hâcegân hakkında ayrıntılı bilgi için; Reşat Öngören, "Hatm-i Hâcegân", *DİA*, c. 16; s. 476-477; Ethem Cebecioğlu, *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*, (İstanbul: Ağaç Kitabevi Yayınları, 2009)

25 Talip Ayar, "Bir Osmanlı Müderrisinin İcâzetnâmesi ve Târihi Kaynak Değeri Üzerine Bazı Mülâhazalar", (Ankara: *Turkish Studies*, 2014) c. 9/1, s. 54; 58-59

1176/1762)²⁶, onun da babası “Fahru’r-Rûm” lakaplı Şeyh Mustafa el-Hâdimî’den aldığı icâzet için kullanılmıştır. Numanzâde Mustafa Efendi’nin Hâdimî’ye kadarki silsilesi şu şekildedir:

Ahmed b. İbrahim el-Ofî → İsmail b. Ahmed el-Ofî el-Pacani → Kasım b. Mahmud el-Kayserî → Hacı Osman b. Mustafa el-Akşehirî → Seyyid Ömer el-Harputî → Muhammed Saîd el-Medenî/Mehmed Emin el-Hâdimî → Muhammed Ebû Saîd el-Hâdimî (1701-1762) → ...

Yine icâzetnâmelerde silsile genellikle Allâhu Teâlâ’ya dayandırılırken, Numanzâde Mustafa Efendi’ye verilen icâzetnâme Hz. Peygamber’de sona erdirilmiştir.

Ayrıca incelediğimiz diğer bazı icâzetnâmelerde de göze çarpan bir diğer husus da, silsilede zikredilen bazı hocalar arasında tarihî uyumsuzluk bulunmasıdır. Meselâ; incelediğimiz icâzetnâmede Kâtib Kazvîni, Fahreddin Râzî’nin, Fahreddin Râzî de İmâm Gazzâlî’nin talebesi olarak sıralanmaktadır. İmâm Gazzâlî’nin 505/1111, Fahreddin Râzî’nin de 606/1210 senelerinde vefat ettikleri göz önünde bulundurulursa, böyle bir buluşmanın gerçekleşmesi mümkün görünmemekte ve bu noktada silsilede eksikliğin bulunduğunu söylemek daha isâbetli olmaktadır.²⁷

Araştırmamızın konusu olan icâzetin sâhibi (mucâz), Numanzâde Mustafa b. Muhammed Efendi’nin Ahmed Ziyâeddin Gümüşhânevî’den almış olduğu bir diğer icâzet de yine şahsî arşivimizde mevcuttur. Bu icâzetin mucîzi Ahmed Ziyâeddin Gümüşhânevî bilindiği üzere Nakşbendiyye’nin önemli merkezlerinden Gümüşhânevî Dergâhı şeyhi, mutasavvıf, muhaddis ve müderristir. Bu kimlikleri doğrultusunda Gümüşhânevî talebelerine, ilmî ve tasavvufî icâzetler vermiştir. Yani Gümüşhânevî Dergâhı aynı zamanda bir hadis mektebi/dârülhadis olarak vazife yapmaktaydı. Bu icâzetnâme, Numanzâde Mustafa Efendi’nin diğer icâzetnâmesine nisbetle daha hacimlidir. 18 varak olup, dili Arapça’dır. Temlik kaydı olarak, “*Sahibuhû Nu’manzâde Mustafa b. Muhammed el-Ofî el-Kadahori*” ifâdesi yer alır. Besmele-Hamdele-Salvele geleneğine uygun olarak başlanan icâzetin varakları 17’şer satırdır. İcâzet belgesi incelendiği zaman, metnin önceden hazırlandığı, icâzet verilecek kişilerin/mucâz isim yerlerinin boş bırakıldığı ve gerektiğinde de bu yerlerin mucâzin isimleri ile doldurulduğu anlaşılmaktadır. Gümüşhânevî Dergâhı’ndan alınan bu icâzetin ilmî bir icâzet olduğunu söylemek mümkündür. İcâzette Gümüşhânevî’nin muhaddis kişiliği ön plana çıkmıştır.

Besmele-hamdele-salvele geleneğine uygun olarak başlandıktan sonra isnâdın önemine işaret eden ifâdelere yer verilmiş ve “İsnâd kitapların nesebidir. Senedi olmayan buluntudur.” ifâdesi ile İslâm ilim ve kültür hayatında isnâdın önemine işaret edilmiştir. Gümüşhânevî, Allâh’ın kendisine en büyük nimetinin ilim öğrenmek olduğunu ve bu ilmi de, ilmiyle âmil olan âlimlerden öğrenebildiği için şükür hâlinde olduğunu belirterek hocalarını zikretmeye geçer. Silsile Şeyh Ahmed b. Süleyman el-Hâlidî el-Hüseynî ile başlar ve Seyyid Şeyh Ahmed ile sona erer. Silsilede Gümüşhânevî 22 hocasından övgü dolu ifâdelerle bahseder. Daha sonra hocalarından Şam ve Mısır ulemâsından olanlara yer verir. Daha sonra icâzetli olduğu kitapları da zikreder. 113 kitap isminin zikredildiği bu bölümden sonra 7 adet hadis nakledilir. İcâzet kısmı de yine besmele-hamdele-salvele geleneğine uygun tertip edilmiştir. Bu bölümde Numanzâde Mustafa Efendi’nin “hadis, fıkıh ve diğer âlet ilimlerinden” icâzet almaya lâyık olduğu ve Numanzâde Mustafa Efendi’nin talebi üzerine bu icâzetin kaleme alındığı

26 Seyyid Muhammed Saîd el-Hâdimî ilk tahsilini babasında tamamlamış, 10 yaşında iken hâfız olmuş ve babasından *Kütüb-i Sitte* ile diğer bazı hadis kitaplarını senedleriyle birlikte okuduktan sonra 1720 yılında Konya’daki Karatay Medresesi’nde tahsilini sürdürmüştür. bkz. Mustafa Yayla, “Ebû Saîd Hâdimî, *DİA*, c. 15, s. 24

27 Aynı uyumsuzluk Huzur Dersleri mukarrirlerinden Eğinli İbrahim Hakkı Efendi’nin, talebesi, Huzur Dersleri muhâtablarından Eğinli Hâfız Muhammed Hulûsi Efendi’ye verdiği icâzetnâmede; yine Huzûr Dersleri mukarrirlerinden Şeyh Hulûsi Efendizâde Abdülkâdir Râşid Efendi’nin hocası Seyyid Hâfız Muhammed Vasfî Efendi’den aldığı icâzetnâmede; Huzûr Dersleri mukarrirlerinden Çarşambalı Ahmed Hamdî Efendi’nin talebesi Seyyid Hocazâde Hasan Efendi’ye verdiği icâzetnâmede de bulunmaktadır. bkz. Mardin, a.g.e., s. 746; 725; 711

belirtilmiştir. İcâzette Numanzâde Mustafa Efendi'nin kaydı; “*Hacı Mustafa b. Muhammed el-Ofî el-ma'rûf bi-Nu'manzâde*” şeklindedir. İcâzetin bu bölümünden sonra, yine besmele-hamdele-salve ile başlanan başka bir bölümde, Numanzâde Mustafa b. Muhammed Efendi'ye *Tefsîru'l-Celâleyn*²⁸ icâzeti verilmiştir. Bu bölümde Gümüşhânevî, Seyyid Yûsuf b. Osman el-Hizbevî'den başlayarak Celâleddin es-Suyûtî ve Celâleddin el-Mahallî'de sona eren kendi *Tefsîru'l-Celâleyn* silsilesini sıralar. İcâzetin en son kısmı da duâya ayrılmıştır. Bu bölümde Gümüşhânevî Hazretleri, talebesinden halvette ve celvette hocasını duâsında unutmamasını ricâ eder ve icâzeti “*Ene'l-fakîr ...hâdimu'l-fukarâve's-sâlikîn Gümüşhânevî Ahmed b. Mustafa Ziyâeddin*” ifâdesiyle tamamlar. En altta Gümüşhânevî Hazretleri'nin “*Racî Feyzu's-Samedî Ahmed b. Mustafa el-Hâlidî*” mühürüyle icâzet mühürlenmiştir.

İcâzetin Metni:

Bu bölümde, Numanzâde Mustafa Efendi'ye Ahmed b. İbrâhim el-Ofî'den aldığı icâzetin metnine ve tercümesine yer veriyoruz. Numanzâde Mustafa Efendi'nin Gümüşhânevî Dergâhı'ndan aldığı icâzet hem daha hacimli olduğu, hem de Gümüşhânevî Dergâhı'ndan verilen icâzetler müstakil bir çalışma çerçevesinde²⁹ metni hazırlandığı için Mustafa Efendi'nin Ahmed b. İbrâhim el-Ofî'den aldığı icâzetin tercümesini ve metnini vermekle iktifâ ediyoruz:

Bismillâhirrahmânirrahîm

Ulemânın mürekkebinî şühedânın kanından faziletli kılan Allâh'a hamdolsun.

Bizlere ilmi miras bırakan ve bizleri hidâyete erdiren Peygamber'e ve O'nun yolundan giden ashâbına salât u selâm olsun.

Bundan sonra, Mustafa bin Muhammed ki, o dinde anlayış sahibi olduğunda Allâhu Teâlâ onu sevdi ve ondan râzî oldu. Allâhu Teâlâ ondan sonra geleceklere daha hayırlı kılsın. Benden icâzet istedi. Ve ben de ona benden rivâyet edilenlerle ilgili, benim icâzet aldığım tefsir, hadis ve bu alanlarla ilgili şer'î, âlet ve hikemî alanlarla ilgili güzel bir icâzet verdim. Bana da zâhir ve bâtın ilimlerinin denizi, bütün ilimleri bünyesinde toplamış, zamanının kutbu, zamânının Nu'mân'ı, İsmâil bin Ahmed el-Ofî icâzet verdi. Ona da ilimler denizi, kâmil ve ulemanın hayırlısı, faziletli, hâfız-ı Kur'ân, bütün ilimlerde güçlü bir üstâd Kasım bin Muhammed el-Kayserî icâzet verdi. Ona da ilimler denizi, zamanın kutbu, zamanının Nu'mân'ı, irfân denizi, anlayışı kuvvetli, zekâsı ve anlatışı da sağlam, el-Hâc Osman bin Mustafa el-Akşehrî icâzet verdi. Ona da âlimlerin şeyhi, kâmil ve âlimlerin hayırlısı, faziletli, es-Seyyid Ömer el-Harputî ve eş-Şeyh yazısı kuvvetli, es-Seyyid Muhammed Saîd el-Medenî icâzet verdi. O ikisine de Allâh'ı bilen, Allâh'a ulaşmış, şeyhlerin şeyhi, âriflerin güneşi, es-Seyyid Muhammed Ebû Saîd el-Hâdimî (Allâh sırrını kutsasın ve kıymetini yüceltsin) icâzet verdi. Ona da âlim ve fâzıl, zâhid, kâmil, nefis-i mutmainne sâhibi, zâhir ve bâtını ma'mûr, her yönden efendimiz olan, temiz ve asil bir sülâleden gelerek hepimizden üstün olan, yani es-Seyyid Muhammed Emin el-Hâdimî icâzet verdiği gibi. Ona da babası eş-Şeyh Mustafa el-Hâdimî Kütüb-i Sitte icâzeti verdi. O da Muhammed Tarsûsî'den, o da Muhammed bin Ali el-Kâmil'den, o da Hayreddin ed-Deylemî'den, o da Ahmed bin Muhammed bin Abdülâlî'den, o da babası Şeyhülislâm Zekeriyâ el-Ensârî'den, o da İbn Hacer el-Askalânî'den, o da Burhâneddin Allâme eş-Şihne'den, o da Sirâceddin ez-Zebîdî'den, Ebî'l-Vakt Abdülevvel'den, o da Ebî'l-Hasan Abdurrahman ed-Dâvûdî'den, o da Abdullâh Serahsî'den, o da Muhammed bin Yûsuf Kıbrîzî'den, o da

28 Celâleddin el-Mahallî'nin (ö. 864/1459) yarım bırakıp Celâleddin es-Süyûtî'nin (ö. 911/1505) tamamladığı Kur'ân-ı Kerîm tefsiri için bkz. Ali Akpınar, “Tefsîru'l-Celâleyn”, *DİA*, c. 40, s. 294-295

29 Gümüşhânevî Dergâhı'ndan alınan icâzetnâmler hakkında tafsilatlı bilgi için bkz: Selâhattin Fettahoğlu, “Gümüşhânevî Dergâhı'nda İcâzetnâme Geleneği”, *I. Uluslararası Ahmed Ziyâüddin Gümüşhânevî Sempozyumu Bildiriler Kitabı*, 2014, s. 885-892; Selâhattin Fettahoğlu, “en-Nazarâtü's-Sâkıbât fîmâ A'tâ el-Gümüşhânevî mîn İcâzât”, *Gümüşhâne Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2014, c. III, sy.5, s. 71-113

Muhammed bin İsmâil el-Buhârî'den icâzet aldı. (Allâh hepsine rahmet eylesin). (Buhârî'nin silsilesi) kesintisiz bir şekilde Hz. Peygamber'e (s.a.v.) ulaşmaktadır.

(Ebû Saîd Hâdimî) ilimleri âlimlerin en faziletlisi Ahmed Kâzâbâdî'den, o da fâzîlu't-tefsîr, ârifü'r-rabbânî, Mevlânâ Ali el-Gûrânî'den, ki o Zeynelâbidîn Gûrânî'nin talebesidir, o da efendileri eş-Şeyh Abdullâh el-Cezerî'nin talebesidir, o da efendileri Ahmed el-Müncel'in talebesidir, o da efendileri Mirzacânî eş-Şîrâzî'nin talebesidir, o da el-Muhakkık Celâleddin ed-Devvânî'den, o da Muhyiddin el-Güşekenârî'nin³⁰ talebesidir, o da üstâd, muhakkık, eş-Şerîf, Allâme el-Cürcânî'nin talebesidir, o da efendileri Mübârek Şâh'ın talebesidir, o da muhakkık Kutbuddîn er-Râzî'nin talebesidir, o da Allâme eş-Şîrâzî'nin talebesidir, o da Kâtib Kazvîni'nin talebesidir, o da İmâm Fahreddin er-Râzî'nin talebesidir, o da İmâm Hüccetü'l-İslâm el-Gazzâlî'nin talebesidir, o da İmâmu'l-Haremeyn'in³¹ talebesidir, o da babası Ebî Tayyib bin Muhammed bin Süleymân es-Sa'lûkî'nin talebesidir, o da Ebî İshak İbrâhim el-Mervezî'nin talebesidir, o da Ebî'l-Abbâs Ahmed'in talebesidir, o da Ebî'l-Kâsım Osman'ın talebesidir, o da Ebî İbrâhim İsmâil'in talebesidir, o da İmâm Ebî Abdullâh Muhammed Bin İdrîs eş-Şâfi'nin talebesidir, o da el-İmâm Muhammed bin Hasan eş-Şeybânî'nin talebesidir, o da imâmların imâmı Ebî Hanîfe Nu'mân bin Sâbit'in (Allâh ona rahmet etsin) talebesidir, o da Hammâd bin Süleyman'ın talebesidir, o da İbrâhim Zeyd en-Nehâî'nin talebesidir, o da Alkame bin Zeyd'in talebesidir, o da Ebî Abdurrahman bin Abdullâh Habîb'in talebesidir. Bunların ilk ikisi Abdullah bin Mes'ûd'dan, üçüncüsü Ali bin Ebî Tâlib'den, onlar da nebîlerin sonuncusu, âlemlerin Rabbi'nin Rasûl'ü, el-Mustafâ'dan (Allâh'ın selâmı üzerine, âline ve ashâbına dâim olsun).

Sonra, müsriif, günahkâr nefsim, sana ve tüm dostlarıma, ömrün en güzel çağını faydalı olanları elde etmeyi, faydasız olanları terk etmeyi tavsiye ederim. Bu kolay değildir ancak, sakınarak....

Böylece Allâhu Teâlâ'nın يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا اتَّقُوا اللَّهَ حَقَّ تَقَاتِهِ [Allâh'dan hakkı ile korkunuz, sakınınız. (Âl-i İmrân, 3/102)] misâli hâsıl olur ve Allâhu Teâlâ'nın إِنَّ أَكْرَمَكُمْ عِنْدَ اللَّهِ أَتْقَاكُمْ [Allâh'ın indinde en üstünüünüz, en takvâli olanınızdır. (Hucûrât, 49/13)] ilkesine dayanan ilâhî ikrâmlar gerçekleşir. Böylece, ma'nevî kurbiyet rütbesi ve ilâhî yakınlık kazanırsın. Zirâ, Allâhu Teâlâ muttakiler ile beraberdir. Ki o (takvâ), evliyâların velâyet makâmıdır. Çünkü, Allâhu Teâlâ, muttakilerin velîsidir. Ve o (takvâ), ibâdetlerin kabul sebebidir, muttakilerden kabul edilir. Her kim takvâyı elde ederse, dünya ve âhirette riyâseti (liderliği) kazanır. Bunlar üzerine ve iffet, istikâmet, haşyet, rızâ, tevâzu, re'fet ve şefkat üzerine devamlı ol! Özellikle de zayıflar ve fakirlere karşı... Muâmelelerinde, Aleyhisselâm'ın "faziletlerin en faziletlisi seninle ilişkisini kesenle ilişki kurman; seni mahrûm bırakana senin vermen; sana zulmedene elini uzatman ve sana kötülük edene ihsânda bulunmandır" sözünü ilke edin! Lokmân Peygamber'den nakledilen şu yolda ol; "İki şeyi hatırla, iki şeyi unut. Hatırlayacağın iki şey; Allâh ve ölüm. Unutacağın iki şey ise; başkasına yaptığın ihsân ve başkasının sana yaptığı kötülük. Bunların semeresinin düşmanının dosta dönüşmesi olduğu söylendi. Bazıları, "Bu, muhâlefet ve düşmanlık belâsından kurtulma; selâmet ve rahata erme konusunda yeni bir çaredir" derler. Allâhu Teâlâ'nın فِيمَا رَحِمَةً مِنَ اللَّهِ لَنْتَ لَهُمْ [Allâh'dan bir rahmet dolayısıyla sen onlara yumuşak davrandın. (Âl-i İmrân, 3/159)] âyetinde işaret edilen nebevî hikmetin mazmûnudur. Herkese karşı hüsn-i zan üzere ol. Mü'minlere, özellikle de ilim talebelerine, sû-i zan beslemekten kaçın. Çünkü sen onlara karşı her iki dünyada da merhametlisin. Onların ayıplarını ört, hatâlarını bağışla, onların derslerini tüm önemli işlerine öncele. Onlar hakkındaki kanâatini değiştirme, umulur

30 Meşhur Eş'arî kelâm âlimi Celâleddin Muhammed ed-Devvânî'nin hocası Muhyiddin Muhammed el-Güşekenârî'dir. İcâzet metninde الكوسكنارى olarak geçmektedir.

31 İmâmu'l-Haremeyn ifâdesi ile Eş'arî kelâmcısı ve Şâfiî fakihi Yûsuf el-Cüveynî kastededilmektedir.

ki onlar değişir. Cüneyd-i (Bağdâdî)'den (k.s.) “Kardeşine karşı bir kusur işlersen, yetmiş kere özür dile. Kabul ederse ne hoş, aksi takdirde kendini kınayarak kendine dön ve şöyle de; ‘Ne kötü bir adamsın, yetmiş kere özür diledin, kabul edilmiyor’ ”. Genel olarak, vaktini Allâhu Teâlâ'ya ibâdetle geçir. el-Eşbâh'ın sonunda, Ebû Hanîfe'nin Ebû Yûsuf ve oğlu Hammâd -ki onun Zübdetü'n-Nesâih isimli şerhi vardır- ve öğrencisi Yûsuf es-Semtî'ye (Allâh onların hepsine rahmet eylesin) ettiği nasihatler gibi selefin tavsiyelerini gözet. Üstâd el-Hâdimî, içinde öncekilerin ve sonrakilerin nasihatlerini toplayan bir risâle te'lif etti. Allâh bizleri o nasihatlerin sâfiyetine erdirsin.

Ve hatm-i hâcegân, meşâyih-ı izâma nisbet edilen bir virddir. Onların fukarâsına, büyük hayır ve bereketleri, duâlarının kabulü ile bilinen sulehâdan izin verilenlere mahsûstur. Mübârek vakitlerde virde devam ederler, onun sevâbını onların mukaddes ruhlarına hediye ederler, önemli işleri yerine getirmede onu vesîle kılarlar. Eğer bir mecliste toplandıklarında, son duâlarında tarîkatin yolunu tutmazlar ise, o kimse dünyevî ya da uhrevî hâcetleri için ferdî ya da toplu olarak şu duâyı okuyup, sonrasında da tamâmına ermesi için tatlı bir şey yesin.³²

O (duâlar); 7 Sûre-i Fâtiha; sonra 100 Salavât; sonra 79 Elem-Neşrah-leke (İnşirâh); sonra 1001 İhlâs; sonra 7 Fâtiha; sonra 100 Salavât.

El-fakîr, el-hakîr, fâzil kulların ayağının tozu, Ahmed bin İbrâhim el-Ofî (doğum ve ikamet yeri olarak)

بسم الله الرحمن الرحيم

الحمد لله الذى جعل مداد العلماء أفضل من دماء الشهداء. والصلوة على من أورثنا العلم و الهدى و على آله وأصحابه الذين هم أهل التقى

وبعد؛ فلما من الله تعالى بالكمالات العلمية والحالات العملية على الأخ العارف اللبيب الصادق المنيب مصطفى بن محمد وفقه الله تعالى لما يحبه ويرضاه وجعل أخراه خيراً من أولاه استجاز منى فأجزته إجازة بهيئة برواية عنى ما يجوز لي وعننى ما روите تفسيراً وحديثاً وما يتعلق بهما من العلوم الشرعية والآلية والحكمة حسبما أجازنى شيخى بحر العلوم ظاهراً وباطناً جامع الفنون شتى قطب زمانه ونعمان آوانه اسماعيل بن أحمد الأوفى. وقد أجازة بحر العلوم العالم الكامل والحير العالم الفاضل وحافظ القرآن العظيم أستاذ الكل القاسم بن محمود القيصرى. وقد أجازة بحر العلوم قطب زمانه ونعمان آوانه بحر العرفان الأعمى التقرير سبحانى والبيان الحاجى عثمان بن مصطفى الأشهرى. وقد أجازة الشيخ العالم الكامل وحير العالم الفاضل السيد عمر الخربوطى والشيخ التحرير الأعمى السيد محمد سعيد المدني. وقد أجازهما العارف بالله الواصل إلى الله شيخ المشايخ شمس العارف السيد محمد أبو سعيد الخادمى قدس سره ورفع قدره. وحسبما أجازنى العالم الفاضل والزاهدى الكامل صاحب النفس المظمئة المعمور ظاهره وباطنه مولانا من كل وجوه أولانا من سلالة طاهرة طيبة أعنى به السيد محمد أمين الخادمى. وقد أجاز له أبوه السيد محمد أبو سعيد الخادمى وأجاز له والده الشيخ مصطفى الخادمى بالكتب الستة عن محمد الطرسوسى عن محمد بن على الكامل عن خير الدين الديلمى عن أحمد بن محمد بن عبد العالى عن والده عن شيخ الإسلام زكريا الأنصارى عن ابن حجر العسقلانى عن برهان الدين العلامة الشحنة عن سراج الدين الزبيرى عن أبى الوقت عبد الأول عن أبى الحسن عبد الرحمن الرودى عن عبد الله السرخسى عن محمد بن يوسف القبريزى عن محمد بن اسماعيل البخارى رحمهم الله تعالى متصلاً إلى النبى عليه أفضل الصلوة وأكمل التحيات. وقد أخذ العلوم عن الفاضل العلامة أحمد قازابادى عن فاضل التفسير العارف الربانى مولانا على الكورانى، تلميذ العلامة زين العابدين الكورانى، وهو تلميذ المولى الشيخ عبد الله الجزرى، تلميذ مولانا أحمد المنجل، تلميذ مولانا ميرزجانى الشيرازى، تلميذ المحقق جلال الدين الدوانى، تلميذ محى الدين الكوسكنارى، تلميذ الأستاذ المحقق الشريف العلامة العرجانى، تلميذ مولانا مبارك شاه، تلميذ المحقق قطب الدين الرازى، تلميذ العلامة الشيرازى، تلميذ الكاتب القزوینى، تلميذ الإمام فخر الدين الرازى، تلميذ الإمام حجة الإسلام الغزالى، تلميذ إمام الحرمین، تلميذ والده أبى الطيب بن محمد بن سليمان الصعلوكى، تلميذ أبى إسحق إبراهيم المروزى، تلميذ أبى العباس أحمد، تلميذ أبى القاسم عثمان، تلميذ أبى إبراهيم اسماعيل، تلميذ الإمام أبى عبد الله محمد بن إدريس

32 Hatme-i Hâcegân sonunda tatlı bir şey (lokum, hurma, şerbet vs.) ikrâm edilmesi geleneğine işaret edilmektedir.

الشافعي، تلميذ الإمام محمد بن حسن الشيباني، تلميذ إمام الأئمة أبي حنيفة نعمان بن ثابت رحمه، تلميذ حماد بن سليمان، تلميذ إبراهيم زيد النخعي، تلميذ علقمة بن زيد وأبي عبد الرحمن بن عبد الله جيب، والأولان أخذ عن عبد الله بن مسعود والثالث عن علي بن أبي طالب، وهم عن خاتم النبيين ورسول رب العالمين المصطفى صلى الله عليه وسلم وعلى آله وأصحابه وسلم تسليمًا دائمًا

ثم أوصي نفسي الخاطئة المسرفة وإياك مع جميع الإخوان بصرف ريعان العمر إلى اقتناص ما يعني والتكليف بترك ما لا يعني الذي لا يتمسّر ذلك إلا باتقاء كل ما لا بأس به لئلا يحتمل الوقوع فيما به. فيحصل الامتثال لقوله تعالى "اتقوا الله حقّ تقاته" ويتحقّق لإكرامية الإلهية على نهج قوله تعالى "إن أكرمكم عند الله أتقاكم" فإذا تفوز إلى رتبة القربة المعنوية ومرتبة المعية الإلهية فإن الله مع المتقين، وهو مقام الولاية للأولياء لأن الله وليّ المتّقين. وهو الذي منط قبول الطاعة فإنما يتقبّل من المتّقين فمن ظفر بالتّقوى فاز بالرّياسة في الدّنيا والدين. فدّم عليها وعلى الرّعة والعفة والإستقامة بالخشية والرضاء والتواضع والرّافة والشفقة سيّما للضعفاء والفقراء وليكن معاملتك مع نهج قوله عليه السلام: "أفضل الفضلاء أن تصل من قطعك وتعطي من حرمك وتصفح عمّن ظلمك، وتحسن [إلى] من أساء إليك". وعلى طريق ما نقل عن لقمان واذكر اثنين وانس اثنين أما اللذين تذكّرهما فالله والموت وأما اللذان تنساهما فإحسانك إلى الغير وإسائة الغير إليك وقد قيل من ثمرات هذا صيرورة العدوّ خليلاً. وقال بعض هذه حيلة جديدة في التخلّص عن محن العدوّ والمخالف ودوام السلامة والراحة. قيل وهو مضمون الحكمة النبويّة المشار إليها بقوله تعالى "فيما رحمة من الله لنت لهم" الآية وليكن ظنك للكل على حسن وإيّاك وسوء الظنّ بالمؤمنين سيّما لطلبة العلوم لأنك بهم تكون عزيزاً في الدارين واسترّ عيوبهم واعف عن زلّاتهم وقدمّ درسهم على جميع مهمّاتك ولا تغير اعتقادك في حقهم بكل ما ظننت فيهم عسى أن يكون لهم تأويل. وعن الجنيد قدّس سرّه: "وإذا ظهر لك من أخيك عيب فاطلب له سبعين باباً من العذر والتأويل فإن اتّضح فيها وإلا فعُد نفسك باللوم قائلاً بنس الرجل أنت حيث لم تقبل سبعين عذراً." وبالجملة فاجتهد على تعمير أوقاتك بطاعته تعالى، وانظر في وصايا السلف كأبي حنيفة لأبي يوسف في آخر الأشباه وإبنيه حمّاد وله شرح يقال له زبدة النّصائح ولتلميذه يوسف السمّتي رحمهم الله تعالى وألف أستاذ الخادمي رسالة فيها نصائح الأولين والآخرين وفقنا الله لخلوصها النصيحة سهل والمشكل قبولها.

وختم خوجكان ورد منسوب للمشايع العظام مخصوص لفقرائهم ولمن أذنوا من الصلحاء معروف بعظم الخير والبركة واستجابة الدعاء يواظبون عليها في الأوقات المباركة يهبون ثوابه لأرواحهم المقدّسة، ويتوسّلون به في قضاء المهمّات وإن لم يكن من دعائهم طريقتهم يختم في مجلس بلا فصل وليقرأ فرداً وجمعاً وليكن المهمّات والحاجات شرعيّة ومرعية و يتناول بعده حلواً تفاءلاً تمت تمام

وهو سورة الفاتحة، ثمّ الصلوات، ثمّ ألم نشرح لك

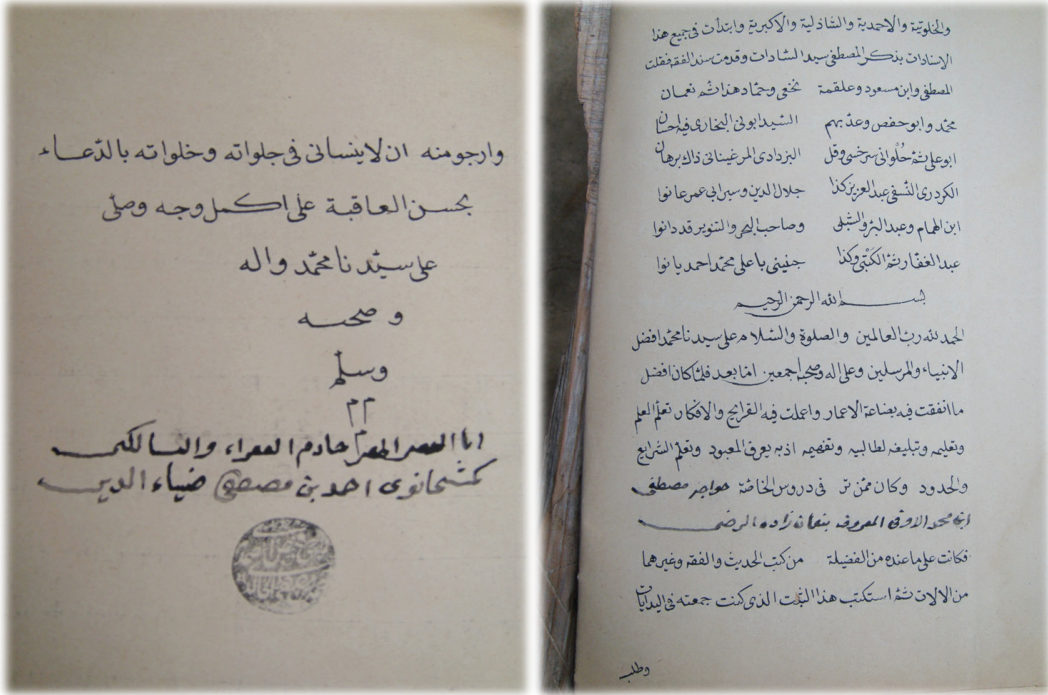
ثمّ الإخلاص، ثمّ الفاتحة، ثمّ الصلوات

وأنا الفقير الحقير غبار أقدام الفضلاء

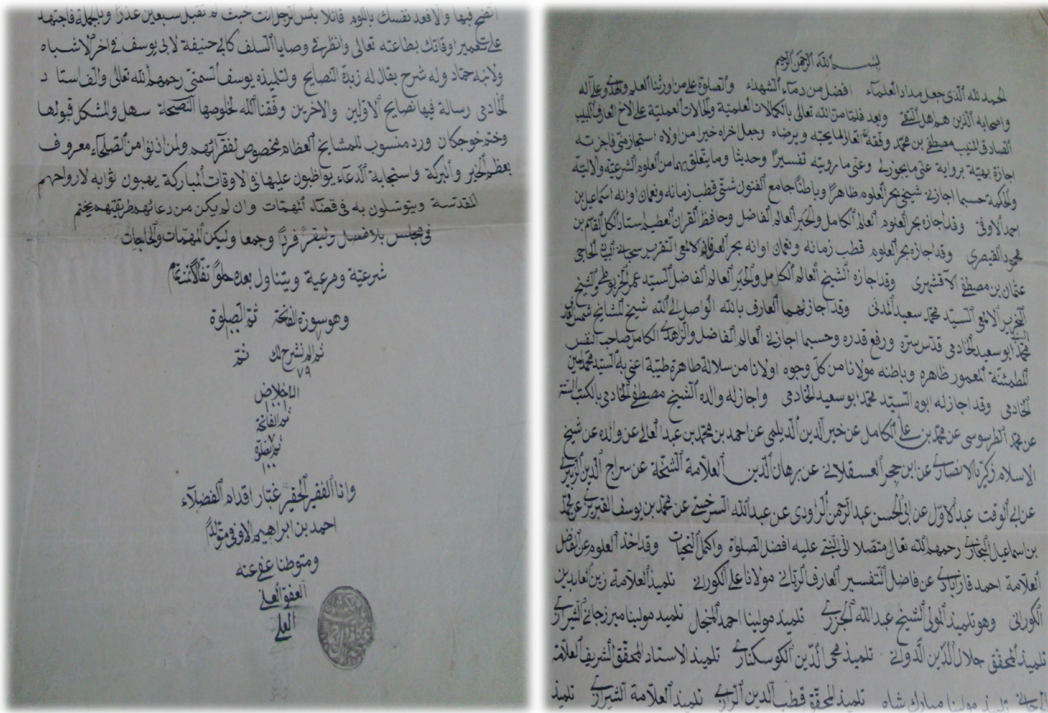
أحمد بن إبراهيم الأوفى متولداً ومتوطناً عفى عنه العفو العلي العلي

Kaynakça

- Akpınar, Ali, “Tefsîru'l-Celâleyn”, *DİA*, c. 40, s. 294-295
- Akpınar, Cemil, “İcâzet”, *DİA*, c. 21, s. 393-400
- Atay, Hüseyin, *Osmanlılar'da Yüksek Din Eğitimi*, (İstanbul: Dergâh Yayınları, 1983)
- Ayar, Talip, “Bir Osmanlı Müderrisinin İcâzetnâmesi ve Târîhi Kaynak Değeri Üzerine Bazı Mülâhazalar”, *Turkish Studies*, c. 9/1, (Ankara, 2014), s. 43-62
- Bilgili, İsmail, “Son Dönem Osmanlı İslâm Hukuçularından Şeyhzâde Ahmed Ziyâ Efendi'nin Hasan Kudsi Efendi'den Aldığı İlmî İcâzetnâme”, *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, c. 1, sy. 1, s. 21-74
- Cebecioğlu, Ethem, *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*, (İstanbul: Ağaç Kitabevi Yayınları, 2009)
- Demircioğlu, Sezgin, Bilgin, Süleyman, *Of Nüfus Defteri (1834)*, (İstanbul: 2011).
- Emiroğlu, Kudret, *Trabzon Vilayeti Salnamesi (1888)*, Trabzon İli ve İlçeleri Eğitim Kültür ve Sosyal Yardımlaşma Vakfı Yayınları, c. XIII
- Fettahoğlu, Selâhattin, “en-Nazarâtü's-Sâkibât fî mâ A'tâ el-Gümüşhânevî mîn İcâzât”, *Gümüşhane Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2014, c. III, sy. 5, s. 71-113
- Fettahoğlu, Selâhattin, “Gümüşhânevî Dergâhı'nda İcâzetnâme Geleneği”, *I. Uluslararası Ahmed Ziyaüddin Gümüşhanevî Sempozyumu Bildiriler Kitabı*, 2014, s. 885-892
- Göktaş, Vahit, “Kelâmî Dergâhı Postnişîni Es'ad Efendi'nin Bâyezid Dersiâmlarından Ali Yektâ Efendi'ye Verdiği Kâdirî-Nakşî İcâzetnâme”, *Tasavvuf İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi*, sy. 9, (Ankara, 2002), s. 267-272
- İdriz, Mesut, “İslâm Eğitim Yaşamında İcâzet Geleneği”, *Değerler Eğitimi Dergisi*, (çev: İbrahim Kapaklıkaya), s. 1, s. 169-188
- Mardin, Ebû'l-Ûlâ, *Huzur Dersleri*, (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Yayınları, 1966)
- Reşat, “Hatm-i Hâcegân”, *DİA*, c. 16, s. 476-477
- Yayla, Mustafa, “Ebû Saîd Hâdimî”, *DİA*, c. 15, s. 24-26



Mustafa Efendi'ye Ahmed Ziyauddin Gümüştanevi tarafından verilen Hadis ve Tefsir icâzetinin bazı sayfaları.



Mustafa Efendi'nin Küçükömerzâde Ahmed Efendi b. İbrahim el-Ofî'den şer'î, alet ve felsefe ilimlerinde aldığı icâzet.

**TRABZONLU BİLİNMEYEN BİR CELVETÎ SÛFÎ:
DERVİŞ AHMED EFENDÎ ve *el-İ'LÂM Bİ-ME'ÂRİF-İ EHLİ'L-İLHÂM*
ADLI ESERİ**

*Selami ŞİMŞEK**

Giriş

Tarihte çeşitli medeniyetlere ev sahipliği yapmış bulunan, Avrupa ile Asya'nın İpek Yolu üzerindeki en önemli irtibat noktasında yer alan ve 1461 yılında Fâtih Sultân Mehmed'in fethi ile birlikte Osmanlı topraklarına katılan Trabzon, Doğu Karadeniz Bölgesi'nde siyâsî, sosyal, ekonomik bakımından önemli olduğu kadar kültürel ve manevî birikimi bakımından da dikkate değer bir şehrimizdir.

XVI. asırda altı zaviyeye sahip olan şehir,¹ Evliyâ Çelebi'ye göre Gülşenîler yurdu. Öyle ki âlimleri, sâlihleri ve şeyhleri çok olan şehrin tüm halkı bu tarîkatına mensuptur.² Kânûnî Sultan Süleyman'ın sütkardeşi olan müderris, şâir ve Üveysî meşrep sûfî Beşiktaşlı Yahyâ Efendi, hem Mevlevî, hem Nakşî ve hem de Halvetî olan Kösec Ahmed Efendi gibi sûfîlerin doğum yeri, Halvetî-Şâbânî Şeyh Osman Sıdkî Efendi ile Şeyh Zırhlı Hüseyin Efendi, Nakşî-Hâlidî şeyhlerinden Ahmed Ziyâüddin Gümüshanevî, Haçkalı Baba (Mustafa Tarhan) ile Hacı Ferhat Efendi, Kâdirî şeyhlerinden Osman Baba, Hakkı Baba ve Hayri Baba (Öğüt)'nin irşad mekânı olan Trabzon'un bilinen-bilinmeyen pek çok sûfîsi, sûfî-şâiri ve dervîşi vardır.³

Trabzon'un böylesi bilinmeyen sûfîlerinden birisi de Derviş Ahmed Celvetî Efendi'dir. İşte biz de bundan dolayı Derviş Ahmed Celvetî Efendi'nin hayatı ve eserlerini gün yüzüne çıkararak *el-İ'lâm bi-Me'ârif-i Ehli'l-İlhâm* adlı eserinde ele aldığı konuları tahlil etmek ve söz konusu eserini yeni harflerle ilim ve irfân dünyasına sunmak istedik.

A. Trabzonî Derviş Ahmed Efendi'nin Hayatı, Eserleri ve *el-İ'lâm bi-Me'ârif-i Ehli'l-İlhâm* Adlı Eserinin Tahlîli

1. Hayatı

Derviş Ahmed Efendi'nin hayatı hakkındaki bilgilerimiz oldukça sınırlıdır. Ulaşabildiğimiz biyografi kaynaklarında onunla ilgili bir malumata rastlayamadık. Hakkındaki bilgiler, *el-İ'lâm bi-Me'ârif-i Ehli'l-İlhâm* adlı eserinin girişinde yer alan Muhammed Safvet

* Doç. Dr., selamisimsek@gumushane.edu.tr

1 Heath W. Lowry - Feridun Emecen, "Trabzon", *DİA*, XLI, 301.

2 Evliyâ Çelebi, *Seyahatnâme*, (haz. Zekeriya Kurşun-Seyit Ali Kahraman-Yücel Dağlı), (İstanbul: Yapı Kredi Bankası Yayınları, 1998), II, 47, 52.

3 Trabzon'un meşhur olmuş velileri hakkında Mustafa Yazıcı tarafından iki ciltlik bir çalışma vardır. Bkz. Mustafa Yazıcı, *Trabzon Evliyaları*, (Trabzon: Trabzon Belediyesi Kültür Yayınları, 1995-1996), I-II, 173+96 s.

tarafından yazılan “Hüve’l-Azîz” başlıklı manzûm takrîze ve kendisinin “İfade” başlığı altında yazdığı önsözüne dayanmaktadır. Bunlara göre Derviş Ahmed Efendi Trabzon’da dünyaya gelmiştir. 1329/1911 yılında hayatta olup, İstanbul’da ikâmet etmektedir. Celvetiyye tarîkatı dervişlerindedir. Bu tarikata ne zaman girdiği ve hangi şeyhten el aldığı belli değildir. Mezkûr eserinde yer alan Arapça ibarelere ve Farsça şiirlere, Kadı İyâz’ın *Şifâ*’sından alıntı yapmasına bakılırsa iyi medrese öğrenimi gördüğünü söyleyebiliriz.

2. Eserleri

Tespit edebildiğimiz kadarıyla Derviş Ahmed Efendi’nin bir eseri olup, o da “İlhâm ehlinin bilgilerinin bildirimi” anlamına gelen *el-İ’lâm bi-Me’ârif-i Ehli’l-İlhâm*’dır.

3. *el-İ’lâm bi-Me’ârif-i Ehli’l-İlhâm* Adlı Eserinin Tahlîli

1329/1911 yılında İstanbul’da Bahriye Matbaası’nda tab olunan eser, on dört sayfadan müteşekkildir. Kapak sayfasında Derviş Ahmed Celvetî tarafından kaleme alındığı ve sülûke dâir tasavvufî ve hakîkî bir eser olduğu bilgisi yer almaktadır (s. 1). Giriş kısmında ise Muhammed Safvet’in “Hüve’l-Azîz” başlıklı on iki beyitten oluşan mesnevî nazım şeklinde bir takrîzi ile Derviş Ahmed Efendi’nin “İfade” başlığı altındaki önsöz niteliğindeki yazısı vardır (s. 2). Muhammed Safvet, takrizini, İstanbul Çamlıca’da 2 Receb 1329 (29 Haziran 1911) tarihinde yazmış olup, eserin sır ve hikmetine dair bilgiler vermektedir. Ona göre bu eser, hikmetlerin sırrını bir araya getirmiş olup, mârifet noktelerini açıklar. Meziyetleri irfân ehline ayan olup, ilgisiz gözlere sırrı gizlidir. Onun kıymetini ancak ilim ve irfân cihetinden yüksek olanlar bilir ki anlaşılması güç cümleleri muhtevîdir. Baştan sonra ince mânâların özü ile doludur. Bundan dolayı tetkiki de incedir. Hakk’ın zât ve sıfatından haber vererek hakikat dersinin, yaratılış ve hikmetin ne olduğunu öğretir. Feyzlerin gönül bezeyen sırlarının güneşi olup onun zerresi ehline feyzlerin tecellîgâhıdır. Işık saçan kalbin bilgisinin doğuş yeri, danışmanın fikrinin şerh edici akis yeridir. Sâliklere doğru yolu gösterir, irşâd feyzlerini bahşeder. İrfân ilmini hâsıl etmenin yolunun doğru başlangıcı, maksûda ermenin şâhidinin sebebidir. Cemâl olan Hakk’ın feyzinin gösterişli neşredeni olup, âşina olanlarına kemâl nûrlarını bulaştırır. Her mânânın hikmetinin özü ve büyük mârifet nüshasıdır (s. 2).

Derviş Ahmed Efendi, “İfade” başlığı altında eseri neşretmeye muvaffakiyetinden duyduğu yüce his ve ruhtan bahsederek eseri mütalaa edenlerin bir nebze de olsa ondan alacakları mânevî zevk ve rûhânî şevklerin kendisini mutlu edeceğini belirtir.

Derviş Ahmed Efendi, eserin metin kısmında ise, besmele, hamdele ve salveleden sonra eserini, küçüklüğünden bu yana incelemiş olduğu tasavvufî eserlerden edindiği bilgileri icmâlen vermek için kaleme aldığını söyler. Akabinde tarikat ihvânına hediye ettiği eserinde, “men arefe nefsehu fekad arefe rabbehu” (Kendini bilen, Rabbini bilir)⁴ hadîsi perspektifinden bazı tarikat ahvâlini ve hakikat yolunun sâliklerinin gidişâtını anlattığını kaydeder. O, bu hadîsi, keşf-i hakikat, tavzîh-i ma’rifet, ahyâr, tefvîk, tefsîr, firkat, ma’rifet-i hâssa-i makâm-ı şuhûd ve rû’yet, rû’yet-i Hak’da Hakk’ın mir’âtı, tenbîh, nefes-i irfânî, menzil-i âlî, vasiyyet, sırr-ı cem’iyyet-i insan, mülâhaza, ta’rif, sülûk, mükâşefe, def’-i havâtır, me’ârif-i hâssa, maksûd-ı Hak, ta’lîl başlıkları altında izah eder (s. 3-14).

Derviş Ahmed Efendi’ye göre hakikat, Hakk’ın Hak ile müşâhede edilmesi neticesinde sahih tevhidin ortaya çıkmasıdır. Esasen sâlik ve meslûk ve sülûk, hem vâsıl ve mevsûl O’dur, ancak bilinmez. Varlık olarak Allah’ın vücûdundan başka bir vücûd yoktur.

4 Aclûnî, İsmail b. Muhammed, *Keşfu’l-Hafâ ve Muzilü’l-İlbâs emmâ İştehere Mine’l-Ahâdis alâ Elsineti’n-Nâs*, (Beirut: Dâru’l-Kütübî’l-İlmiyye, 1408/1988), II, 262, Hadis No: 2532.

Tevfîk, Hakk'ın zâtının bâtın olması ve zâtında temâyüz, tekessür, işaret ve izin olmaması demektir. Esasen arada perde yoktur ve Hakk'ın bazı kullarının gözlerinden gizli değildir.

Tefsîr, Hakk'ın keyfiyet ve sınır olmaksızın yerde ve göklerde olmasıdır. Firkat, kendini bilen Rabbini bilmesi demektir.

Ma'rifet-i hâssa-i makâm-ı şuhûd ve rü'yet yani görme ve müşâhede etme makamının özel bilgisi, Hak'tan başka bir şey görmemektir.

Rü'yet-i Hak'da Hakk'ın mir'âtı, mâsivâyı görmeyip Hakk'ı görmektir. Hemen belirtmek gerekir ki bu rü'yet, keyfiyetsiz ve izsizdir. Hak için öncelik sonralık, altlık-üstlük, yakınlık-uzaklık, an-vakit, oluş-yer yoktur.

Nefes-i irfânî, Hakk'ın kuluna yüce nûrlarla tecellî etmesi neticesinde ortaya çıkan durumdur ki, böylece kul Hak ile söyler, Hak ile görür ve Hak ile iştir. Büsbütün sâfiyete ulaşmayanlar bu mertebeye ulaşamazlar, zevkini tadamazlar ve birlik tadını alamazlar. Çünkü "tatmayan bilmez".

Menzil-i âlî, yani en yüce meretebe, kulun Allah'ın ahlâkı ile ahlâklanması neticesinde cezb olunup varlığından ve mâsivadan geçmesi, mahv'a ermesidir. Kul, sahv hâline gelince, bazı keşf ehlinde olduğu gibi eşyâyı Hakk'ın aynı görmez. Çünkü böylesi sözler, Allah dostlarının sözleri ile kendi fikirleri mezceden kimselerin ifadeleridir. Kim Hakk'a ulaşmak istiyorsa, kendinde istemeli, kendinde aramalı ve kendinde bulmalıdır.

Sırr-ı cem'iyet-i insân, yani insan topluluğunun sırrı, kâmil insanın mertebesi, İlâhî ve kevnî mertebelerin tümüdür. Bu mertebeye ulaşan kimse "Attığında sen atmadın, Allah attı"⁵ âyetinin sırrına mazhar ve birlik okyanusuna âşinâ olur. Nebî ile velî arasında fark vardır. Çünkü nebî özel bir makamda olduğundan dolayı onlara tabî işler tesir etmez ancak velîlere tesir eder. Bu sebeplerdir ki onlara uymak lâzımdır. Fenâ ve bekâ hâli, mâsivâdan soyutlanmak ve ayrılmak ile olmaz. Ancak fenâ ve bekâsından fâni olmakla olur. Zâkir zikrettiği esmânın anlamı ile kalbini meşgul etmemeli ki Hakk'ın zikri kuvvetindeki özellik ve hakikat aksedebilsin. Zikir üç kısımdır, birincisi sâliklerin zikri, ikincisi âriflerin zikri ve üçüncüsü de âbidlerin zikridir. Bir grup zikreden daha vardır ki onlar muhakkikler olup, Allah onları zikrettiği gibi onlar da Allah'ı zikreder.

Mükâşefe, safâ nûrlarına ve vefânın hâllerine sâhip kimselerin kalbinde karışık kaynaşma ve alakaların terki ile doğar. Mâsivânın havâtırını menetmek için tam bir teveccüh gereklidir ki bundan dolayı kalp evine tesir olmasın. Büyük hikmet sâhipleri ulvî rûhâniyyetden feyz almak için fikirlerini saflaştırmaya dünyâyı terki ve riyâzeti şart koşmuşlardır. Âlem üçtür: Birincisi, âlem-i hissî; ikincisi, âlem-i hayâlî; üçüncüsü âlem-i me'ânî. Hak bilgisine ulaşmanın en kolay ve en açık yolu "leyse ke-mislihi şey'ün" (Onun benzeri hiçbir varlık yoktur)⁶ âyetidir. Hakk'ı bilmek, nefsi bilmeye bağlıdır. Bunun yolu da irfân sâhiplerine göre "terk-i dünyâ, terk-i ukbâ, terk-i hestî, terk-i terk"den geçmektedir.

Seyr ü sülûk, başlangıçtan sona kadar özetle "esfâr-ı erbaa" yani dört seferden ibarettir. Birinci sefer, birliğin yüzünden kesret perdesini kaldırmaktır. Bu da kulun, nefs menziline aşkın izâlesi ile ağıyâr ve mezâhirden ufk-ı mübîne ulaşmaya kadarki seyridir ki kalb makamının nihâyetidir. İkinci sefer, bâtınî ilmî kesretin yüzünden birlik perdesini kaldırmaktır. Buna onun sufatları ile muttasif olarak seyr-i fillâh da denir ki vâhidiyyet mertebesinin sonudur. Üçüncü sefer, ehadiyyetin husûlüyle zâhir ve bâtına zıt olarak kayıtların ortadan kalkmasıdır. O ayn-ı

5 Enfâl, 8/17.

6 Şûrâ, 42/11.

cem‘ ve ehadiyyet mertebesine yükselmek demektir. O, yükselindiğinde ikiliğin kalması ile birlikte “kâbe kavseyn” makamıdır. Yine o “ev ednâ” makamı olup, velîliğin nihâyetidir. Dördüncü sefer, rücû anında Hak’tan halka dönüştür. O, Hakk’ın halkta müşâhedesi ile fark ve ehadiyyetü’l-cem’dir. Vahdetin aynında kesret sûretlerinin, kesret sûretlerinde vahdetin aynının görülmesine kadar halkın Hak’ta yok olmasıdır. O, tekmil ile seyr-i billâh’tır ve fenâ’dan sonra bekâ, cem‘den sonra fark makamıdır. Mürid, daima şerîat üzere olmalı, emirlere yapışmalı ve nehiyelerden sakınmalıdır. Fiillerinde, sözlerinde ve işlerinde Hz. Peygamber’in sünnetine tam bir ittiba ile uymalıdır ki bu şekilde Allah’a muhabbet etmiş olsun. Dünyaya gelmekten maksat, Hakk’ı bilmek (mârifetullah) ve kulluktur. Mârifetullah ise, âciz kulun, Hakk’ı, subûtî ve selbî sıfatlarla tavsif etmesi ile mümkün olur. Hakk’ın zatının kühünü bilmek muhâldir. Allah, Hz. Mûsâ’ya bile “len terânî” (göremezsin) demiştir.

Hülâsa ârifler, sâhibi olan Allah’tan bir an dahi gâfil olmaz, bir kimseye meyl edip itimat kılmazlar. Onların katında, büyük-küçük, zengin-fakir, güzel-çirkin, yakın-uzak, sâlih-yaramaz, gayb-hâzır hep aynıdır. Bütün fiilleri Hak ile bulur. Bütün işleri yakîn ile ondan bilir. Çünkü ârif olan kul, kendi nefsinden ve isteklerinden fâni olmuştur. Hakk’ın muradından başka bir muradı yoktur. Hak kullarının eliyle ne işleyip ortaya koyarsa ârifin de muradı odur. Ârif, kesrette vahdeti, vahdette kesreti bulmuş kimsedir. Onun için uzlet de sohbette birdir. Cismi halk, gönlü Hak iledir. Halk ile muâmelesi Hakk’ın muvâfakatı iledir. Bütün vücûdu Hakk’ın şeâiri olarak görüp Allah’ın Habib’i Hz. Peygamber gibi tazim ile muâmele eyler. Kalplerin sevgilisi olup, iki cihanda mutluluk bulur. Şirkten, şüpheden kurtulmuş, irfân tevhidi ile zevk ve safâ bulmuştur.

B. el-İ’lâm bi-Me’ârif-i Ehli’l-İlhâm (Metin)

Sülûke dâir tasavvufî ve hakîkî bir eserdir.

Derviş Ahmed Celvetî

Matbaa-i Bahriyye, 1329 (1911)

(Hüve’l-Azîz)

*Mücmel-i sırr-ı hikemdir bu eser
Nükte-i ma’rifeti şerh eyler
Ehl-i irfâna mezâyâsı ayân
Çeşm-i bigâneye esrârı nihân
Çünkü mevzûu serâpâ ma’nâ
Derk eder kıymetini ehl-i dehâ
Cümel-i gâmıza-ı fikr refîk
Ser-te-ser mağz-ı me’ânî dakik
İncedir doğrusu tedkîkâtı
Bildirir hükm-i sıfât u zâtı
Anlatır ders-i hakikat ne imiş
Ma’rifet hilkat u hikmet ne imiş
Şems-i esrâr-ı dilârâ-yı füyûz
Zerresi ehline meclâ-yı füyûz
Matla’-ı ma’rifet-i kalb-i münîr
Ma’kes-i münşerih-i fikr-i debîr*

*Gösterir sâlikine râh-ı sedâd
Bahşeder mâlikine feyz-i reşâd
Mebde'-i rast-ı reh-i semt-i husûl
Sebeb-i şâhid-i maksûd-ı vüsûl
Nâşir-i şa'sa'a-i feyz-i cemâl
Âşinâsı âlûd-ı envâr-ı kemâl
Zübde-i hikmet-i her ma'nâdır
Nüsha-i ma'rifet-i kübrâdır*

2 Receb sene 1329 (29 Haziran 1911), Çamlıca, Muhammed Safvet

İfâde

Şu eserin neşrine olan muvaffakiyetim nice bir hiss-i ulvî ve rûhâniyenin hudûs ve zuhûruna bâis ve bâdi olmuştur.

Mütâla'asından zevkyâb-ı irfân olacak olan ihvân-ı kirâmım şu hidmet-i fakîrânedan dolayı alacakları ezvâk-ı ma'neviyye ve eşvâk-ı rûhâniyyeden velev bir nebze olsun bu abd-i ahkarî de yâd etmek sûretiyle hissedâr-ı füyûz edeceklerini mürüvvetlerinden umarım. Cenâb-ı Erhâmü'r-Râhimîn bu yoldaki mesâimizi kabûle karîn ve cümlemizi tevfikât-ı Subhâniyyesine mazhariyetle kâm-yâb ve kâm-bîn buyursun, âmîn, ve minellâhi't-tevfîk. Celvetî fukarâsından Trabzonî Derviş Ahmed.

el-İ'lâm bi-Me'ârif-i Ehli'l-İlhâm

Bismillâhirrahmânirrahîm

Elhamdülillâhi bi-zâtîhi li-zâtin sıfâtîhi ve salli ala'r-resûli bi-sıfâtîhi li-sıfâtin zâtîhi ve alâ âlihi ve ashâbihi bi-nefehâti füyûzâtîhi. Ammâ ba'd, ma'lûm-ı ihvân-ı safâ ola ki bu abd-i fakîr-i pür-taksîr hâk-i pâ-yı fukarâ bi-hamdillâh hadd-i bülûğumdan beri an-zuhri'l-gayb hâne-i kalbimden muhabbet tarik-i bâ-tevfîk-i serzede olmağın şeb u rûz ahvâl-i tarîkat-ı evliyâyı endişe ve mütâla'a-ı kütüb-i tasavvuf-ı meşâyihî pîşe edininip binâenaleyh ihvân-ı safâya bir hediye olmak üzere alâ tarîki'l-icmâl bazı ahvâl-i tarîkatı beyân ve revîş-i sâlikân-ı hakîkati ayân edeyim.

Ey azîz ma'lûm olsun ki bu risâle “men arefe nefsehu fekad arefe rabbehu” ma'nâsındadır. (Keşf-i hakîkat), Hak Te'âlâ efrâd-ı mevcûdâtından her bir ferde tecelliyâtdan kendisine lâyıq tecellî ile mütecellî olmuştur. Hakk'ın vahdâniyyetini bilmezsen ancak kendi vahdâniyyetinden bilirsin ve birden başka görmezsin ve Hakk'ı Hak ile müşâhede edersin. Ol vakit vâhid-i mutlak nefsinî görmüş olur ve bu nisbet ile tevhîd-i sahîh sâbit olur. Ve bu vicdân sâhibi azîzdür her meşhedde ki Hak seni ikâmet etdirir ve seninle Hakk'ın arasında zikr-i ağyâr veya nefsin zikri olur ve sen meşhedi kurb zannedersin kurb değildir. Lâkin kurb'a mücâvirsin makâmdan dûrsun. Eğer bu makâmda isen kurb-ı İlâhî ekvân ve a'yânı giderir. Çünkü mutlak zikr-i kevnîdir.

(Tavzîh-i ma'rifet), Hakk'a tarîk farz etmek muhâldir. Bu makâmda tarîk mesdûd ve sâlik merdûddur. Odur sâlik ve meslûk ve sülûk, hem vâsil ve mevsûl, lâkin bilinmez.

(Ahyâr), vücûdda Hak'dan gayri yokdur. Kesretten idrâk olunan mazâhir ve şuûn ve bahsi tedkîk edersen itlâ'-ı ilm ve tatavvurât-ı irâdât ve Hakk'ın zevât-ı şuûn ve ızlâl irâdetde tahavvülüdür.

(Tevfîk), zâtına zâhir oldu. Zâhir zâtında bâtın oldu. Bâtın birdir, ikincisi yok, zâtında temâyüz ve tekessür yok, ibâret ve işâret yok, arada mahcûb olan yok. Hakk'ın kulları vardır ki onlardan tarfetü'l-ayn istitâr etmez.

(Tefsîr), Hak bilâ-tekeyyüf ve lâ tahdîd her şeyde semâvâtda ve arzda olduğu gibi.

(Firkat), Ma'rifet-i Hak'da mevkîf-ı aczde duran ma'rifetinde nefsinden gayri görmemiştir. (Hakk'ı talep eden nefsini bulur. Nefsini talep eden Hakk'ı bulur. Tahkîk her matlûb Hakk'ın gayri ve senin gayrindir. Ma'rifetde icmâl ve tafsil yokdur. Vücûdundan tecerrüd anlar bu sözlerimi. Çünkü vücûd-ı Hak'da ayn-ı hüviyyet olur. Onunçün ol Resûl-i Güzîn rahmeten li'l-âlemîn sallallâhu aleyhi ve sellem Efendimiz Hazretleri “men arefe nefsehu fekad arefe rabbehu” buyurmuşdur.

(Ma'rifet-i hâssa makâm-ı şuhûd ve rü'yet), Hakk'ı nefis ile müşâhede eden nefsinden gayri bir şeyi görmez. Gözünü yum ve sonra aç, bir şey görmezsin Hak'dan gayri.

(Rü'yet-i Hak'da Hakk'ın mir'âtı), hiç mâsivâ görmeyip Hakk'ı görmek ve hiçbir nesne görmez illâ sonra Hakk'ı görür ve hiçbir nesne görmez illâ âtda Hakk'ı görür. Ve daha kurb ve ma'rifetde çok merâtib vardır.)

(Tenbîh), işbu merâtibin zikrinde işâret olunan rü'yet, bilâ-keyf velâ âyetdir. Biz nerde Hak nerde, kabl u ba'd, fevk u taht, kurb u bu'd, hîn ü evân, vakt u zaman, kevn ü mekân yokdur. Ve hüve el-ân kemâ-kân'dır.

(Nefes-i irfânî), bir kulu envâr-ı âliye kaplarsa hüsnden gâib olur. Belki de ubûdiyyete münâkız bir şeyle tefevvüh eder. Envâr-ı âliye zâhir olursa hakîkatin sâri olan zulmet-i tabiat muzmahil olur. Ol vakit Hak ile söylersin, Hak ile görürsün, Hak ile işidirsin. Safâ-yı küllî derecesine vâsıl olmayan bu merâtibi bulmaz ve zevk almaz ve tevhîd halâvetini tatmaz. Nitekim Fârisî'de “helvâyi tentarâni tâ nehori nedâni” denilmiştir. Arabî'de ise “men lem-yezuk lem-ya'rif”, yani “tatmayan bilmez” demekdir.

(Menzil-i âlî), kul ahlâk-ı İlâhiyye ile tahalluk ederse, tahakkuk edip cezb olunur. Zâtı muzmahil ve sıfâtı zâhib olur. Mâsivâdan tahallus eder. O hâlde burûk-ı Hak ona lâih olur. Her şeye muttali olur. Hak ile her şeyden gayb olur. Hâlet-i sahv'a gelince eşyâyı feyz-i vücûd-ı Hak görüp bazı ehl-i keşfin gördüğü gibi eşyâyı ayn-ı vücûd-ı Hak görmez. Zîrâ bu zan ile nâtik olan gürûh mahrûm ve sâkıttır. Veyâhud nâdimdir. Ma'lûmun olsun ki bu mezheb-i keşf sâhipleri olan kümmel-i ehlullâhın mezhebi değildir. Bu makâle ancak ehlullâhın kelâmıyla efkârlarının istihsân ettiği hasebiyle hikmeti mezc eden bir cemâatden sâdir olmuşdur. Çünkü birçok cemâat vahdet-i vücûd ile kâildir.

(Vasiyyet), sen “men arefe” sırrını kendinde ara bul. Bu kemâle bu sırta îsâl edecek mâ-lâbüddün seninle beraberdir. Sen de iste, sen de ara, sen de bul.

(Sırr-ı cem'iyet-i insân), mertebe-i insân-ı kâmil cemî'-i merâtib-i İlâhiyye ve kevnîyye ki ukûl ve nüfus-ı külliye ve cüz'iyeden ve merâtib-i tabiatı ve tenezzülât-ı vücûdun âhirine dek câmi'dir. Bu mertebeden insan bâb-ı hayret-i İlâhiyye'ye girip sermest olup, “vemâ rameyte iz rameyte velâkinnellâhe ramâ” sırrına vâsıl ve bahr-i muhît-i vahdete âşinâ olur.

(Mülâhaza), cem'iyetde nebî ile velî arasında olan fark nebî makâm-ı ihtisâsında olduğundan kendilerine umûr-ı tabiiyye tesir etmez. Ammâ velî olanda tesir eder. Onunçün onlara mürâât-ı enfâs lâzım ve zarûrîdir. Mertebelerine hâlet-i duhûlünden mücânebet ve muhâfazat vâciptir. Her hâlde inâyet-i Hak ile mahfûzdurlar. Onları şâhid-i Hak hükmen Hak'dan ifnâ etmiş ve nefislerinden hakîkaten ifnâ eylemiştir.

(Ta'rîf), fenâsını müşâhede eden ondan fânî olduğu şey ile hâzır olup fânî olmamış olur. Bekâsını müşâhede eden onunla bâkî olduğu şey ile bâkî olup tevhîd hâsıl olmamış olur. Çünkü hâlet-i fenâ ve bekâ ile tecrîd ve tefrîd olmaz. Ancak fenâ ve bekâsından fânî olana olur. Sülûkde bekâ a'lâ ve vüsûlde fenâ a'lâdır. Her hâlete bir makâm ve bir şerh-i mefhum

vardır. Zâkire lâzımdır ki ma'nâ-yı zikrile kalbini işğâl etmeyip taabbüden zikredip ma'nâsının taakkulundan sarf-ı nazar etmeli ki zikr-i Hak kuvvetindeki hâssiyet ve hakîkati ile aks ede. Ricâl birkaç kısım üzerinedir. Hakk'ı zikredip onları dahi Hak zikreden ricâl ve Hak onları zikr edip, onlar dahi Hakk'ı zikreden ricâl ve bir de Hakk'ı zikredip onları Hak zikretmeyen ricâldir. Kısım-ı evvel zikr-i sâlikîndir. Kısım-ı sâni zikr-i ârifîn, kısım-ı sâlis zikr-i âbidîndir. Bir daha ricâl vardır ki Hak onları zikreder ve onları dahi zikredip yine Hak onları zikreder. Bu zikr-i muhakkikîndir.

(Mükâşefe), envâr-ı safâ ve ahvâl-i vefâ kalbinde terk-i ihtilât ve taallukât ile işrâk eder. Safvet-i kalb kesret-i metâlib ve humûm ile hâsıl olmaz. Necât ve saâdet her zahmeti rahmet bilerek ona sabır ve her mücâhedât-ı şâkka mürârâtını kendine kuvvet-i ma'nevî ve sebep-i hayât idi bilerek tahammül etmekle hâsıl olur. Esîr-i şehvât-ı hayvâniyye olan mâ-halâklığından bî-haber olduğundan hayâtı memât sayılır ve hayvâniyyâtdan alçak olmuş olur. Bu gürûh zikrolunmaktan daha alçak olmağla bu gibilerle mürid-i Hak sohbeti külliyyen kesmek elzemdir. Müride sohbetten eşir bir şey yokdur. Bu tarîkin esâsı terk-i müstahsenât ve kat'-ı me'lûfât olduğu için sohbet-i üns ve ülfete müeddi olmakla müfâratat vukûunda ola me'lûf için kalbin teellümüyle o mahalle tağayyür hâsıl olup mâ-halâklığının teveccüh ve huzûru endişesi bi'l-külliye kalbden zâil olur. Kalb bir şeye teveccüh ederse, teveccüh ettiği şeyden başkası nazar teveccühünden sâkıt olup herşey âhire ve sa'y ma'dûm olur. Böyle olunca mâsivâullâhın def'inden dûçâr olunmaz. Maksûdun Hak ve kalbinde Hak'dan başka bir şey yok ise Hak mâsivâ-yı Hakk'ı def' ve kat' edeceği gibi tarîk gâyet yakîn olmuş olur.

(Def'-i havâtır), havâtır-ı mâsivâyı men'e teveccüh-i tâm eylemelidir ki hâne-i kalbe tesiri olmasın. Şöyle ki havâssının cem'iyyetiyle bâtın-ı kalbe ve hakîkat-ı câmiaya himmet ve kuvâ-yı rûhâniyetinle teveccüh edip kendinden gayri olan şeyden şuûrunun ıskâtıyla enâniyyetini dahi terk ederek huzûr-ı Hak'da feyzin intizârında bulunmakta olasıdır. Zîrâ kalbde hatarât temekkün ederse mücârî-i feyz mesdûd olur. Bu teveccühe kesb-i meleke halkdan uzlet ve halvete sülûk etmekle olur.

(Me'ârif-i hâssa), hükemâ-yı mütekaddimîn rûhâniyyât-ı ulviyyeden telakkî için efkârlarını tahliyeye terk-i dünyâ ile riyâzât şart etmişlerdir. Çünkü mahal fâriğ ve müstaid olmaz ise rûhâniyyât âsârını ve teveccühâtını vermez. Ammâ ârif-i billâh olan zâtlar cümle eşyâyı bir nisbet ile Hakk'a mensup olduğunu bildiler. Her şeyden müşâhede etdiler. Bir şey onları mahcûb etmemişdir. İnsan eşyâya baş gözü ile bakmayıp ayn-ı kalb ile nazar etmelidir. Her şeyden hisse ve ibret aramalıdır. Nakş-ı zevâhir Hârût ve Mârût'tan esmer ve efâ'i seminden ektaldir. San'at birdir. Lâkin masnû'atda çok ihtilâf vardır. Bu me'ârifin zuhûr-ı âsârını inkâr edersen mâni'i sendendir. Alâik-i şehvâniyyeye gark olan bu me'ârifin semeresini iktitâf edemez. Bu husûsdan erbâb-ı azâyim evvel emirde uzlet ve halvati ihtiyâr etdiler. Sen de ol mücâhedâtda sarf-ı himmet eyler isen âcilen irfân semeresini bulur ve merkez-i zevk ve vicdâna vâsıl olursun.

(Maksûd-ı Hak) ile cem'iyet olunca vücûda nazar eyledin, mecmû'u avâlimi üç kısım gördün. Birincisi âlem-i hissî, ikincisi âlem-i hayâlî, üçüncüsü âlem-i me'ânî. Birincisi âlem-i hissînin tafsîline nazar eder isen ve tahrîrini kasd eylesen ömrün ifâsı muhâldir. Sonra âlem-i hayâl ki ikinci kısım, onu da âlem-i hissîden daha geniş bulduk. Çünkü suver-i mahsûsâtı gösterir ve terkîb ve âheri dahi kabûl eder. Lâkin cem'iyet-i matlûba mahalli olmadığından yalnız âlem-i me'ânî-i mücerredeye hasr-ı nazar ve ilm etmek gerektir. Bu mürââtın esâsı dahi hıfz-ı enfâs ile huzûr-ı Hak olup bilmediği ve hiç işitmediği me'ârif bu hâl ile zevk olunur.

(Ta'âlîl), Hak ma'rifetine îsâl için eshel ve evzah olan tarîki "leyse ke-mislihi şey'ün" (Onun benzeri hiçbir varlık yoktur)⁷ buyurmasıyla göstermiştir. Bazıları tahrîr-i edillede ziyâde teftiş ederek her emr ki bâtında lâih olur, nefyine zâhib olur. Bu gibi ashâb-ı efkâr fikirlerini yormakdan ve zâhir-i âyetin hikmetini bile anlamamakda kaldılar. Ammâ ârif murâd-ı Hak üzere ol kademde tahrîr-i edilleden sarf-ı nazarla itikâd-ı fitrîsi ile idrâkının idrâkında aczini itiraf ile meclâ-yı İlâhî'ye kalbini ifrâğ etmiştir. Ma'rifet-i Hak ma'rifet-i nefse mütevakkıftır. İnsan nefesine nazar-ı dikkat ederse hâlıkını bilip ma'rifete vâsıl olursun. Bir katre meniden bu hilkat-i hasene ile zâhir oldun. Kendini unutup ona bir derecesini hâiz akılda me'ârifde bî-hemfâ görürsün. Lâkin uykuya varınca sende da'vâ-yı enâniyetden bir şey kalmaz ve hiçbir şey senin mülk ve taht-ı tasarrufunda olmaz. Nitekim bu ma'nâda şurût irfân, zevk ve vicdân ashâbı olan ekâbir "terk-i dünyâ, terk-i ukbâ, terk-i hestî, terk-i terk" demişlerdir. Fenâu'l-fenâya işâret etmişlerdir. Burada seyr u sülûk hakkında ibtidâdan nihâyete kadar mücmelen esfâr-ı erbaa tarifini Arabiyyü'l-ibâre olarak tahrîr edelim. "Es-seferü inde ehli'l-hak ibâretün an seyri'l-kalb inde ahzihî fî't-teveccühi ile'llâhi teâlâ. Ve'l-esfâru erbaatün: es-Seferü'l-evvel, hüve ref'u hücübi'l-kesreti an vechi'l-vahdeti ve hüve's-seyrü ilâ menzili min-menâzili'n-nefs bi-izâleti'l-aşk mine'l-mezâhiri ve'l-ağyâr ilâ en-yasile'l-abdü el-ufke'l-mübîn ve hüve nihâyetü makâmi'l-kalbi. Es-seferü's-sânî, ve hüve ref'u hicâbi'l-vahde an vücûhi'l-kesreti'l-ilmiiyeti'l-bâtiniyeti ve hüve's-seyrü fillâh bi'l-ittisâfi bi-sıfâtihi ve hüve nihâyetü hazreti'l-vâhidiyeti. Es-seferü's-sâlis, hüve zevâlü't-tekayyüdi bi-zıddeyni'z-zâhir ve'l-bâtini bi'l-husûli fî ehâdiyeti ve hüve't-terakkiyyü ilâ ayni'l-cem'i ve'l-hazreti'l-ehâdiyeti ve hüve makâm-ı "kâbe kavseyn" mâ bakiyyetü'l-isneyneti fe-izâ irtifaat ve hüve makâmu "ev ednâ" ve hüve nühâyetü'l-velâyeti. Es-seferü'r-râbi, inde'r-rücû' ani'l-hak ile'l-halki ve hüve ehâdiyetü'l-cem' ve'l-fark bi-şuhûdi indirâci'l-hak fi'l-halki ve izmihlâli'l-halki fi'l-hakki hattâ yerâ ayne'l-vahdeti fî suveri'l-kesreti ve suverü'l-kesreti fi ayni'l-vahdeti ve hüve's-seyrü billâh anillâh li't-tekmîli ve hüve makâmu'l-bekâ ba'de'l-fenâi ve'l-fark ba'de'l-cem'. Hâce Ubeydullah el-Ahrâr kuddise sırruh Hazretleri ahvâl-i kâmiliiyeti bu beytle işâret buyurmuşdur:

*İz atş ger şân kadeh âbî hûrend
Der derûn âb Hak nâzirend*

yani atşdan eğer kadehte suyu içşeler su içinde Hakk'a nâzırlardır.

İmdi ey tâlib, rızâ-yı Rabbü'l-âlemîn kendi vücûdun ve cemî'-i hevâicin vücûdu Hak Subhânehu ve Te'âlâ Hazretlerinin halk ve icâdı iledir. Yoksa sen giydin ve kendine muhtaç olduğun me'kûlât ve melbûsâta vücûd vere ki sende hiç kudret yokdur. Ahlâkı Vâcibül-Vücûd'un ma'lûm ve meşhûddur. Sen ancak bir abd-i âciz ve her umûrunda Bârî Te'âlâ'nın inâyet ve keremine muhtaç bir fakîr-i mahlûk ma'lûmdur. Lâkin hullân Hakîm-i lâ-yezâl ve lem-yezal sende bir irâde-yi cüz'iyye halk etmiştir ki ol irâdeyi sarf etmekle hayır ve şerri kesb edersin. Sana vâcibdir ki dâima şerî'at-ı şerîfe üzere evâmire imtisâl ve nevâhîden ictinâb edesin. Ef'âl, akvâl ve muâmelâtla Resûl-i Ekrem sallallâhu aleyhi ve sellem Hazretleri'nin Sünnet-i seniyyelerine ittibâ'-ı tâm ile ittibâ' ederek Allah Azîmüşşân'a muhabbet etmiş olursun. Kâlellâhu te'âlâ ve celle şânuhu "Kul in-küntüm tuhibbûnellâhe fettebiûni yuhbibkümüllâh ve yeğfirr leküm zünûbeküm vallâhu ğafûrun rahîm". Habîbim, Resulüm mü'minîne tebliğ eyle ki eğer Allah Azîmüşşân'a muhabbet ederseniz tââtta ve ibâdette bana ittibâ' edin ki Allah Azîmüşşân dahi sizlere muhabbet ede. Yani sizlerden râzı ola. Bu âyet-i kerimede zikr olunan muhabbetde ehli tefsîr çok ma'nâlar beyân etmişlerdir. Mahalline mürâcaat oluna. Bir abd-i âcizden Hâlık ve

⁷ Şûrâ, 42/11.

Râzık olan Allah celle şânuhu Hazretleri râzı oldukda bir saâdet ve bir kerâmete vâsıl olur ki fevkin bir saâdet ve bir kerâmet yokdur. Nitekim âyet-i kerîmede “radiyellâhu anhum ve radû anhu zâlike'l-fevzü'l-azîm” (Allah onlardan râzı, onlar da Allah'tan râzı olmuştur. İşte büyük kurtuluş budur)⁸ buyrulmuştur.

Velhâsıl benim nûr-ı dîdem, fırsat elde iken fevt etme, cidd ü sa'y edip Resûl-i Ekrem ve Habîb-i Muhterem sallallâhu aleyhi ve sellem bir an zikir ve fikirden hâli olmamışlardır. Kadı İyâz, *Şifâ*'da tahrîr etmiştir ki “yenâmu aynuhû ve lâ yenâmu kalbuhu ş-şerîf” (Onun gözü uyur fakat mübarek kalbi uyumazdı).⁹ Hâlet-i nevmde dahi kalb-i şerîflerine gâflet yol bulmamışdır. Ey sâlik râh-ı muhabbet-i zikirde hâlât ve merâtib çokdur. Önü mertebesi şol hâlettdir ki abd zâkir oldukça dâima huzûr-ı Rabb-i İzzet'de olduğu ilme'l-yakîn ma'lûm oldukda menhiyyâtdan bir şeye tasaddî edemez. Tenhâsında dahi âdâb-ı şerî'at ve Sünnet-i seniyye üzere hareketden müfârat edemez. Hakkâki mü'min-i kâmil olup saâdet-i ebediyyeye nâil olur. Zirâ dünyâya gelmekden murâd ancak ma'rifetullah ve ubûdiyyet ve ibâdetdir. Bir abd-i âciz hâlıkını sıfât-ı subûtiyye ve sıfât-ı selbiyye ile tavsîf etmek ma'rifetullah yani hâlıkını bilmiş olur. Yoksa dünyâda dünyâ gözüyle Allah Azîmüşşân'ı görmek mümkün değildir. Hazret-i Mûsâ aleyhi's-salâtu ve's-selâm Hazretlerine “len terânî”¹⁰ ile hitâb buyurulmuştur. Kühn-i zâta ilm muhâldir. Hattâ demişlerdir ki “el-aczü an derki'l-idrâk idrâkûn ve'l-bahs an sırri zâtillâh işrâkun”.

Pes imdi abd üzerine farz-ı ayn olan tevhîd-i zât ve tevhîd-i sıfât ve tevhîd-i ef'âl ve tevhîd-i esmâ ve Resûlullâh sallallâhu aleyhi ve selleme itbâ'dır. Ve dâimâ kalben ve lisânen zikrullah ile meşgûl olup gâfletden mücânebet etmektir. Bir kimse İmâm-ı Sâdık huzûruna gelip “Hak Te'âlâ'yı bana göster” dedi. Buyurdular ki “len-terânî” âyetini istimâ' etmedin mi taleb-i rü'yet-i Hak dünyâda nefy-i mutlakdır. Ol kimse dedi ki bu millet ümmet-i Muhammed'dir. İstikbâl-i kible-i cemâl eden bir âşık feryâd-künân “raa kalbî rabbî” (Kalbim Rabbimi gördü) der. Mu'tekif-i Ka'be-i visâl olan bir sâdık na'ra-zenân “lem a'bud rabben lem erâhu” (Ben görmediğim Rabbe imân etmem) der. İmâm-ı Sadık emreylediler ki Dicle'ye endâhte kılsınlar. Gark-ı mihnet olup su üzere geldikte “el-ğiyâs el-ğiyâs yâ İmâm” dedikte tekrar İmâm buyurdular ki yine ka'r-ı deryâyâ ilkâ edin ve taşra geldikte “Yâ ibnü Resûlullah el-ğiyâs” dedikte nice defa zîr u bâlâ suâl üzere olup inde'l-ye's istiâbet-i halâyıktan âciz ve nâle-künân dergâh-ı Hazret-i Hakk'a ikbâl edip “el-ğiyâs yâ Mu'in celle celâl” dedikte İmâm-ı Sâdık emredip Dicle'den ihrâc eylediler. Sâat mürûrunda “Hakk'ı gördün mü” dediler. Ol kimse cevap verdi ki çünkü taalluk-ı gayr ile mahcûb idim. Şiddet-i gark ile kendime feryâd-res bulmayıp cümleden nâ-ümîd olup dergâh-ı Hakk'ı penâh edip “yâ Allah” dedikte müşâhede-i rü'yet-i Mûte'âl vâki' oldu. Bu makâma dîdâr-ı ba'de'l-ıztırâr derler. İmâm-ı Sâdık buyurlar ki “Ey kimse tâ ki sâdık-ı mecâziyi nidâ ederek kâzib ve münafık idin. Çünkü sâdık-ı hakîkiden istid'â etdin emrinde musîb ve muvaffak oldun.” “Mürîd”in tarifinde demişlerdir ki te'sîr-i âteşi irâdet sebebiyle sûhte olup arzu ve muradından bir şey kalmayıp lezâiz-i nefsâniyyeden vâreste ola.

Beyt:

*Bez-i cân eyler safâ-yı vasl-ı cânân isteyen
Sabr eder mihnetlere âlemde âsân isteyen*

Nazm:

*Cânân ilinden gelmişem fâni mekânı n'eylerem
Ol mülke meylim salmışam ben bu cihâmı n'eylerem*

8 Mâide, 5/119.

9 “Gözlerim uyur ama kalbim uyumaz” hadîsine işâret edilmektedir. (Buhârî, Teheccüd 125)

10 A'râf, 7/143.

*Devr-i zamândan toymuşam kevn ü fesâdı koymuşam
Dârü'l-emâni duymuşam bu sicn-i cânı n'eylerem
Hep i'tibârı atmışam âşıklığa el katmışam
Ben nefsi dosta şatmışam bu düşmenânı n'eylerem*

*Aşkın şarâbın içmişem dil gülşenine göçmüşem
Ben varlığımdan geçmişem nâm u nişanı n'eylerem*

*Aşkı tabîbim kalmışam derdinde derman bulmuşam
Ben lübb-i hikmet bilmişem bu fâniyânı n'eylerem*

*Enfâs-ı aşkı dâriküm mâl ü menâli târiküm
Genc-i nihâna mâlikim nakd-i revânı n'eylerem*

*Taht-ı tevekkül bulmuşam mülk-i kanâat almışam
Mahfice sultân olmuşam câh-ı ayânı n'eylerem*

*Her ne gelirse yahşidir zirâ o dostun bahşidir
Çün cümle ânın işidir ben bed gümânı n'eylerem*

*Olmuş ânınla kalmışam ayn-ı hayâta talmışam
Kendim bilip kâm almışam vehm u hayâli n'eylerem*

*Gerçi zaman devrân ile pîr etdi cismim şân ile
Gönlüm civândır cân ile pîr ü civânı n'eylerem*

*Ten beslemekten sapmışam gönlüm sarayın yapmışam
Hürşîdim anda tapmışam ben ahterânı n'eylerem*

*Yarı bana bes görmüşem ağyarı dilden sürmüşem
Ünsiyle tenhâ turmuşam ben ins ü cânı n'eylerem*

*Dilden dile bin tercemân varken ne söyler bu lisân
Çün cân u dildür hem-zebân nutk u beyânı n'eylerem*

*Ârif cemî'i halkdan müstağniyem billâhi ben
Hallâk-ı âlem var iken halk-ı zamanı n'eylerem¹¹*

Ey azîz, ma'lûm olsun ki ehl-i Hak demişlerdir ki mâdemki insanın nefs meyl-i şehvetle gâlib ve sadr-ı kalbi mukallebden gaffletle mağlûb ve meyyitdir ve akli cism ile tabiat-ı zulmetinden mütehayyir ve mahbûsdur ve rûhu kesretle vahdetden mahcûb ve me'yûsdur tahkîkan tâât ve ibâdât ona asîr olur. Me'âsî ve shevâta meyli kesîr olur. Âdâb-ı muâmelât-ı mahlûkât ona girân gelir. Muhâlefât be ihmâl ve kesel nefesine âsân gelir. Pes ol kimse bî-

11 Bu nutuk, Erzurumlu İbrâhim Hakkî Hazretlerine ait olup, *Dîvân*'ında da yer almaktadır ve "Ârif" mahlası yerinde "Hakkî" mahlası vardır. Bkz. Erzurumlu İbrahim Hakkî, *Dîvân*, (haz. Numan Külekçi-Turgut Karabey), (Erzurum: Atatürk Üniversitesi Yayınları, 1997), s. 82-83.

tâat-ı Yezdân bî-âdâb-ı erkân rûhâniyyetden bî-fer ve insâniyyetden bî-haber kalır. Zîrâ ki ol âm ke'l-en'âmi kesret-i ekl ve şürb ve nevm ile meşgûldür. Ammâ eğer ol ham nice eyyâm taklîl-i ta'âm ve taklîl-i kelâm edip sohbet-i cemî'-i nâsı terk ile tenhâya giderse ve müdâm enâe'l-leyl "lâilâhe illallah" kelime-i tayyibesini safîr-i enfâs ile tekrar edip nefy-i havâzer ve efkâr ile gidip mukallibu'l-kulûba teveccüh ve ikbâl ederse kelime-i tevhîdin mülâzemet ve müdâmetinde mevdu' ve mevzû' olan nûr-ı vahdet onun kalbine dolup ol nûr-ı vahdet cümle cihetden safahât-ı kâinât üzerine mün'akis olup zulmet-i ahdeti bulur. Ağyâr onunla münkeşif olur ve ondan mâsivâ muzmahil olup kesret-i etvâr ona hayâlât misâli gelip ol âlem-i vahdeti bulur. O hâlde onun nefsi-i şehvâniyye-i hayvâniyyesi meyyit olup nefsi-i insâniyyesi olan kalbi hayât bulur. Bu akl-ı mücerredi sicn-i tabiatdan çıkıp latîfe-i Rahmâniyye fezâsına gelir. Rûhdan hüçüb-i kesret zâil olup, şems-i vahdeti basîretle müşâhede kılar. Kendi sıfât-ı beşeriyetinden fenâ bulup emr-i Hakk'a ta'zîm ve hürmet kılıp cümle halkına şefkatle dolup onun esmâ-yı hüsnâsiyla muttasıf olur. O mücid-i cemî'-i me'âsîdir. İkrâh ve i'râz edip tâât-ı Mevlâ'yı cümleden elezz ve ehlâ bulur. Onun mahlûkâtına merhamet, re'fet, muhabbet, meveddet, şefkat, rikkat, izzet, hürmet, rağbet ve hizmet kılar. Onunçün ne hemm ve ne gam ve ne hüzn ve ne elem ne de gazez ve maraz kalır. Ne ki kimseden havfı ve ne de ricâsı olur. Ol ancak Allah rızası için cemî'-i halka lütûf ve rıfk ve mülâyemetle muâmele edip ta'zîm ve âdâb ve mülâtefetle mükâleme eder. Zîrâ ki ol cümle halkı görür ki zılâl emsâli sâhiblerine tabiiyyetle gibidir. Harekât ve sekenâtlarında nevâsîleri yedinde olan muhriklerine müsahhar bulur ki el onları her semte yeder.

Beyt: *Hep tasarruf-ı Hakk'ın olduğuna ilmim var iken
Yok onunla ilmim çekdiğim onun gamıdır*

Ol ârif kendi nâsiyesi yedinde olan sâhibinden bir lahza gâfil olmaz. Bir kimseye meyl ve itimâd kılmaz. Hiç eziyet ve kerâhiyet bulmaz. Onun indinde kebîr ve sağîr, emîr ve fakîr, melîh ve kabîh, karîb ve garîb, sâlih ve tâlih, gayb ve hâzır hep beraber olur. Cümle ef'âli kudret-i Bârî ile bulur. Cemî'-i umûr yakîn ile ondan bilir. Pes onun huddâm, asdıkâ ve a'dâsın her hâlde kendi her ne ederlerse murâd ve maksûdu ol işler olur. Zîrâ ki ol abd râzı teslîm ve rızâ ile kendi nefsinden ve murâdâtından geçip fânî olmuşdur. Murâd-ı Mevlâ'dan gayri murâdı kalmayıp, murâd-ı Hakk'ı kendi murâdının aynı olmuşdur. Mevlâ-yı Müte'âl ibâdî yediyle her ne icrâ ve ızhâr eylediyse ol bi-aynihi onun murâdı olmuşdur. Onun için ol fâzıl cemî'-i nâsa ehil olsun, nâ-ehil olsun afv ve mürüvvetle, îsâr ve fütüvvetle tehabbub ve teveddüd edip Hak Te'âlâ'nın kendine icrâ eylediği meûnet-i nâsı tav' ve rızâ ile tahammül kılar. Hak Te'âlâ'nın bu nu'ûtuna mukâbil olan esmâsı zuhûru için onu zül ve iftikâr ve meskenet ve ihtikâr ve tevâzu ve ıztırâr ve hayâ ve inkisâr alıp her gönülde onunla müteeddib olur. Hak Te'âlâ dahi ona muhabbet edip elsine-i halkla ona medh ü senâlar kılar. Pes ol kâmil vahdeti kesretde ve kesreti vahdetde bulur. Onun indinde uzlet ve sohbet müsâvi olur. Ol cismin halka ve kalbin hâlîka verip gark-ı huzûr ve sürûr olup Hak ile kalır. Halk ile her muâmelesi muvâfakat-ı Hak üzre olur. Bir nesneden zühd etmeyip her nesneyi kendi mahallinde isti'mâl edebilir. Cemî'-i vücûdu şeâirullâh olmuş görüp muâmele-i Habîb-i Hudâ gibi ta'zîm ile muâmele kılar. Mahbûbu'l-kulûb olup devlet-i dâreyn ile saâdet-i kevneyn bulur. Şirk ü şek azâbından kurtulur. Tevhîd-i irfân ile zevk u safâ kılar.

(Tenbîh), bu risâlede zikr olunan me'ârif-i Rabbâniyye ve işârât-ı zevkiyye mürîd-i sâdık olana kâfidir. Hemân rüsûm-ı kevniyyeden mutahhar meslek ve ârif-i kâmilin sohbetine bezl-i cehd edip intisâb ve irtibât-ı ma'neviyyesiyle kâli hâle tebdile hasr-ı himem eylesin. Ve's-selâmu hitâm ve sallallâhu alâ seyyidînâ Muhammed resûlullâhi'l-meliki'l-allâm ve alâ âlihi ve ashâbihi'l-kirâm ve'l-hamdü lillâhi rabbi'l-âlemîn. Anladınsa bu hakîkat dersi kâfidir sana!

Ve billâhi't-tevfik.

Sonuç

Çalışmamızda görülmüştür ki son dönemde Trabzon'un yetiştirdiği sūfî şahsiyetlerden birisi de Celvetî dervişi Ahmed Efendi'dir. Onun XIX. asrın sonları ile XX. asrın başlarında yaşadığı tahmin edilmektedir. Elimizde bulunan tek eseri *I'lâm bi-Me'ârif-i Ehli'l-İlhâm*'da anlaşılacağı üzere İstanbul'da da yaşamış ve iyi bir medrese öğrenimi görmüştür. Erzurumlu İbrâhim Hakkî'nın nutkuna yer vermesi dolayısıyla da onun düşüncelerinden özellikle *Mârifetnâme* adlı eserinden etkilendiğini söylemek mümkündür. O, mezkûr eserini "*Kendini bilen, Rabbini bilir*" hadisini vahdet-i vücûd düşüncesi perspektifinden ele alıp incelemiştir. Dolayısıyla onu vahdet-i vücûdu savunan sūfîlerden birisi olduğunu göstermek mümkündür.

Kaynakça

- Aclûnî, İsmail b. Muhammed, *Keşfu'l-Hafâ ve Muzilü'l-İlbâs emmâ İştehere Mine'l-Ahâdis alâ Elsineti'n-Nâs*, (Beirut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1408/1988), I-II.
- Erzurumlu İbrahim Hakkî, *Dîvân*, (haz. Numan Külekçi-Turgut Karabey), (Erzurum: Atatürk Üniversitesi Yayınları, 1997).
- Evlîyâ Çelebi, *Seyahatnâme*, (haz. Zekeriya Kurşun-Seyit Ali Kahraman-Yücel Dağlı), (İstanbul: Yapı Kredi Bankası Yayınları, 1998).
- Lowry, Heath W.-Emecen, Feridun, "Trabzon", *DİA*, XLI, 301.
- Yazıcı, Mustafa, *Trabzon Evliyaları*, (Trabzon: Trabzon Belediyesi Kültür Yayınları, 1995-1996), I-II, 173+96 s.

TİBYÂNÜ VESÂİL'DE GEÇEN TRABZON'LU MUTASAVVIFLAR

*Yakup Çiçek**

A. Harîrîzâde Muhammed Kemâleddin

XIX. asırda Osmanlı Devleti'nin, kendisini tarih sahnesine çıkararak maddî ve manevî âmillerin değişmesiyle; askerî, siyâsî, ilmî, ictimâî, iktisâdî ve hukukî sistemleri, düzenli seyrini büyük oranda kaybetmişti.

İmparatorluğun çeşitli din, milliyet ve mezhebe mensup unsurları, muhtelif tesirler sebebiyle devletten ayrılma temâyülüne kapılmışlardı. Ayrıca muhtâriyet ve istiklâl isteyen hareketler de hız kazanmıştı.

Eğitim düzeni ve medreseler, yol gösterici ve yön verici âlimler yetiştiremez duruma düşmüş,¹ tekkeler de eriyen diğer müesseseler gibi inkırâza yönelmiş, eski seviyelerini yer yer kaybetmişlerdi.²

İşte Harîrîzâde, böylesi bir ortamda İstanbul'da doğmuş, orada yaşamış ve başta *Tibyânü Vesâil* olmak üzere, birçok eser bırakarak otuz iki yaşında yine İstanbul'da vefat etmiştir.

1. Hayatı

Osmanlı tasavvuf tarihinin meşhur eseri, *Tibyânü Vesâil*'in müellifi Harîrîzâde, XIX. asrın ikinci yarısında İstanbul'da yaşamış meşhur mutasavvıflardandır. Cemaâziyelâhir 1267/Mart 1850 tarihinde İstanbul'da dünyaya gelmiştir.³

Halep'te bulunan "Harîrîzâdeler" diye mâruf sülâleden olup Şeyh Ahmed er-Rifâî (v. 578/1182)'nin neslindedir.⁴

Bu sülâlenin, "ipekle ilgili, ipekten yapılmış, ipek gibi yumuşak ve ipek ticareti ile iştiğal etmek" manalarına gelen "Harîrî" lakabıyla anılması, Şeyh Ahmed er-Rifâî'nin sohbetinde yetişen torunu Şeyh Seyyid Burhaneddin Ebu'l-Hasan Ali (v. 645/1247) ile başlar. Onun bu lakabla anılması hususunda bir kaç rivâyet bulunmaktadır.⁵

* Prof. Dr., Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi

1 Ahmed Cevdet Paşa, *Tarih*, (Ankara: 1967), c. I, s. 87-94.

2 *Cerîde-i Süfiyye*, s. 82-358.

3 Harîrîzâde Muhammed Kemaleddin, *Tibyânü Vesâil-i-Hakâik fi Beyâni Selâsili't-Tarâik*, Süleymâniye Ktp., İbrahim Efendi, nu., 430-432, III, vr. 304a; M. Sadık Vicdânî, *Tomâr-ı turuk-ı aliyye*, (İstanbul: 1338), s. 86; Osmanzade Hüseyin Vassaf, *Sefînetü'l-Evliyâ Şerh-i Esmâr-i Esrâr*, Süleymâniye Ktp, Yazma Bağışlar, no. 2303-2309, III, vr. 84a; Bursalı Mehmed Tahir, *Kibâr-i Meşâyih ve Ulemâdan Oniki Zâtın Terâcim-i Ahvâli*, (İstanbul: 1314), s.52.

4 a.g.e., Seyyid İsmâil Sadık b. Vecihî Paşa'nın takrizinden.

5 *Tibyân*, I, 293a. Onlara "harîrî" denmesiyle ilgili dört rivâyet vardır. Bu rivâyetler için bk. Yakup Çiçek, *Harîrîzâde Muhammed Kemâleddin Hayatı ve Eserleri ve Tibyânü Vesâil-i-Hakâik fi Beyâni Selâsili't-Tarâik*, *Muhtevâsı-Kaynakları*, (İstanbul, 1982), doktora tezi, s. 13-14.

Harîrîzâde, amcazâdesi Şeyh Ahmed el-Harîrî'den aldığı bir icâzetnâmede hem nesep ve hem de tarîkat silsilesini kaydetmiştir.⁶

Harîrîzâde'nin babası Şeyh Abdurrahman da, meşâyih'ten bir zât idi. Nitekim oğlu Harîrîzâde'ye Rifâiyye'nin Harîriyye ve Halvetiyye'nin Bekriyye kollarının hırkasını giydirmiş⁷ ve Hafneviyye tarîkatına onun elinde intisap etmiştir.⁸

1284/1867'de babası öldüğü zaman, henüz on yedi yaşlarında bulunan Harîrîzâde, bir müddet ticaretle uğraştı ise de, tekrar ilim tahsiline yönelmiştir.⁹

Harîrîzâde'nin kısa süreli, tasavvufî ve dinî bilgisini artırmak ve bazı meşâyihle görüşmek için seyâhatleri de olmuştur. Zira bu seyahatler esnâsında bazı tarîkatlardan icâzet aldığı gibi bazılarının da hırkasını giymiştir.

Receb 1286/1869 tarihinde akrabalarını ziyaret etmek ve oradaki meşâyihle görüşmek için Halep'e gitmiş, orada dört ay kadar kaldıktan sonra İstanbul'a dönmüştür.¹⁰

1289/1872'de İstanbul'da görüştüğü Şeyh Seyyid Muhammed Nûru'l-Arabî el-Hüseynî'yi ziyaret için, bir yıl sonra 1290/1873'de Üsküb'e gitmiştir. Bu yolculuğu esnasında Selânik'e uğrayarak, orada bulunan Şeyh Ali Rızâ Efendi ve Şeyh Edîb Sâlih Lütfî Efendiler ile görüşmüştür.¹¹

Özellikle meşhur evliyâyı ziyaret etmek için 1291/1874 tarihinde Mısır'a,¹² ertesi sene de aynı maksadla Edirne'ye gitmiştir.¹³

Netice olarak merhum Harîrîzâde'nin, ömrünü, seyahatleri hariç tutulursa, İstanbul'da geçirdiğini söyleyebiliriz.

2. Tahsili

Beş yaşında iken okumaya başlayan Harîrîzâde'nin tahsil hayatı da İstanbul'da geçmiştir. Önce Hâfız Osman Efendi'den bir müddet Kur'ân-ı Kerîm dersleri almış; sonra, rüştiyede sarf, nahiv, mantık ve âdâb gibi mukaddemât ilimlerini, iki kardeş olan Ali ve Mevlâ Emîn Ankaravî Efendiler'den okumuştur.¹⁴

Hadis âlimlerinden Allâme Şâkir Efendi'nin *Sahîh-i Buhârî* derslerine devam ettiği gibi,¹⁵ 1286/1869'da Halep yolculuğundan Şeyh Abdüllatif el-Buhârî ile İstanbul'a avdet ettikten sonra, onu evinde misafir ederek, kendisinden Hanefî fıkına dair bazı metinler ve müselsel¹⁶ hadisler okumuştur.¹⁷

Şeyh Kâsım el-Mağribî (v. 1298/1880)'nin *Câmi'u's-Sahîh* derslerine de devam etmiş, ayrıca Allâme İbn Âkile el-Mekkî'nin *Müselselât*'ını da ondan okumuştur.¹⁸

Harîrîzâde'nin, derinleşip meşhur olduğu saha her ne kadar tasavvuf ise de, kendisini fıkıh, tefsir ve hadis gibi diğer dinî ilimlerde de yetiştirmiştir.

6 *Tibyân*, I, 292b vd. Bu silsile için bk: Çiçek, *Harîrîzâde Muhammed Kemâleddin*, s. 14-16.

7 *Tibyân*, I, 292b.

8 *a.g.e.*, I, 299b.

9 *a.g.e.*, III, 304b.

10 *Tibyân*, III, vr. 304a; Abdülbaki Gölpınarlı, *Melâmîlik ve Melâmîler*, (İstanbul: 1931), s. 326; *Tomâr-ı Turuk*, s. 86.

11 *Tibyân*, III, vr. 304; *Melâmîlik ve Melâmîler*, s. 326.

12 *Tibyân*, III, vr. 304b; *Sefîne*, III, vr. 84a; Bursalı Mehmed Tahir, *Osmanlı Müellifleri*, (İstanbul: 1333), I, 155.

13 *Tibyân*, II, vr. 129a..

14 *a.g.e.*, III, vr. 304a; *Melâmîlik ve Melâmîler*, s. 326.

15 *Tibyân*, göst. yer.

16 Müselsel Hadis; rivâyetinde râvilerden her biri tarafından "dinledim" veya "bize tahdis etti" veya "bize bildirdi" vb. ifadeler kullanılan veya râvilerin, rivâyet esnasında aynı söz ve fiilleri tekrar ederek rivâyet ettikleri hadislerdir. Teselsül şeklindeki rivâyetler, tedlis ve inkitâdan uzak olurlar. bk. Ahmed Muhammed Şâkir, *el-Bâ'isu'l-Hasis Şerhu İhtisârî Ulûmi'l-Hadis*, (Mısır: 1958), s. 168; Talat Koçyiğit, *Hadis İstılahları*, (Ankara: 1980), s. 310.

17 Muallim Vahî, *Bursalı Tâhir Bey*, (İstanbul: 1335), s. 23; *Tibyân*, III, vr. 304a; *Kibâr-i Meşâyih*, s. 52.

18 *Tibyân*, III, vr. 304a; *Melâmîlik ve Melâmîler*, s. 326; *Tomâr-ı Turuk*, s. 86; *Kibâr-i Meşâyih*, s. 52.

Aynı mevzudaki ikinci bir senedde, Mısır müftüsü Seyyid Şerîf Muhammed el-Harîrî'den Hz. Muhammed'e kadarki silsileyi verir.¹⁹

Tasavvuf ilmini kendisinden tahsil ettiği Şeyh Seyyid Muhammed Nûru'l-Arabî ile karşılaşmasını, Allah'ın bir lütfu olarak niteleyen Harîrîzâde,²⁰ Nûru'l-Arabî'yi 1289/1872'de İstanbul'a geldiğinde, Boyacıköyü'ndeki yalısında misafir etmiş ve ondan, İbn Fâriz (v. 576/1180)'in *Kasîdetü't-Tâiyye*'sini,²¹ Şeyhu'l-Ekber Muhyiddin b. Arabî (v. 638/1240)'nin *Risâletü'l-Ehâdiyye*'sini²² ve *Fusûsu'l-Hikem*'ini²³ okumuş ve ayrıca “Melâmî hilâfetnâmesi” almıştır.²⁴

1290/1873 tarihinde, Üsküb'de bulunan Şeyh Muhammed Nûru'l-Arabî'yi ziyaretten dönerken Selânik'e uğramış ve orada bulunan Şeyh Ali Rıza Efendi (v. 1295/1878)'den Ramazâniyye ve Şeyh Edîb Lütfi Efendi'den de Sinâniyye hilâfeti almıştır.²⁵

Mühim eserleri tedkik maksadıyla bir ara Fatih Câmîi dâhilinde bulunan kütüphânenin hâfız-ı kütüplüğü vazifesinde bulunan Harîrîzâde'nin bu görevi hâriç tutulursa, resmî bir görevi olmadığını, ömrü boyunca yoğun bir şekilde tasavvuf, tahsil-i ilim ve te'lif ile meşgul olduğunu söyleyebiliriz. Nitekim hayatını anlatırken kullandığı; “Bu kitap (Tibyân) kırkbirinci eserimdir. Şimdi İstanbul'da bulunmakta, ilim tahsili, tasavvufî eserler müzâkeresi ve lâyük olmadığım halde tarîkat vermekle meşgul olmaktadır. Aynı zamanda maîşet teminiyle de iştigal ediyorum. Bedenî bazı rahatsızlıklarla mübtelâyım” gibi ifadeleri, resmî bir görevinin olmadığını, geçimini memuriyet dışı işlerle temin ettiğini göstermektedir.²⁶

“Zâhir ve bâtin ulemâya hizmet etmeyi bana nasib kılan yüce Allah, bununla bana nimetini ihsan buyurmuştur” diyerek istifâde ve istifâze edilen ulemâ ve meşâyih arasında bulunmanın değerine ve önemine işaret eden Harîrîzâde, hayır ile yâdedilmesine vesîle olan meşhur eseri *Tibyân*'ın ön sözünde, “Zâhir ve bâtin ilimlerinden icâzet aldım. İlim meclislerinde yetiştim. Temiz sûfîlerin feyizleriyle gerçek diriliği buldum” demiştir.²⁷

“Hırka-ı Şerîf civârındaki hâne-i âlîlerinde mütâlaa ve telif ile meşgul oldukları gibi, mürâcaat eden tâlib-i râh-ı irfânı dahî Rabbânî ma'rifetlerden mahrûm bırakmazlardı”.²⁸

Tibyân'ın telîfi esnasında, mübtelâsı bulunduğunu ifade ettiği bedenî rahatsızlıklarının ölümüne sebep olduğu düşünülebilir. Çok verimli, fakat kısa sayılabilecek bir ömür yaşayan²⁹

19 a.g.e., I, 82 vd.

20 a.g.e., III, 304a.

21 Şeyh Ebû Hafs Ömer b. Ali el-Fâriz el-Hamevî (v.576/1180), *et-Tâiyye fî't-Tasavvuf*. Rivâyet edilir ki, İbn Fâriz, bu eserini bitirince Resûlullah'ın rüyasında görmüş ve Peygamberimiz ondan, bu esere *Nazmu's-Sülûk* ismini vermesini istemiştir. bk. K.Z., I, s. 365 vd. Bu eserin Davud b. Mahmud er-Rûmî el-Kayserî (v.751/1350) tarafından *Şerhu'l-Kasîdeti't-Tâiyye* adında bir şerhi yapılmıştır. bk. T.S.A.Y., III, . 133; Br. Supp., II, s. 323; K.Z., I, s. 266.

22 Muhyiddin Ebû Abdillâh Muhammed b. Ali b. Muhammed b. el-'Arabî (v.638/1240), *Risâletü'l-Ehâdiyye*, bkn. Supp. s. 792.

23 Şeyhu'l-Ekber, *Fusûsu'l-Hikem*, adlı bu eserin ön sözünde der ki, “Muharrem ayı sonlarında Şam'da Resûlullah'ı rüyamda gördüm. Elinde bu kitap vardı. Bana, “Bu kitaba *Fusûsu'l-Hikem* ismini ver ve onu neşret, insanlar istifâde etsin”, buyurdu. Ben de, peki dedim.” bk. Br. Supp., I, 793; K.Z., I, 1263; O.M., II, 142; T.S.A.Y., III, s. 137.

24 Üçüncü dönem Melâmîliğinin kurucusu olan Muhammed Nûru'l-Arabî, Mısır'dan gelip Rumeli'ye yerleştiğinden “Arap Hoca”, Hz. Ali'nin *Noktatü'l-Beyân*'ını şerhettiği için “Noktacı Hoca” diye tanınır. Hz. Hüseyin soyundan Kudüs'e gelip yerleşmiş bir aileye mensuptur. Dört yaşında babası vefat edince dayısı tarafından himaye edilmiştir. Küçüklüğünden itibaren başladığı tahsil hayatını Ezher'in meşhur âlimlerden ders alarak devam ettirmiştir. “Fenâ makamları” olarak bilinen “tevhîd-i ef'âl, tevhîd-i sıfat, tevhîd-i zât” makamlarının rüyasında bizzat Hz. Peygamber'in kendisine öğrettiğini söyler.

Muhammed Nûru'l-Arabî, Anadolu'nun bazı şehirlerini dolaşarak Gelibolu'ya, oradan Selânik'e gitti. 1289/1872 yılında İstanbul'da bulunurken, Harîrîzâde ondan bazı tarîkat kitapları okumuştur.

Çoğunluğu Türkçe olan otuzdan fazla eser telif eden Muhammed Nûru'l-Arabî 29 Cemâziyelâhîr 1305/1887'te Ustrumca'daki evinde vefat etmiş ve vefat ettiği odada defnolunarak orası türbe haline getirilmiştir. (bk. *Tibyân*, III, 215, 304, 317; *Tomâr-ı Turuk*, s. 89.)

25 a.g.e., III, vr. 304b; *Melâmîlik ve Melâmîler*, s. 326; *Tomâr-ı Turuk*, s. 87; *Kibâr-i Meşâyih*, s. 52.

26 *Tibyân*, III, vr. 304a.

27 a.g.e., I, Müellifin önsözü.

28 *Osmanlı Müellifleri*, I, 156; *Kibâr-i Meşâyih*, s. 53.

29 Adı geçen bütün kaynaklar.

Harîrîzâde Muhammed Kemaleddin, “2 Zilka’de Cuma günü 1299/15 Eylül 1882 tarihinde dâr-i fânîden dâr-i cemâle irtihal etmiştir. Nâş-i şerîfleri ihtifâlât-ı lâyika ile kaldırılarak Eyüb’de Şeyh Hasib Efendi Dergâhına nakl ile, burada makbere-i mahsûsasına vedî’a-i Rahmân kılındı. Kabr-i şerîflerinin üzeri açıktır. Gâyet mükellef mezar taşı vardır. Seng-i mezarında şu kitâbe yazılıdır:

*Ni’met-i uhrâ için bu kâinât,
Âlem-i ervâha olmuş şâh-râh.
Âdem oldur ki bekâ-yı nâm elde,
Ömrünü bî-fâide kılmaz tebâh.
Şeyh Kemâleddîn Efendi genç iken,
Hâsıl etmişti nice feyz-i ilâh;
Halvetî vü Celvetîden feyz alıp,
Sâha-i ukbâyı kıldı hânkâh.
İlm u fazlı rüşdi tâ yevmü’l-kıyâm,
Yâd ola devr eyledikçe mihr ü mâh.
Geldi üçler söyledi târihin:
Şeyh Kemâleddîn Efendi göçdi vâh.
2 Zilka’de 1299³⁰.*

3. Tasavvufî Hayatı

Birçok meşâyih ve ulemâdan istifade ederek, başta tasavvuf olmak üzere dinî ilimleri tahsil eden Harîrîzâde, özellikle tasavvuf alanında en çok mürşidi Seyyid Muhammed Nûru’l-Arabî’den faydalanmıştır. Öte yandan başta Bursalı Mehmed Tâhir olmak üzere kendisinden birçok insanın tasavvufu öğrenmesine ve onun rehberliğinde seyr ü sülûk yapmalarına rağmen, genç yaşta vefat etmesi, onların birçoğunun kendisine nisbet edilerek anılmasına mani olmuştur.

Gerçekten Harîrîzâde’nin tasavvufî hayatı hem bilgi ve hem de yaşayış bakımından pek zengindir. Ana tarikatler ve kollarından iki yüze yakın tarîkate çeşitli seviyede intisâbının bulunduğu eserlerinin tetkikinden anlaşılmaktadır. Bu konuda *Tibyân*’ın önsözündeki şu sözleri dikkat çekmektedir:

“Seyyidü’l-Mürselîn’e ittibâ ve kemâle ermiş vârislerine iktidâ etmek üzere, çeşitli ezkâr, değerli âsâr ve müşâhede edilen envâr telkinleriyle birçok tarikat ehlinde ‘teslik’ ve ‘tahkik’ aldım. Muhtelif sohbetlerde birçok defa fahrî ve fakrî hırkalar giydim. Meşâyih benden kadîm ve cedîd, husûsî ve umûmî ahidler aldılar. Onların nûr silsilelerine muttasıl oldum. Marifet pınarlarından en tatlı şerbetleri içtim. İslâm memleketlerinde tanınan büyük meşâyihle mensûp, yüz yetmiş aşkın tarîkate onların vasıtasıyla muttasıl oldum”.³¹

Takdir edileceği üzere, otuz iki yıl gibi kısa bir ömürde, bu kadar zengin ve geniş bir tasavvufî hayatı yaşamak, büyük çoğunluğu Arapça, Farsça ve Türkçe olan yüzlerce temel kaynağın ve birçok risâlenin incelenmesinden sonra *Tibyân* gibi muhteşem bir eseri te’lif etmek ve sayıları toplam olarak kırk bire ulaşan kitap ve risâlenin telîfine muvaffak olmak büyük ve ender başarılarıdır. Şu beyit onun hakkında söylenmiştir:

*Şâb iken ahz-ı hilâfetle olup şeyh-i tarik,
İlmi tahsil ile de serâb oldu eclâ³²*

30 *Melâmilik ve Melâmiler*, s. 326; *Sefîne*, III, vr. 85a. Harîrîzâde’nin kabri, Eyüp Sultan Camii’nin yakınında bulunan Saçlı Abdurrahman Mescidi’nin bahçesindedir.

31 *Tibyân*, I, Müellifin önsözü.

32 *Şerhu Virdi’s-Settâr*, Seyyid İsmail Sadık Kemâl b. Vecîhî Paşa’nın takrîzi.

Birçok tarîkatın icâzetini alan ve birçoğunu da rivâyet eden Harîrîzâde,³³ küçüklüğünden itibaren tasavvufla iç içe yaşamıştır.³⁴ Aldığı ilk tarikat hakkında şöyle demektedir:

“Bu tarikat (Hefneviyye'nin ikinci şubesi) aldığım ilk tarikattır. Pederim Seyyid Şeyh Abdurrahman el-Harîrî el-Halvetî'den bu tarikatın; biat, zikir telkini, ahid alma, hırka giyme ve hilâfet umûmî icâzetini aldım.”³⁵

Muhammed Nûru'l-Arabî, rûhaniyet yoluyla ve Hz. Ali'nin delâletiyle Hacı Bektâş-ı Veli'den Bektâşiyye tarikatını aldığı gibi, Harîrîzâde de aynı vasıta ile Bektâşiyye tarikatına intisap etmiştir.³⁶ Böylece onun rûhaniyet yoluyla da intisabının olduğunu görüyoruz.

Harîrîzâde, ifrat ve tefritten uzak kalmayı ve her konuda itidâl yolunu izlemeyi tercih eden bir kimliğe sahipti. *Tibyân*'da yer alan şu değerlendirmeleri de bunu göstermektedir: Bazı görüşlerinden dolayı Şeyhu'l-Ekber'i sert bir dille tenkit etmek üzere Şeyh Muhammed b. Abdurresûl el-Berzencî on risâle telif etmiş; buna karşı Şeyh Muhammed el-Hindî, *Atiyyetu'l-Vehhâb* isminde başka bir eser yazarak bu tenkidlerin yersizliğini belirtmeye çalışmıştır. Bunları nakleden Harîrîzâde, ardından der ki:

Bu hususta konuşmamak en uygun olandır. Akl-ı selîm sahibi olanlar için şerîatin tesbit ettiği çizgide durmak en sâlim yoldur. Şeyh Muhyiddin, makbul şeyhlerden biridir. Ama ilimlerinin hak ehline muhâlif olması, hatalı olduklarını gösterir. Fıkıhta icthâdî meselelerdeki hatalar gibi, o da bu hatalarında mazûrdur ve kınanamaz. Şeyh hakkında arzettiğim bu hususlar benim kanaatlarımdır. O, makbul meşâyih'tendir, ama şerîata ters düşen sözleri zâhiren hatalıdır. Bazıları onun bütün ilimlerini ta'netmek için uğraşmış, diğer bazıları ise bütün sözlerinin hatasız olduklarını isbata çalışmışlardır. Bu iki grup ifrat veya tefrît yolundadır, itidâlden uzaklaşmışlardır. Oysa o, makbûl evliyâdandır; bu çeşit hatası sebebiyle nasıl merdûd sayılabilir? Diğer taraftan hak ehline muhâlif düşen sözleri nasıl hatasız görülebilir? Doğru olan orta yoldur.³⁷

Bursalı Mehmed Tâhir, Şeyhi Harîrîzâde'yi ilk defa görmesini şöyle anlatmaktadır:

Bir Cuma günü Hırka-ı Şerif'de eski Ali Paşa Camiinde mevlid-i şerîf cemiyetine gittim. Orada mihrabın yanında şeker rengindeki sarığı, edîb ve sade duruş ve kisvesiyle oturan bir hoca efendi gördüm. İlk görüşte, onu öteden beri arayıp bulamadığım mürebbî ve mürşid olarak içimden kabul ettim.

Bundan sonra bütün Cuma gün ve gecelerini, bütün tatil zamanlarını Tâhir Bey, hep bu güzîde mürşidinin huzurunda geçirmeye özel gayret gösterdiğini söyler.³⁸

Harîrîzâde, bu örneklerde görüldüğü gibi, birçok tarikatın icâzetini almış, birçoğunu da rivâyet etmiştir. İcâzetini aldığı veya rivâyet ettiği bu tarikatleri *Tibyân*'da senedleriyle birlikte zikretmiştir. Bu konuda “İcâzet aldım, hırka giydim, rivâyet ediyorum”, “müşerref oldum”, “ittisâlim var”, “bana vâsıl oldu” vb. tabirler kullanmıştır. *Tibyânü Vesâil*'de zikrettiği üzere, Harîrîzâde'nin icâzetini alıp intisap ettiği tarikatların sayısı altmışaltı ve rivâyet ettiği tarikatların sayısı da yetmiş beştir. Bu durum ayrıca onun tasavvufla ne kadar yoğun bir şekilde iç içe olduğunu gösterir.³⁹

4. Eserleri

Otuz iki yaşında vefat eden Harîrîzâde Muhammed Kemaleddin Efendi, telif veya tercüme olarak kırk bir eser vermiştir. Burada bir tebliğ kapsamı içinde hepsinin zikredilmesi uygun olmayacağından örnek olarak birkaçını zikretmekle yetinmek istiyorum:

33 Harîriyye tarikatını, pederinin vefatından iki sene önce 1282/1865 tarihinde on beş yaşında iken almıştır. Bu aldığı ilk tarikat olmadığına göre, daha küçük yaşta da intisap ettiği tarikatlar da vardır. *Bk. Tibyân*, I, vr. 291a vd.

34 Bu konuda bk. Yakup Çiçek, *Harîrîzâde Muhammed Kemâleddin Efendi* s. 38 vd.

35 Bundan sonra senedini vermiştir. bk. *Tibyân*, I, vr. 299b.

36 *a.g.e.*, I, vr. 129a.

37 *a.g.e.*, III, vr. 99a vd.

38 Muallim Vahyî, *Bursalı Tâhir Bey*, İstanbul, 1335, s. 22.

39 bk. *Tibyân*, I, vr. 291a vd. Büyük tasavvufî liyakât ve yeteneğe mazhar olan Harîrîzâde'nin aldığı veya rivâyet ettiği tarikatları, *Tibyân*'da geçtikleri varak numaralarıyla birlikte liste halinde görmek için bk: Yakup Çiçek, *Harîrîzâde Muhammed Kemaleddin*, s. 38-48.

1. *Tibyânü Vesâili'l-Hakâik fî Beyâni Selâsilit't-Tarâik*: Süleymâniye Ktp., İbrâhim Ef. 430-432, Arşiv numarası 61, fotokopi No: 119. Üç büyük ciltten meydana gelmektedir. Tarikatlar ansiklopedisi niteliğindeki bu eser, konusunda tek ve pek kıymetlidir.

2. *Cevâhîru Mülûki'l-Âliyye fî Bevâhiri Sülûk's-Şâzeliyye*: Süleymâniye Ktp., Unkapanı Şâzeli Tekiyyesi No: 57'de kayıtlı olup, 66 yaprak, güzel mukavva ciltli olup yazısı müellif hattıdır. Yazılış tarihi ile ilgili kayıta müellif, şöyle demektedir: “22 Cemâziyelevvel 1290 Perşembe gecesi, müellifine delâlet ve ibâresinin açık bir şekilde tahriri müyesser olan risâledir.” Müellifin Arapça olan *Fevâyihu Ezhâri'l-Hakâik* adlı eserinin beşinci risâlesidir. İki kitapçıktan meydana gelmektedir. Birincisinde *Yâkûtiyye Duâsı* (1a-4b), sonra *Cevâhîru Mülûk* verilir. Bu kısmın ön sözünde Ebu'l-Hasan eş-Şâzeli'nin hayatı (4b-20a), daha sonra Şâzeliyye'nin mebnâsını teşkil eden yedi esas anlatılır. Hâtimede ise, Şâzeliyye ve İseviyye tarikatlarını aldığı izâh eder. (63a-66a).

3. *Esrâru'l-Mu'in fî Şerhi Esmâi'l-Erbaîn*: Süleymâniye Ktp., H. Mahmûd Ef., No: 3034'de olan bu kitabın ilk sayfasında “Hacı Mahmûd Efendi Beşiktaş Vakıf kütüphaneleri ve T.C. Süleymâniye Kütüphanesi” damgaları bulunmaktadır. Tek nüshası bulunan bu eser, mukavva ciltlidir. Cildi normal olup, yaprak adedi 17'dir. Orta kalınlıkta olan kağıdı beyaz renklidir. Başlıklar ve bazı kelimelerin alt veya üstlerindeki çizgiler kırmızıdır. Yazısı tâlik olup okunaklıdır. Bazı varaklarda kare şekilleri çizilmiş ve içlerine muhtelif harf, rakam veya kelimeler konulmuştur. Kırmızı karelerin içindeki yazı siyah, siyah olanlardakiler ise kırmızıdır. Hattı müellife aittir ve yazılış tarihi, 11 Şaban 1285/1868'dir. Telifi hakkında müellif şunları söylemiştir: “Şeyh Şihâbuddîn Ömer b. Muhammed es-Sühreverdî'nin “*Esmâu'l-Erbaîn* isimli eserlerine muttali olunca, ona bir şerh yazmayı arzu ettim. Çünkü esmâdan her biri dünya ve Ahiret hayrını cemedan müstakil bir hizbdir.”(1b). Bu kitap, kırk esmâ-i hüsnâyı açıklar, lisanı Arapça'dır.

4. *Fecru'l-Esmâ ve Subhu'l-Müsemmâ*: Süleymâniye Ktp., H. Mahmûd Ef., No: 3159'da kayıtlı olup, yirmi varaktan meydana gelen Türkçe tasavvufî bir şerhtir. Telif sebebi olarak müellif şunları söyler: “Uzun zamandan beri hâtır-ı âcizâneme ve dil-i nâcizâneme gelirdi ki, Halvetiyye, Şa'bâniyye, Bekriyye sülûkünde olan esmâ-ı seb'âyı şerh edeyim” (vr. 1b). Yedi esmânın açıklandığı bu eserin ferağ kaydı şöyledir: “Hicretin 1289/1872 senesi Rebîulevvel ayının yirmi beşinci gecesi Âsitâne-i Âliyye'de Hırka-ı Şerif Câmii yakınında olan dervîşhânemizde itmâm eyledim.” Kırmızı renkli cildinin arka yüzünde ayyıldız ve ön yüzünde de Osmanlı tuğrası vardır. Saman sarısı rengindeki kâğıdı incedir, yazı rik'adır.

5. *Fashu Dürri'l-Ağlâ Şerhu Devri'l-A'lâ*: Süleymâniye Ktp., Tırnovalı No: 964. 38 varak olup Osmanlıca'dır. Muhyiddin b. Arabî'nin *Dürri'l-Ağlâ Devru'l-A'la* adındaki Arapça hizbinin Osmanlıca şerhidir. Saman sarısı renginde olan kâğıdı orta kalınlıktadır. Başlıklar ve hizb metni kırmızı yazılmıştır. Ta'lik olan yazısı güzeldir. Telif tarihi 6 Muharrem 1294/1877'dir. Varak kenarlarında tashih yazıları vardır. Kitabın ilk sayfasında, “Hazreti Şârih'in kırk parça âsâr-ı âlileri olup cümlesi de usûl-i tarîkat ve envâr-i hakîkata dairdir” kaydı vardır. Müellif hattı olup meşin ciltlidir.

6. *Feyzu'l-Muğni min Hadîs-i men Talebenî*: Süleymâniye Ktp., Tırnovalı No: 898. Arapça olan bu risâleyi müellif, bir günde iki oturumda, Allah'ın izniyle bitirdiğini söyler. Telif tarihi 9 Cemâziyelâhır 1289/1872'dir. Müellif hattıdır. Bu risâle, “men talebenî” diye başlayan hadîs-i şerîfin izâhından ibâret olup, aşk, muhabbetullah gibi konularda güzel malûmatı hâvidir. Dört sahifeden ibarettir. Son varakta Arapça olarak şu not vardır: “Bu risâleyi Şeyh Muhammed Nûru'l-Arabî'ye okudum. Bana dua etti ve ‘Oğlum, aslah risâle olmuştur ‘ diyerek başımı okşadı.”

Bir nüshası da Üsküdar Selimağa Ktp., Hudâî Ef., 588/4'de bulunmaktadır. Beş yaprak olup, yazısı rik'adır. Müstensih Seyyid Mi'râcî b. Ali'dir.

Başka bir nüshası da Süleymâniye Ktp., Şâzeli 27/1'de bulunmaktadır. 1289/1872'de Derviş Cemil tarafından istinsah edilmiştir. Yazısı nesih ve cildi mukavvadır.

7. *Hakikatü't-Tarîkat*. Süleymâniye Ktp., Tırnovalı 898/4. Türkçe olan bu risâlenin tahrîri hakkında müellif şunları söyler: “Şeyh Abdulganî en-Nablûsî cenâblarının *Vesâilü Tahkîk ve Resâilü Tevfîk* nâm cem eylediği mektûbâtının âhiri kendilerinden istirşâd talep eden Sivas Müftisi Seyyid Ali b. Abdullah es-Sivâsî Hazretleri'nden vurûd iden suâle cevâben irsâl buyurdıkları mektup ihvân-ı tarîkata gâyet elzem bir şey-i muhterem olduğundan bu fakîr Harîrîzâde Muhammed Kemâleddîn onlara yâdigâr ve hayır duâ ile bâis-i tezkâr ümidiyle terceme ve bazı ziyâdât zammıyla tetmîm ve *Risâle-i Hakikat-i Tarîkat* nâmiyle tesmiye eyledim.” Telif tarihi Perşembe günü Cemaziyelâhir ayının 20'sinden sonra 1290/1873'dir.

Bir nüshası da Üsküdar Selimağa Ktp., Hudâ Ef., 584/6 18-30 yk. bulunmaktadır. Müstensih Seyyid Mi'râcî b. Ali'dir, yazısı rik'adır.

8. *Hadikatü'l-Hakikat*: Süleymâniye Ktp., Tırnovalı 898/2. Müellif der ki, “Mürşid-i uşşâk ve sâkî-i müştâk Fahreddin İbrâhim el-İrakî (v. 688/1289) ve emsâlinin esârîr-i esrârlarından işbu Fârîsî risâle-i latîfe ve makâle-i şerîfeyi bu fakîr Kemâl Harîrîzâde bî-mecâl tercemesin murâd ve mûcib-i istirşâd eyleyüp şerh ve *Hadikatü'l-Hakikat* nâmiyle tesmiye eyledim.” Bu risâlede seyr, vusûl gibi tasavvufî konular izah edilir. Bazı cümleleri kırmızı yazılmıştır. 1289/1872'de telif edilmiş olup müellif hattıdır.

Bir nüshası da Üsküdar Selimağa Ktp., Hudâ Ef., 584/3, 9-12 yk. olarak bulunmaktadır. 3 Muharrem 1300/1882'de Receb Gelibolî tarafından, rik'a yazı ile istinsah edilmiştir.

9. *İmdâd fî'l-Mebde' ve'l-Meâd*: Süleymâniye Ktp., H. Mahmûd Ef. No: 2906. Mukavva cildinde yer yer yenikler vardır. Orta kalınlıktaki kağıdı saman rengindedir. Açıklaması yapılan beyitler kırmızı yazılmıştır. Yazısı tâlik olup beş varaktan meydana gelen bu risâlenin ölçüleri, 15 st., 205x140, 185x115 mm.'dir. Müstensih ve istinsah tarihi kaydı yoktur. Harîrîzâde, Edirne'de Gülşenîyye tarîkatının şeyhi Şeyh Şerafeddîn'in, kendisinden Gülşenî meârifin virdi, Sezâî Şeyh Hasan Efendi'nin mebde' ve me'âd ve irşâd tarîkı zimmında buyurdıkları nutk-ı şerîf şerhini istemesine binâen bu risâleyi yazmıştır.

10. *İrfânü'l-Âşîkîn alâ Burhânü's-Sâlikîn*: Süleymâniye Ktp., H. Mahmûd Ef., 2706. 29 varaktan meydana gelen bu risâle, Şeyh Muhammed Nûru'l-Arabî'nin *Nazaru't-Tâlibîn Burhânü's-Sâlikîn* adlı Arapça eserinin tercümesidir. Yazısı rik'a olup ölçüleri, 23 st., 201x132, 155x75 mm. dir. Telifi hakkında Harîrîzâde şunları söylemiştir. “Kutbu'l-asr ve vahîdü'd-dehr Seyyid Şeyh Muhammed Nûru'l-Arabî hazretleriyle mulâkât ve şeref-i sohbetleriyle dil-i vîrânemiz hayat bulmak arzusuyla Âsitâne-i Aliyye'den hareketle Üsküb'e muvâsâlât ile müşerref olduğumda Dersâadet'te bulunan irfân sahibi ihvâna nemûzec ve hakikat-nümâ bir âyine-berâyı *Nazaru't-Tâlibîn* nâm arabî bir risâle-i şerîfe ve makâle-i zarîfe karîha-i hâtırlarından sudûr idüp bu Harîrîzâde bendelerine inâyet ve Türkçe şerhine ifâze ve işâret buyurdıklarında şurû' ve nâm-ı *İrfânü'l-Âşîkîn* ile izhâr eyledim” (2a). Telif tarihi 1290/1873'dür. Kağıdı orta kalınlıkta ve beyaz renklidir. Açıklanan metin kırmızı mürekkeble yazılmıştır. Yazısı güzel, cildi sağlamdır. Varak kenarları tashîh yazılarıyla doludur. Hattı müellifindir.

Bir nüshası da Üniversite Ktp., Türkçe Yazmalar 263, *Harîrîzâde Mecmûası*, 56-77 varakları arasında bulunmakta olup, rika yazısıyla yazılmıştır. Müstensih ve istinsah kaydı yoktur.

B- Tibyânu Vesâilü'l-Hakâik Fî Beyâni Selâsili't-Tarâik

1. Kısaca Tavsîf

Harîrîzâde'nin *Tibyân* adlı yazma eseri üç büyük ciltten meydana gelmektedir. Tek nüsha olup, Süleymâniye Kütüphanesi'nde bulunmaktadır. Fatih Kütüphanesi'ne vakfedilmiş, daha sonra bu kütüphaneye getirilmiştir. İbrâhim Ef. kısmı, nu. 430-432'de kayıtlı olup,

yazısının Şeyh Bekir Sıddîkî tarafından, 1297/1879 tarihinde tamamlandığı, üçüncü cildin son varakındaki kayıttan anlaşılmaktadır. Kağıt ve yazı ölçüleri 215x144, 164x81 mm., 21 st'tir.

Tibyânü Vesâil, bilhassa tasavvuf tarihi sahasında çalışma ve araştırma yapmak isteyenler için pek önemli bir kaynak olarak, fazla rağbet edilen ve aranan bir eserdir. Birinci cildinin başındaki bazı yaprakları, özellikle mukaddimenin yer aldığı varaklar biraz eskimiş ve varak kenarlarındaki yazılar, az miktarda olsa da yer yer zarar görmüştür. Ciltleri genel olarak sağlam ve yazısı okunaklıdır. Kağıdı orta kalınlıkta ve saman rengindedir. Kitaptaki başlıklar kırmızı yazılmıştır.

Tibyân'ın birinci cildi, mukaddimeden "hatm-i hâcegân"ın sonuna kadar; ikinci cildi, "dâl" harfinden "Hizbu'd-Dâî"nin sonuna kadar ve üçüncü cildi, "ğayn" harfinden Kemâliyye tarikatının sonuna kadar olup, toplam varak sayısı 1016'dır.

Tibyân'da hâkim lisan Arapça olmakla birlikte yer yer Türkçe ve Farsça metinlere de rastlanır.

Tibyân'ın birinci cildinin başında, iki takriz yazısından sonra, Müellifin takdîm yazısı ve tarikat esaslarının ve beş ana tarikatın anlatıldığı mukaddimesi yer almaktadır.

Müellif; te'lif esnasında, istifâde ettiği eserlerin isimlerini ve yazar adlarını; bazan beraberce, bazan da sadece onlardan birini zikretmiştir. Bu meyânda kaynağı kaydedilmeden verilen bilgiler de vardır.

Bundan sonra Harîrîzâde, İslam'ın doğuşundan, kendisinin yaşadığı XIX. asra gelinceye kadar kurulmuş olan tarikatları, "hurûfu'l-hecâ" denilen alfabetik bir sıra ile verir. Her tarikatı anlatırken önce, kol bir tarikat ise hangi tarikatın şûbesi olduğunu, nisbet edilen şeyhinin tam isim ve künyesini ve çoğunlukla hicri vefat tarihini kaydeder. Mebnâsını yazdıktan sonra, tarikatın nisbet edildiği şeyhinin hayatını, tasavvufî hayatını, menâkıb, kerâmet ve bazı görüşlerini verir. Tarikatın sened ismiyle silsilesini de kaydeden müellif, bu arada o tarikatla ilgili daha geniş malûmatın bulunduğu kaynaklara da genelde işâret eder. Çoğunlukla tarikatın şûbelerini anlatan Harîrîzâde, bazan bir şûbenin sadece ismini vermekle yetinir, bazen de onun *Tibyân*'da tanıtılacağını kaydeder.

Birden fazla ismi olan tarikatlar, en meşhûr adları geçtiğinde anlatılmış, diğer isimlerinin geçtiği yerde ise, buraya atıfta bulunulmuştur. Ayrıca çok defa o tarikatı bu adıyla veren müellifin ismi de kaydedilmiştir.

Yine *Tibyân*'da vesîle düştükçe bazı tasavvufî konular ve kavramlar hakkında kısa veya uzun bilgi verilir.

Tibyân'ın kaynakları arasında, ana kaynak kitapların yanında, bazı tarikatların tanıtılmasında bir takım mektûb veya risâlenin yer alması, ona kaynakları bakımından da ayrı bir özellik kazandırmaktadır.

Tibyân'ın neşrini, tercüme ve geniş olarak tanıtılmasını konu alan akademik bir çalışma şimdiye kadar yapılmamıştır. Oysa önce Arapça neşre hazırlanması ve ardından tercüme edilmesi gerçekten matlup olan çalışmalardı. İlk tab'i 1919 yılında yapılan *İlk Mutasavvıflar* isimli eserinde merhûm Fuad Köprülü, *Tibyân* hakkında şunları söylemiştir:

... Üç büyük ciltten mürekebirdir. Yüz elli kadar tarikat-ı sūfiyye pîrlerinin hâl tercemeleri ile kurdukları tarikatların mâhiyetlerinden bahseden cidden çok kıymetli bir eserdir. Basıldığı takdirde, tasavvuf tarihi ile uğraşanlar içine aslı bir kaynak vazifesini görebilir.⁴⁰

Aynı konuda Dr. Mustafa Tahralı görüşünü şöyle açıklamıştır:

40 Köprülü Fuad, *Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar*, (Ankara: 1976), s. 409.

Tibyân; Kemâleddîn Harîrîzâde tarafından yazılmış bir tarikatlar ansiklopedisidir. (...) Zannediyoruz ki, tarikatlar hakkında yazılmış en komple bir eserdir. İtinâlı bir neşre pek lâyıktır.⁴¹

Şu ifadeler de *Tibyân* hakkında dile getirilmiştir:

Tarikatlar hakkında en değerli bir mufassal Arapça üç cild bir eser vardır. Bu eserin yazarı Harîrîzâde Kemâleddîn Efendi, *Tibyânu Vesâili 'l-Hakâik fi Beyâni Selâsili 'l-Tarâik*'tir. Tarikatlar hakkında en geniş malûmat bu eserde mevcuttur. Malesef henüz tercüme edilmemiştir.⁴²

Son melâmî pîri Seyyid Muhammed Nûr'un halifesi olan Harîrîzâde'nin bu eseri *Tibyân* üç cild olup 171 tarîkattan bâhistir. Tasavvuf tarihi ve edebiyatı ile meşgul olanlara kıymettâr bir me'haz olabilir.⁴³

Görüldüğü gibi kanaatlar, *Tibyân*'ın pek değerli bir eser olduğu ve neşredilmesinin pek faydalı olacağı konusunda birleşmektedir.

Tahdîs-i nimet kabilinden olmak üzere memnuniyetle ifade etmek isterim ki, *Tibyânu Vesâil* tarafımdan tahkik edilmiş ve yedi cild halinde Türk Tarih Kurumu tarafından basılacaktır. Son tashih çalışmaları yapılmaktadır.

2. *Tibyânu Vesâil*'de Geçen Tarikatlar Listesi

Tibyân'ın birinci cildinin başında yer alan mukaddimede, “Zikir Telkini”, (I, 3a); “Zikir Telkini” ile ilgili hadisler, (I 3a-4a.); “Bey’at etme ahid alma”, (5a-6b.); “Hırka giyme”, (7a-9a); “İzin icazet ve hilafet”, (9b-11a) gibi konular işlenir.

Ana Tarikatlar olarak, Muhammediyye, (I 11b-13a) Sıddıkiyye, (I 13a-18b). Ömeriyye, (I 19a-21a) Osmâniyye, (I 21a-23a) Aleviyye, (I 23a-32b) tanıtılır.

Bundan sonra Asr-ı saadetten XIX. asra gelinceye kadar ortaya çıkmış tarikatların hepsi, “hurûfu'l-hecâ” denilen alfabetik bir sıra ile anlatılır. *Tibyân*'da geçen tarikatları; tarafımdan adı, kurucusu, cildi ve varak numarası gösterilerek alfabetik sıra ile liste halinde hazırlanmıştır.

Onlardan, bir örnek olmak üzere (A) harfi ile başlayanlar şunlardır:

(A)

Abbâsiyye: Şeyh Ebû'l-Abbas Ahmed b. Muhammed b. Abdurrahman b. Ebî Bekr el-Ensârî el-Endülüsî (v.623/1225)'ye nisbet edilmiştir. Medyeniyye'nin bir koludur. II 268b-270a.

Âdiliyye: Şeyh Bedreddin el-Âdilî'ye nisbet edilmiştir. Bk. Bedriye. II 268a.

Afifiyye: Şeyh Abdulvehhâb b. Abduselâm el-Afîfî el-Merzûkî (v.1180/1766)'ye nisbet edilmiştir. Şâzeliyye'nin bir koludur. II 294ab.

Ahmediyye: Dört kutuptan biri Şeyh Seyyid Ahmed el-Kebîr er-Rifâî'ye nisbet edilmiştir. Bk. Rifâiyye, I 41a.

Ahmediyye: Dört kutuptan biri Ebû Ferhat Ahmed b. Ali b. İbrahim el-Hüseynî (v.675/1276)'ye nisbet edilmiştir. I 41a-52b; Şubeleri, 51b.

Ahmediyye: Şeyh Muhammed Şemseddin b. İsa Marmaravî Saruhanî (v.910/1504)'ye nisbet edilmiştir. Halvetiyye'nin bir koludur. I 52b-65a. Şubeleri, I 64b.

Ahmediyye: İmam Rabbânî Şeyh Şihâbuddin Ebû'l-Abbas Ahmed b. Abdullah el-Fârûkî'ye nisbet edilmiştir. Nakşibendiyye'den Ahrâriyye'nin bir koludur. Bk. Müceddidiyye. I 65a.

Ahrâriyye: Hoca Ubeydullah b. Hoca Mahmûd b. Şihâbuddin el-Hüseynî (v.895/1490)'ye nisbet edilmiştir. Şubeleri, I 34a-40a.

41 Tahralı Mustafa, *Ahmed al-Rifâî, sa vie, son oeuvre et sa Tariqa*, (Doktora tezi), (Paris: 1973).

42 Şapalyo Enver Behnam, *Mezhepler ve Tarikatlar Tarihi*, s. 477.

43 Gölpınarlı Abdülbâkî, *Melâmilik ve Melâmiler*, s. 28.

Alemiyye: Şeyh Ebu Muhammed Abdullah Şerif b. İbrahim Alemî'ye nisbet edilmiştir. Şâzeliyye'den Cezûliyye'nin bir koludur. II 299b-302a.

Aleviyye: Hz. Ali'ye nisbet edilmiştir. Bk. Ana Tarikatlar. II 302a.

Amûdiyye: Şeyh Said b. İsa Amûdî'ye nisbet edilmiştir. Medyeniyye'nin bir koludur. II 302b-303a.

Arifiyye: Şeyh Ebû'l-Abbas Ahmed b. Muhammed b. Atâullah el-Endelüsî (v.536/1141)'ye nisbet edilmiştir. II 272b-273b.

Arûsiyye: Şeyh Ebû'l-Abbas Ahmed b. Arûs'a nisbet edilmiştir. II 272ab.

Assâliyye: Şeyh Ahmed b. Ali Harîrî Assâlî Halvetî (v. 1048/1639)'ye nisbet edilmiştir. Halvetiyye'den Cemâliyye'nin bir koludur. II 279a-289b.

Aşûriyye: Şeyh Salih Aşûr Mağribî'ye nisbet edilmiştir. Burhâniyye'nin bir koludur. II 268a.

Ayderûsiyye: Şeyh Ebû Muhammed Afîfuddin Seyyid Abdullah Ayderûs (v.865/1461)'a nisbet edilmiştir. Aleviyye'nin bir koludur. II 303a-314a).

A'zamiyye: İmam A'zam Ebû Hanîfe Nu'man b. Sâbit (v.150/767)'e nisbet edilmiştir. I 79a-81b.

Azîzân: Azîzân lakabıyla tanınan Hoca Ali Ramaytânî'ye nisbet edilmiştir. Bkz. Hacegân. II 273b.

Azîziyye: Şeyh İzzeddin Abdulazîz b. Ahmed Dirînî Demirî Rifâî (v.694/1296)'ye nisbet edilmiştir. Rifâiyye'nin bir koludur. II 273b-279b.

C. Tibyan'da Geçen Trabzonlu Mutasavvıflar

1. Genel olarak Trabzonlu Mutasavvıflar

a) Yahyâ Efendi

Yahyâ Efendi Trabzon'da 1495 yılında dünyaya geldi. Uzun süre Trabzon'da kadılık yapan Amasyalı Ömer Efendi ile Trabzonlu Afife Hatun'un oğludur. Dünyaya geldiği günlerde, Trabzon'da vali olarak bulunan Şehzâde Selim'in de ilk oğlu dünyaya gelmişti. Şehzâde Selim'in eşi Ayşe Hafsa Sultan'ın sütü kesildiği için bebeği Süleyman'ı Yahyâ Efendi'nin annesi Afife Hatun emzirdi. Bundan dolayı Yahyâ Efendi, Kanûnî Sultan Süleyman'ın sütkardeşidir.

Okul çağına geldiğinde babası Kadı Ömer Efendi ile birlikte çeşitli hocalardan Trabzon'da yedi yıl ders gören Yahyâ Efendi, daha sonra öğrenimine devam etmek için İstanbul'a geldi. İki yıl süreyle Osmanlı Devleti'nin şeyhülislâmı Zenbilli Ali Efendi'nin sohbetlerine katıldı. 1526'da Zenbilli Ali Efendi'nin ölümünden sonra Canbaziye Medresesi'nde müderris oldu. Bu göreve gelmesinden sonra halk arasında "Molla Şeyhzâde" olarak anılmaya başladı.

İslâmî ilimler, tıp, geometri gibi konularda söz sahibi olan Yahyâ Efendi, İstanbul'daki çeşitli medreselerde görev yaptıktan sonra, 1553 senesinde, İstanbul'un ilk yükseköğretim kurumu olan Sahn-ı Semân Medreseleri'nden birinde müderrislik yaptı. Kanûnî'nin oğlu Şehzâde Mustafa'yı boğdurması ve Mustafa'nın annesi Mâhidevrân Sultan'ı saraydan uzaklaştırması üzerine padişaha mektup yazıp yaptığı hareketin yanlış olduğunu bildirerek Mâhidevrân Sultan'a merhamet etmesini istedi; bu hareketiyle Kanûnîyi kızdıran Yahyâ Efendi, medresedeki görevinden azledildi ve emekli edildi.

Emekli edilmesinden sonra inzivâya çekilen Yahyâ Efendi, Beşiktaş'ta deniz kenarında bir bahçe satın alarak kendisine bir ev ve mescit yaptırdı. Zamanla evin etrafında; medreseler, hamam ve orada kalanların barınacakları odalar ve yol üzerinde bir çeşme yaptırarak "Hızırlık"

adını verdiği bir külliye meydana getirdi. Kendi yaptırdığı medreselerde tıp ve İslam bilimleri öğretti. Yaptırdığı yapıların hizmete devam etmesi için vakıflar kurdu ve önemli gelir kaynakları sağladı. Askerî ve mülkî erkân, tüccarlar ve özellikle gemiciler, Yahyâ Efendi'nin yaşadığı tekkesini ziyaret ederler, hediye ve adak gönderirlerdi. Ziyaretçilerine bol ikramda bulunan Yahyâ Efendi, gelen adak ve hediyeleri çeşitli yerlerde mescid, medrese, hamam gibi binalar inşa etmek ve bahçe bakımı işleri için kullanırdı. İnşaat işlerini bizzat kendisi yapardı.

Şiir ile de ilgilenen Yahya Efendi “Müderriş” mahlasıyla tasavvufî şiirler yazmıştır ve bir Divan'ı vardır.

Şerif Hatun ile evli bulunan Yahya Efendi'nin İbrahim ve Ali isminde iki oğlu vardır.

1569 senesi Zilhicce ayında Kurban Bayramı gecesinde Beşiktaş'taki dergâhında vefat etti. Cenaze namazını, bayram namazını müteakip Süleymâniye Camii'nde devrin şeyhülislâmı olan Ebussuud Efendi kıldırılmıştır. Daha sonra cenaze Beşiktaş'taki dergâhında hazırlanmış olduğu mezara defnedildi. Kabri üzerindeki türbe 1571 yılında II. Selim tarafından Mimar Sinan'a yaptırılmıştır.

Ölümünden sonra da şöhreti devam eden Yahyâ Efendi'nin adı denizcilikle ilgili birçok hikâyede geçer ve İstanbullu denizciler onun İstanbul Boğazı'nın dört manevî bekçisinden birisi olduğuna inanırlar. Diğerleri Üsküdar'da Aziz Mahmud Hüdâyî, Beykoz'da Yuşâ Peygamber, Sarıyer'de Telli Baba'dır. Türbesi Beşiktaş ile Ortaköy arasında Yahyâ Efendi Tekkesi adıyla anılan yerdedir. Türbe ve tekkesinin civarı ölümden sonra onunla komşu olmak isteyenlere ait binlerce mezarla doludur.

b) Trabzonlu Çedikçi Süleyman Çelebi

Çedikçi Süleyman Çelebi, 1112/1734 yılında Trabzon'da vefat etmiş, “hikmet ve muhabbet dağıtan aziz bir Mevlevî”dir.

Kaynaklarda hakkında pek bilgi bulunmayan Çedikçi Süleyman Çelebi ismine sadece, Türk şiirinde “Beş Hececiler” olarak bilinen edebî akımın şairlerinden Enis Behiç Koryürek'in *Vâridat-ı Süleyman – Çedikçi Süleyman Çelebi Rûhundan İlhamlar* isimli meşhur eserine ismini veren ve eserdeki şiirleri kendisine “ilham yoluyla yazdırılan” bir mutasavvıf olarak biliniyor.

Enis Behiç, 1949 yılında yayınlanan ve Dante'nin *İlâhi Komedyası* gibi etki meydana getiren *Vâridat-ı Süleyman*'ın girişinde onu anlatır.

Fânî dünya ışıklarından cesed gözlerinin ilk kamaşdığı Trabzon'da, bir sonbahar günü, akşam ezanları okunurken, derin bir göğüs geçirme ile: “Allaaah!” dedi ve daima gülümseyerek bakan gözlerini artık büsbütün yumdu... Mezarı, 1930'lu yılların sonunda Mustafa Kemal'in talimatı ve Umûmî Müfettiş Tahsin Uzer'in emriyle yıkılıp “Atapark”a dönüştürülen İmâret Mezarlığı'ndadır.

Çedikçi Süleyman Çelebi gibi nicelerinin kabirlerinin üzerine yapılan Atapark'ta bugünkü nesiller bu durumdan habersiz yaşıyor...

c) Trabzonlu Kösec Ahmed Dede

Amasyalı Abdülkerîm, Trabzonlu Hasan Sabri, Ahıskalı Şerîf, Tikveşli Yûsuf Ziyâeddîn Efendiler'den de ders alan ve Mevlevîliğin âdâb ve erkânını meydana çıkaran Trabzonlu Kösec Ahmed Dede, *et-Tuhfetü'l-Behiyye fi't-Tarîkati'l-Mevleviyye* adlı eserin müellifidir. Ârif ve fâdıl bir zat olup Trabzonludur. 1195/1781 tarihinde Konya'da irtihâl ederek, Türbe-i Mevlânâ yanındaki kütüphâne arkasına defnedilmiştir.

Tarîkaten Nakşî ve Mevlevî'dir ve tarîkat-ı Halvetiye'yi de Şeyh Mustafa el-Bekrî hulefâsından Şeyh Muhammed Hafnâvî'den ahz eylemiştir. Ahmed Kösec; müderriş, 1004/1595-

96'te Amasya ve Maraş kadısı ve yine iki defa Amasya müftüsü, Maraş, Konya ve başka üç beldenin mollası olup, azledilmiş olarak 1046/1636-7'da vefat etmiştir.

Nakşî iken Mevlevîliği tercih eden ve Hz. Mevlânâ'nın yakınına defnedilme şerefine de nâil olan Trabzonlu Köseç Ahmed Dede'nin, Mevlevîlik tarihi içerisinde önemli bir yeri vardır.

d) Ahmed b. Mustafa Ziyâeddîn Gümüşhânevî

İsmi Ahmed b. Mustafa, künyesi Ziyâeddîn olup, "Gümüşhânevî" diye meşhûrdur. Babası Emirler sülâlesinden Mustafa Efendi'dir. 1228/1813 târihinde Gümüşhâne'nin Emirler Mahallesi'nde doğdu. 1311/1893 târihinde İstanbul'da vefât etti. Kabr-i şerifi, Süleymâniye Câmii avlusunda Kânûnî Sultan Süleymân Han Türbesi'nin kible tarafında olup ziyâret mahallidir.

Gümüşhânevî'nin halifeleri arasında Kaymakam Hacı Osman Efendi, Ankaralı Ahmed Hilmi Efendi, Tarsuslu Hocazâde Hacı Hamza Efendi, Kırımlı Müctebâ Efendi, Çırpırlı Ali Efendi, Seyh Efendi diye maruf olan Osman Niyazi Efendi de bulunmaktadır.

Bunların dışında Ziyâiyye'yi kendi beldelerinde neşreden hulefânın isimleri şunlardır:

Şam'da Yusuf en-Nâsûkî (1900), Kırım'da İsmail el-Kırımî, Erzincan'da Hasan el-Erzincânî, Mahmud el-Bosnevî, Adapazarı'nda Mustafa el-Kürdî el-Harputî (1910), Düzce'de Hasan Hulusi Efendi, Of'ta *Huccetu's-Sâlikîn* müellifi Yusuf Sevkî el-Ofî başta gelmektedir. Mısır'daki halifeleri arasında Seyh Cevda b. İbrahim ile Hâce Rahmetullah Efendi bulunmaktadır.

Gümüşhânevî'den hadis icâzeti alan öğrencileri ise, Sivas Aziziyeli Abdülkadir Efendi, Gümüşhaneli Ahmed Hulusi Efendi, İstanbullu Seyyid Ahmed Raşid Efendi, Uluborlulu Ali Kemal Efendi, Arapkırlı Hüseyin Avni (Karamehmedoglu), Azdavaylı Mahmud Celaleddin Efendi, Ezinelî Mehmed Hulusi Efendi ve Yusuf Ziyâuddin Ersal'dır.

e) Trabzonlu Hakkî Efendi

Nakşî şeyhi Trabzonlu Hakkî Efendi'nin halifesi olan ve ilminin çokluğu sebebiyle kendisine "İlmî" lâkabı verilen Abdürrezzâk İlmî Efendi (1258/1842-1325/1906) ömrü boyunca *Rûhu'l-Beyân*'ı elinden bırakmamış, birkaç defa baştan sona tedaris etmiştir.⁴⁴

f) Trabzonlu Hâfız Esad Efendi

Trabzonlu Hafız Esad Efendi, 1856'da Trabzon'da doğmuş, babasından hıfzını ikmâl ile mukaddimât-ı ulûmu tahsîl, sülus ve nesih hatları meşk eylemiştir. Tahsil için İstanbul'a gelerek Rizeli Mânizade Hoca Ferhad Efendi'nin Süleymâniye Câmii'ndeki derslerine devam ederek icâzet almıştır. Bâyezid Cmii dersiâmılgına tayin edilmiş, II. Abdülhamid ve Sultan Resşad zamanlarında "Huzur Dersleri" muhâtaplığında bulunmuştur. Gümüşhânevî'den Şâzelî tarikatı usûlü üzere icâzet, Hâlidî ve Nakşibendî hilâfeti almıştır. 1914 senesinde vefat etmiştir.

g) Haçkalı Hoca

Asıl adı Mustafa Tarhan olup "Haçkalı Hoca" diye meşhur olan ve "Kuş Mustafa", "Beyaz Hoca", "Haçkalı Baba" diye de anılan Haçkalı Hoca, Trabzon'un Of ilçesinin Dağönü/Hanlut köyünde 1864 yılında doğmuştur.

Babası Mollahasanoğulları'ndan İbrahim Efendi'dir. Onun da babası Hacı Durmuş olarak Haça'daki mezarındaki kitâbesinde yazılıdır. Fakat kayıtlarda Hacı Durmuş'un 1700-1780 yılları arasında yaşadığına dair mezar taşı yazısı vardır. Durmuş'un babası ise Buharalı Kutbuzzaman Mollahasan Efendi'dir.

Mekke'den Buhara'ya, Buhara'dan Erzurum'a oradan da Of'un Dağönü/Hanlut Köyüne İslâmî tebliğ için gelmiştir. Haçkalı Hoca'nın dedesi Hacı Durmuş'un mezarı şu anda Of'un

44 Bkz. Hüseyin Vassâf, *Sefîne-i Evliyâ*, (haz. Mehmet Akkuş-Ali Yılmaz), (İstanbul: Kitabevi Yay., 2006), c. II, s. 195, 206; Hür Mahmut Yücer, *Osmanlı Toplumunda Tasavvuf*, s. 307, 798.)

Dağönü köyünün Varhali Mahallesi'nde bulunmaktadır.

Haçkalı Hoca'nın babası İbrahim Efendi, oğlu Mustafa yani Haçkalı Hoca ile çok küçük yaşta iken fahrî imamlık yapmak üzere Of'tan ayrılıp Haçka'ya/Düzköy yerleşmişlerdir. Dağönü köyündeki evinin yeri ve satmış olduğu bir miktar arazi şu anda orada bulunan Mollahasanoğulları'nın elindedir. Haçkalı Hoca, babası gibi Haçka'da Doğanköy/Muzura merkez camiinde fahrî imam-hatiplik yapmıştır.

Bu görevi yürüttüğü sırada kendisine bir gece manevi bir hal ile “kalk” denilmesi üzerine Çorum'a gitti. Orada bulunan zamanın kutbu Çorumlu Hacı Mustafa'nın huzuruna varmak istedi. Huzuruna girmek için dergâhın etrafında bulunan yüzlerce dervişe Çorumlu mürşid-i kâmil Hacı Mustafa Efendi, “Trabzon'dan benim misafirim gelecek, o gelmeden hiçbirinizi kabul edemeyeceğim” dedi. Bununla Haçkalı Hoca'nın yanındaki itibarını göstermek istedi.

Haçkalı Hoca, huzuruna vardığında o: “Kuş Mustafa geldin mi?” diyerek ona “Kuş Mustafa” ismini vermiştir. Anlatıldığına göre Haçkalı Baba vefat ettiğinde göğsü üzerine bir kuş konmuş ve oradan hiç ayrılmayarak onunla beraber kabrine gitmiştir.

Haçkalı Hoca'nın diğer hocası Boztepe'de Evren Dede'nin ayakucunda medfun Akçaabatlı Veli Hakkı Baba'dır.

Hayatı İslâmiyet'e hizmet ile geçen ve menkıbeleri dilden dile dolaşan Haçkalı Hoca, sigaraya son derece karşı idi.

Aynı anda birçok yerde görüldüğü anlatılan Haçkalı Hoca'nın oğlu olmayıp bir kızı var idi. Kızı Akçaabatlı Abdullah Kazancıoğlu ile evli olup altı çocuğu dünyaya gelmiştir. Haskız Ana'nın mezarı Haçkalı Hoca'nın yanındadır.

On iki tarikat şeyhi olan Haçkalı Hoca 1949 senesinin Ramazan ayında Akçaabat'ın bir köyünde hastalandı. At ile şu anda yattığı makama Haçka/Düzköy yaylasına götürdüler. Ramazan ayının dördüncü günü olan cuma günü vefat etmiştir.

O yıllar türbesini de içine alan küçük bir cami inşa ettiler. Şimdi bu küçük caminin yanında çok büyükve pek güzel bir cami inşa edilmiştir.

Diğer Trabzon'lu evliyaların isimleri:

1. Tezveren Dede (1389-1461)
2. Akçaabatlı İbrahim Baba (1380-1461)
3. Maraşlı Şeyh Osman Baba (1403-1470)
4. Ahi Evran Dede (1284-1551)
5. Derviş Ali Baba (1558-1623)
6. Gülşenî Baba (1623-1701)
7. Bayburtlu Şeyh Osman Baba (1795-1866)
8. Akçaabatlı Hakkı Baba (1795-1863)
9. Trabzonlu Şeyh Osman Baba (1803-1877)
10. Serdar Hoca (1868-1953)
11. Ayşe Gülbahar Hatun (1477-1505)
12. Yomralı Küçük İbrahimzâde Hacı Mehmet (Cudi Gürsoy) (1874)
13. Malatyalı Hayri Baba (1896-1979)

2. Tibyanü Vesail’de Geçen Trabzonlu Mutasavvıflar

Tibyanu Vesail tarafımdan baştan sona taranmış, Trabzonî/Trabzonlu nisbesi taşıyan mutasavvıflar tesbit edilmeye çalışılmıştır. Harîrîzâde’nin meşhur hocası Muhammed Nûru’l-Arabî’nin şeyhi Şeyh Mustafa b. Mahmud Trabzonî hariç, aynı nisbeyi taşıyan herhangi bir mutasavvıfa rastlanmamıştır.

Trabzonlu Şeyh Mustafa b. Mahmud

Muhammed Nûru’l-Arabî der ki:

Rüyamda gördüm ki, Resulullah Kocana Medresesi’ne teşrif ettiler. Yanında bulunan Hz. Ebû Bekir ile oturdular. Resulullâh, kalem ve kağıd istedi. Kendilerine hemen getirdim. Üç satır yazdılar ve bana verdiler. Okudum ama manasını anlamadım. Resulullâh (a.s), Hz. Ebû Bekir’e onu bana anlatmasını emir buyurdular. İlk satırın “tevhîd-i ef’âl”, ikinci satırın “tevhîd-i sıfat” ve üçüncü satırın “tevhîd-i zât” olduğunu telkin etti.

Sonra Nûru’l-Arabî, 1255 senesinde Üsküb’e gitti ve oraya yerleşti. Nakşibendiyye Tarikatı’nı o sırada âsitanede misafir olarak bulunan Şeyh Abdlhâlık el-Kazğânî’den aldı. Dört yıl sonra 1259/1843 yılında ikici defa hacca gitti. Tarikatı Mekke’de, şeyhi Şeyh Abdlhâlık el-Kazğânî’nin halifesi olan Şeyh Mustafa b. Mahmud et-Trabzonî’den tamamladı. Kendisinden teslik ve irşad icâzetleri aldı.⁴⁵ Burada Nûru’l-Arabî’nin de içinde yer aldığı III. dönem Melâmî – Müceddidiye-i Nakşibendiye silsilesini de vermek istiyorum.

1. Efendimiz Hz Muhammed (s.a.v.)
2. Sıddık-ı Ekber Hazret-i Ebû Bekir (r.a.)
3. Selmân-ı Fârisî (r.a.)
4. Kâsım bin Muhammed (r.a.)
5. Ca’fer-i Sâdık (r.a.)
6. Bâyezid Bistâmî (k.s.)
7. Ebû’l Hasan Harakânî (k.s.)
8. Ebû Ali Fermadî (k.s.)
9. Yûsuf Hâmedânî (k.s.)
10. Abdlhâlık Gucdüvânî (k.s.)
11. Ârif Rivgeri (k.s.)
12. Muhammed Fagnevî (k.s.)
13. Ali Râmitenî (k.s.)
14. Muhammed Baba Semmâsî (k.s.)
15. Emir Külâl (k.s.)
16. Şâh-ı Nakşibend M. Bahâüddin Buhârî (k.s.)
17. Alâüddin Attâr (k.s.)
18. Ya’kub Çerhî (k.s.)
19. Ubeydullah Ahrâr (k.s.)
20. Kadı Muhammed Zâhid (k.s.)

⁴⁵ *Tibyan*, 7, s. 55; III, 216b

21. Derviş Muhammed Semerkandî (k.s.)
22. Hâcegî Muhammed İmkenegî (k.s.)
23. Muhammed Bâkîbillâh (k.s.)
24. İmam Rabbânî Ahmed Fârukî (k.s.)
25. Habîbullâh Buhârî (k.s.)
26. Ahmed el-Mekkî (k.s.)
27. Hâce Hudaklî (k.s.)
28. Şeyh Molla Muhammed Âbid (k.s.)
29. Şeyh Molla İdris (k.s.)
30. Şeyh Muhammed Niyâzî Kılıî (k.s.)
31. Şeyh Abdulhâlik Kazgânî (k.s.)
32. Şeyh Mustafa bin Mahmud Trabzonî (k.s.)
33. Seyyid Muhammed Nûru'l-Arabî (k.s.) (Sahib-i Tarikat)
34. Erzurumlu Seyyid Hüseyin-i Rûhî (k.s.)
35. Seyyid İsmail Sırrı Efendi (k.s.) (Hasan-ı Basri/Erzurum)
36. Seyyid Eşref (k.s.) (Tuzcu köyü /Erzurum)
37. Seyyid Molla Rauf Efendi (k.s.) (/Erzurum)
38. Seyyid Şahâbeddin

Bibliyografya

- Ahmed Ziyâüddîn Gümüşhânevî , *Râmûzü 'l-Ehâdis*, (Müt. Abdülaziz Bekkîne), c. 1.
- Ahmed Ziyâüddin Gümüşhanevi Sempozyum Bildirileri* , (Haz. Necdet Yılmaz), (İstanbul: 1992).
- Atatürk Kitaplığı, Osman Ergin Yazmaları Alfabetik Katalogu* (haz. Nail Bayraktar), (İstanbul: 1993-2001).
- Attar, Feridüddin, *Tezkiretü 'l-Evliyâ*, (Haz. M.Z.K.), (İstanbul: 1983).
- Bursalı Mehmed Tâhir, *Menâkıb-ı Şeyh Hâce Muhammed Nûrû 'l-Arabî ve Beyân-ı Melâmet ve Ahvâl-i Melâmiyye* (Külliyât içinde), (İSAM Ktp., nr. 82588).
- , *Osmanlı Müellifleri*, (İstanbul:1333).
- Büyük İslam ve Tasavvuf Önderleri Ansiklopedisi*, (İstanbul: Vefa Yayıncılık, 1993).
- Çiçek, Yakup, *Harîrîzâde Muhammed Kemaleddin Efendi*, MÜİFD, (1995), s. 7-10.
- Çiçek, Yakup, *Harîrîzâde Muhammed Kemâleddin Hayatı-Eserleri ve Tibyânu Vesâili 'l-Hakaik fi Beyâni Selâsili 't-Tarâik, Muhtevâsı-Kaynakları*, (Doktora Tezi), (İstanbul: 1982).
- Çiçek, Yakup, *İhlâs Suresi Tefsiri, Harîrîzâde Muhammed Kemaleddin, el-Mevridü 'l-Hass bi 'l-Havâss fi Tefsiri Süreti 'l-İhlâs*, (İstanbul, 1996).
- Dölen, Hasan Sabri, *Yedi Durak Risalesi*, (İstanbul: 1968).
- Ergin, Osman Nuri, *Balikesirli Abdülaziz Mecdi Tolun: Hayatı ve Şahsiyeti*, (İstanbul: 1942).
- Ergin, Osman Nuri, *Muallim M. Cevdet'in Hayatı, Eserleri ve Kütüphanesi*, (İstanbul: 1937).
- Gölpınarlı Abdülbâki, *Melâmîlik ve Melâmiler*, (İstanbul: 1931).
- Gündüz, İrfan , *Ahmed Ziyâüddin Gümüşhanevi* , (İstanbul: 1984).
- Harîrîzâde Muhammed Kemaleddin, *Tibyânu Vesâili 'l-Hakâik fi Beyâni Selâsili 't-Tarâik*, (Süleymâniye Ktp., İbrahim Efendi, nu. 430-432).
- Hüseyin Vassaf, *Sefînetü 'l-Evliyâ* , c. 2, s. 185, (Süleymâniye Ktp., Yazma Bağışlar 2306).
- İnan, Yusuf Ziya, *20. Asırda Bir Vahdet-i Vücûd Öğretisi: Melâmet ve Tarikatlar*, (İstanbul: 2000).

Yakup Çiçek

- İsfehânî Ebû Nuaym Ahmed İbn Abdillâh el-İsfehânî (v.430/1038), *Hilyetu'l-Evliyâ*, (Mısır: 1933).
- Kara, İsmail, "Gümüshânevi Halifelerinden Şeyh Osman Niyazi Efendi", *Büyük İslam ve Tasavvuf Önderleri Ansiklopedisi*, (İstanbul: 1993), s. 315-325
- Karatay, Fehmi Edhem, *Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi Arapça Yazmalar Katoloğu*, (İstanbul: 1966).
- Kerimof, Fatih, *İstanbul Mektupları*, (Orenburg: 1913).
- Kumanhoğlu, Hasan Fehmi, *Hiz. Pir Seyyid Muhammed Nûr el-Melâmî el-Arabî*, (İzmir: 2001).
- el-Kuşeyrî, Abdülkerim İbn Hevâzin, *er-Risâletü'l-Kuşeyriyye*, (Mısır: 1957).
- Mevlânâ Müzesi Abdülbâkî Gölpınarlı Kütüphanesi Yazma Kitaplar Katalogu*, (Ankara: 2003).
- Muhammed Nûrî'l-Arabî, *Menbau'n-Nûr fi Rû'yeti'r-Resûl*, (İstanbul Belediyesi Atatürk Kitaplığı, Osman Ergin, nr. 1548).
-----, *er-Risâletü'l-İsmâliyye ve'l-Atıyyelü'd-Dürriye* (Külliyât içinde), (İSAM Ktp., nr. 82588).
- eş-Şâzelî, Nüreddin Ebû'l-Hasan Ali b. Abdullâh b. Abdulmecîd el-Magribî, *Hizbu'l-Bahr*. (*Keşfü'z-Zunûn*, Z., I., 661).
- Şapolyo, Enver Behnan, *Mezhepler ve Tarikatlar Tarihi*, (İstanbul: 1964).
- Tahrâli, Mustafa, *Ahmed al-Rifa'i, sa vie, son oeuvre et sa Tariqe*, (Paris: 1973).
- Vassâf, Osmanzâde Hüseyin, *Sefinetü'l-Evliya*, (Süleymâniye Ktp., Yazma Bağışlar Bölümü, 235-239).
- Vicdânî, Sâdık, *Tomar-ı Turuk-ı Aliyye*, (İstanbul: 1338).

TREBIZOND AND ITS WORLD THROUGH MANUSCRIPTS

Glenn PEERS *

The Empire of Trebizond is now an historical ghost, its culture largely effaced in its former territories and recoverable only through fragments. Its books comprise some of its most compelling elements, though those books are rare and (despite their substantial materiality) phantom-like too. Given such limitations, this short essay engages some aspects of manuscript culture, as a handful of extant books reveal, and it attempts a sketch of a multi-lingual world in which faith, art, ideologies deeply effected book production and in ways unique to the Middle Ages, east and west.

The Empire was one of the great 'pocket empires' of the late medieval world, formed by a splinter group of the eleventh-/twelfth-century ruling family, the Komnenoi, of Constantinople. The Empire was founded, almost accidentally, by two brothers, grandsons of the last Komnenian empire of Byzantium, Andronikos I (r. 1183-85). The brothers, David and Alexios, had been wards of the famous Georgian queen, Tamar (r. 1184-1210), and before the Latin conquest of Constantinople, the young men set out, on a military adventure it would seem, along the south coast of the Black Sea for the Byzantine capital. En route, the city was taken by Latin adventurers, and Alexios stopped at Trebizond on the southeastern coast of the Black Sea, where he made claims to rulership by virtue of his Komnenian blood (r. 1204-14). David pressed on, took Herakleia on the southwestern coast of the Black Sea and declared himself ruler of Paphlagonia; David was defeated by Theodore Laskaris, emperor of Nicaea (r. 1204-22), in 1211 or 1212, and was sent to Mount Athos to end his days as a monk there. The relative inaccessibility of the Trapezuntine empire, with boundaries provided by the Sea and the Pontic Alps, and with its well-fortified capital, ensured its survival for two and a half centuries. Canny allegiances through trade with Venice and Genoa, and through marriage with regional Caucasian and Muslim powers also maintained an equilibrium for Trebizond's interests. The empire endured from 1204 until 1461, eight years after the fall of the great city itself.

The character of the empire's culture was largely determined by two elements: the ruling dynasty's relationship to Constantinople, which led to cultural forms strongly associated with the glories of that former world capital, and the empire's geographical relationship to the Christian kingdoms of the Caucasus, in Georgia and Armenia, and to the south and southeast, Muslim Turkmen and the Persian empire. Indeed, the political character of the empire of Trebizond was very much in keeping with other groups in eastern Anatolia. Less a Byzantine kingdom, despite outward forms, than a Christian kingdom beholden to stron-

* Univ. Texas at Austin

ger regional forces that were Muslim, the Trapezuntine empire has been called a “Greek emirate.” Moreover, a “mainstream” Byzantine culture no longer existed by the fourteenth century, only various tributaries that ran off from that original source, and Trebizond’s culture was a particular tributary that admitted Byzantine water, to be sure, but also sources from the Caucasus, Anatolia and Persia.

One book reveals the particular ‘conceptual landscape’ of mid-fourteenth-century Trebizond: an almanac dated to 1336 (Munich, Bayerische Staatsbibliothek, gr. 525, 155v-171v). This short book provided useful information for all strata of Trapezuntine society, from the working merchant to the emperor himself, using computational tables with the positions of the sun, moon and planets in the course of year 12 March 1336-12 March 1337. The work is anonymous but it shows astrological activities taking place in the empire at that time, and the patron must have been some elite figure who could take advantage of all the information in it. It contains not only Greek systems of calendar reckoning, but also Islamic, even if the writer was not entirely familiar with that system. It reveals an openness to Persian learning generally, all the while dealing with the major Christian feasts for the year and wishing the emperor of Trebizond well. And yet a topographical bias is evident, for the interest in western areas and command of locations in that direction were weak, while information about areas to the south and east is generally reliable. Indirectly, the almanac reveals an alternation of an axis, of a ‘conceptual landscape,’ from east-west to north-south. The axis is in some way still takes into account Constantinople, but the reality of the Trapezuntine situation was that trade routes and intellectual contacts were more strongly expressed from the mid-fourteenth century towards Turkish and Persian centers than ‘Byzantine’ to the west.

A very unusual survival also demonstrates the multi-faceted lives of manuscripts in this milieu: an amulet roll now divided between the Regenstein Library of the University of Chicago (cod. 125) and the Pierpont Morgan Library in New York City (M 499). The point at which the roll was divided is not clear, but it happened before the separate acquisitions by those libraries. The roll was divided apparently before it passed into these libraries, and as each fragment shows damage at their ends, the division occurred in the nineteenth century or before.

The features of this composite object are really very striking: the roll, when the two extant sections are added together, reaches a length of 5.11 m and a width of 9.3 cm. The texts are oriented on the vertical axis of the roll, and comprise a remarkable constellation of devotional and apotropaic elements. On the obverse, texts in Greek include, in order from top to bottom and starting with the Chicago piece, the initial passages from the Gospels of Mark (1:1-8), Luke (1:1-7) and John (1:1-17), with Matthew 6:9-13 following, then the Nicene Creed, Psalm 68, and on the New York fragment, Psalms 35 and 91, the Epistle of Abgar legend, and short, poetic invocations to eleven saints. All but one of these last texts were taken from the eleventh-century collection of Christopher of Mytilene (ca. 1000-d. after 1050 or 1068). The one original verse is in honour of the patron saint of Trebizond, St. Evgenios, and his martyred companions. The reverse of the roll is overt in functioning as amulet than the obverse, as it contains, beginning with a cross at the head of the roll as it survives, a series of prayers, supplications and spells in Arabic, which were written for a Christian, Sulayman ibn S_r_, by what appear to be several hands, in 1383 or 1694 according to the Alexandrian reckoning. It ends with an identification of one of the scribes,

... finished at the end of
 the month Haziran of the year one thousand
 six hundred and ninety four
 of Alexander son of Philip
 The scribe was the monk
 priest al-Bashūnī.

The Arabic reverse provides the *terminus ante quem* for the creation of the manuscript, since it was evidently written in a separate campaign. The obverse was not likely produced in an elite Trapezuntine milieu in the third quarter of the fourteenth century.

The roll possesses 28 illustrations, if one counts the cross at the head of the reverse. And excluding that final example, the illustrations are of a high quality in terms of style, and, while they survive in remarkably good condition given the format, flaking of the pigment reveals that each pictorial ground was entirely painted with gold before the pigments were added overtop. Not all of the figures are identifiable now, as damage is particularly heavy at the bottom of the roll, and not all of the marginal inscriptions nominating the saints are legible any longer.

This set of features indicates the extraordinary quality of the object: a bilingual scroll of striking dimensions, very fine illustrations, a date for ownership that places it outside of the Byzantine empire but within its cultural orbit. Indeed, as far as I know, it is a unique survival, as we have no mention of the existence of a roll with Greek and Arabic in the Middle Ages that is not liturgical, diplomatic or legal in character. Before the sixteenth century, no precise parallel to the Chicago-New York roll is extant.

Such manuscripts demonstrate through their contents, verbal and visual, the reach of book learning, as well as manuscript culture and its social functions. The particular medium of manuscripts also contains different elements from other extant, material remains of Trapezuntine history. On the one hand, at times it shows intimate, personal, local concerns and aims, but on the other, it also reveals a wide cosmopolitan world filled with diversity of language, faith—one might say, with manifold versions of that world. So, the almanac demonstrates its own universe, and its expanse between its covers is great. The roll wandered from Trebizond to an Arabic-speaking Christian milieu, and then from the end of the fourteenth century on mysterious journeys that ended in the US. But it shows in its contents a deep investment in Christian history, scriptural and apocalyptic, that have great resonance for devotion, protection, and the necessity of representation (as the Mandyion explicitly self-demonstrates).

Formal qualities of illuminations in these manuscripts can also be (admittedly imprecise) measures of movements of objects, both illustrated books and other media. The manuscript of the *Romance of Alexander the Great*, now in Venice (Hellenic Institute, codex gr. 5), represents the challenges of trying to assign provenance using stylistic comparisons, since style and form have proven to be difficult tools for localizing manuscripts in this period. The *Romance* manifests strong Palaiologan tendencies, as well as Frankish and Islamic, and Syria or Palestine, with Crete and Cyprus are possibilities. However, more recent scholarship has established a provenance in the kingdom of Trebizond during the reign of emperor Alexius III Komnenos (r. 1349-90). Not only has the provenance of the manuscript proven to be challenging, but the manuscript itself also betrays extraordinary range in its cultural references. The presence of Georgian script in the manuscript indicates a strong probability that the art-

ists were originally Georgian; the Greek paleography is high quality; and the later addition of Turkish rubrics, probably after 1461 when Trebizond fell to the Ottomans, provides one further cultural and linguistic overlay.

Hellenic identity was an important aspect of Trapezuntine self-fashioning in the midst of this diverse region. For example, a *typikon*, or monastic charter for a foundation dedicated to St. Evgenios, was written in 1346 by John Argyros (Mt. Athos, Vatopedi Monastery, MS 1199). The *typikon* contains a number of illustrations, including one of Evgenios himself alongside the monastery's patron, and a set of illustrations depicting the months and labors of the year. Each of these illustrations pair a sign representing the month and an activity related to it. While the portrait of the patron saint, and another folio with Sts. Sabas and John of Damascus, have some of the frontal, hierarchical style so often associated with sacred figure, the months partake of a different formal register. These latter enter a classicizing tradition that goes back to antiquity. The two types of illustrations, then, reveal possibilities available to artist working on monastic commissions, possibilities that refer to the long Hellenic traditions of Trapezuntine Christianity.

Close in date to these manuscripts is a *chrysobull* issued by Alexios III in September 1374 and is now in the Dionysiou Monastery on Mount Athos. The *chrysobull*, a document of imperial donation, is a roll on paper with dimensions of 298 x 38 cm. In the document, the emperor promised a sum to the monk Dionysios of Athos, with which to pay for construction of a monastery, named the Monastery of the Grand Komnenoi. On the upper part of the roll, Alexius is depicted with his wife Theodora. Stylistically, again, the figures reveal little overt connection to the handling of figures in the other manuscripts discussed so far. They are flat, shaped strongly by outline, show no particular modeling of face or body, and the colors are likewise bright and unmodulated. The presentation is undeniably grand, impressive, as befitting an imperial document, but at the same time, its frontality and stasis are distinct from both the narrative and iconic forms utilized in other examples.

These manuscripts show a range of stylistic traits, format, and of audiences, and they point to a diverse cultural context. A Muslim-Christian context was an essential element of social and religious practice in the empire of Trebizond. Trebizond relied more on Tabriz for its cultural and commercial livelihood, than it did Constantinople. After all, it was a small, Greek emirate in the middle of a largely Muslim region. While Trapezuntine manuscripts reveal their Christian pedigree, they also act out contacts with the world of Anatolia, the Caucasus and the Middle East. The horoscope of 1336 showed the worldview of Trebizond in its essentially Christian Hellenic content that was formed through contact with a larger world of Arabic and Persian intellectual worlds. It represented an "orientalisation of daily interests," as Rustan Shukurov has written. Another example of such contact is the career of the Greek intellectual Gregory Chioniades (between 1240-50-ca. 1320). In a text written before 1347, the by-then famous Chioniades was said to have been an avid mathematician and scientist, who went from his home in Constantinople to Persia with the help of the Komnenian emperor at Trebizond. He studied then in Persia, but eventually returned to Trebizond with astronomical manuscripts, which he translated into Greek. Clearly, such linguistic and intellectual exchanges in the fourteenth century, aided by commercial and political considerations as well, must have been a regular feature of Trapezuntine life, indeed a necessary one for such a small kingdom.

Not only did Chioniades travel to Tabriz and back, master technical language and translate from Arabic and Persian into Greek, he was also a bishop (Tabriz) and his work was also interested in Christianity. For reasons of his lengthy stay in the Muslim world, he was

asked to make a public “proclamation of faith,” the text of which survives. In it, he re-stated essential articles of orthodox Christianity in opposition to beliefs of Persians, Chaldaeans and Arabs. Ishmaelites (i.e. Muslims) and Jews were also singled out, and beyond largely generic professions of Christian belief, like the holiness of the seven councils, the text of Chioniades was very much involved in clearing ground between Christianity and its competitors in religion and history.

Such caution was surely merited in Trebizond during the Komnenian era, because devotional exchanges amongst Christians and Muslims appear to have been a common feature of life. Anthony Bryer has argued that a fresco at Palapantos from 1265 or 1268 represented Athanasius the Demoncrusher, metropolitan of Trebizond (867-86) as the church father Athanasius the Great (ca. 293-373). He claims the reason was the healing from possession of a wife of an emir of Siva, who came during the reign of Manuel I (r. 1238-63) to the Trapezuntine shrine of Athanasius to seek respite from demons. Evidently in such border areas, on the shifting frontiers of southern Trebizond, such interactions were surely a natural outcome of communities coexisting in many social ways.

Christians and Muslims of Anatolia shared many venerable sanctuaries and figures, including what might appear to be an exclusive Christian devotion to the Mandylion as wonder-working relic. The roll discussed above has the longest cycle dedicated to the legend, and it shows the significance of this legend concerning Jesus’s self-representation (in word, too, through his letter to King Abgar) for Christians in the Chalcedonian tradition. One legend related that the Mandylion had created a new miracle-producing spring, where it had touched the ground on the way to Edessa. Muslims *and* Christians believed that the water cured certain skin diseases and that, if mixed with a little clay, it killed destructive insects when sprinkled over infested fields of wheat and barley. This spot may be either Kerasa, the place the Abgar legend stated the king and his house were baptized, or the place where the healing of the paralytic occurred, some six miles from Edessa. In any case, the sites connected with the Mandylion’s arrival and time in the city must have maintained some traces of the sacred for Greek-speaking Christians in Trebizond, and Melkites and Muslims as well.

These manuscripts belong to that world of mingling and suspicion, of knowledge of each other and faith in one’s own. Chioniades represented each direction the manuscripts travelled, in ways that take into account the larger world and defines itself against it. The images and texts in these manuscripts were statements of personal and communal beliefs, and in a world like fourteenth-century Anatolia and the Middle East. They were able to assert an Hellenic identity, a past with glories not only Christian but also pagan, and they acted out a self-defining culture and heritage in these fragmentary and scattered remnants that make Trebizond a little less ghost-like for us today.

Özet

Trabzon ve El Yazmalarıyla Onun Kültürel Dünyası

Kültürünün etkisiyle eski yerleşim birimlerine ait kalıntıların büyük ölçüde yok olmaya yüz tuttuğu Trabzon İmparatorluğu şu an için tarihi bir hayalet hükmündedir. Döneme ait kitaplar sayıca çok az ve ulaşılması zor kaynaklar (materyal açısında tatmin edici olmalarına rağmen) olsa da bu kitaplar Trabzon’a dair en önemli unsurları içermektedir. Bu çalışma günümüze ulaşan az sayıda birkaç kitap üzerinden el yazması kültürünün bazı yönlerine ışık tutmakla birlikte Ortaçağ’da doğuya ve batıya özgü inançların, sanatın ve ideolojilerin kitap yazımını derinden etkilediği çok dilli bir dünyanın taslağını çıkarmaya çalışır.

Trabzon İmparatorluğu'nun sahip olduğu kültür iki temel unsur tarafından belirlenir. İlk olarak yönetici hanedanın Konstantiniyye ile olan ilişkisinden söz edilebilir. Bu ilişki kültürel formların güçlü bir şekilde eski dünya merkezinin zaferleriyle bağlantılandırılmasına yol açar. İmparatorluğun kültürüne etki eden ikinci temel unsur ise coğrafi açıdan Gürcistan ve Ermenistan'daki Kafkasya Hıristiyan kraliyetleri ile güney ve güneydoğudaki Müslüman Türkmenler ve Pers İmparatorluğu'na yakın bir konumda olmasıdır.

1336 senesine ait bir yıllığı da içeren bir kitap 14. yüzyıl ortalarında Trabzon'un kendine has kavramsal düzlemini ortaya koymaktadır (Munich, Bayerische Staatsbibliothek, gr.525, 115v-171v). Anonim bir eser olmakla birlikte bu kitap, o dönem İmparatorluk bünyesinde gerçekleştirilen astrolojik çalışmaları içermektedir. Eserin ortaya çıkmasını destekleyen kesimin, aynı zamanda kitabın içeriğindeki bilgilerden istifade etme ihtimali olan dönemin ayrıcalıklı, elit insanlarını içeriyor olması kuvvetle muhtemeldir. Kitap sadece Yunan takvim sistemi hesaplamalarını değil, her ne kadar yazar konuya tam anlamıyla hâkim olmasa da İslami takvim sistemlerini de içermektedir. Yer yer farsça kelimelerin de göze çarptığı kitap, her yıl yapılan ve Trabzon İmparatoru'na şans getirdiğine inanılan, dönemin Hıristiyan yorluları hakkında bilgi verir.

Bu nadir eser aynı zamanda dönemin el yazmalarının çok yönlü dünyasını ortaya koymaktadır. Bunlardan biri olan katlı halde bulunan bir muska şu anda iki parça halinde, bir kısmı Chicago Üniversitesi'nin Regenstein kütüphanesinde diğer kısmı New York Üniversitesi'nin Pierpont Morgan kütüphanesinde bulunmaktadır. İki parça halindeki bu eserin özellikleri gerçekten ilgi çekicidir. İki mevcut parça birbiri üzerine eklendiğinde uzunluğu 5.11 metreyi eni de 5.3cm'yi bulmaktadır. Yazılar katlanmış kâğıt üzerine dikey bir şekilde yazılmış olup dikkate değer bir takım ibadete özgü ve kötülöklere karşı koruyucu olduğuna inanılan unsurları içermektedir. Dışarıdan bakıldığında muskanın iç yüzünden ziyade ortada olan kısmı dış kısmıdır. Burada ise üst tarafta bir haç işareti, onun altında bir çok dua daha aşağıda da 1383'de Süleyman ibn S_r adında bir Hıristiyan için yazılmış Arapça dualar yer almaktadır.

Bu elyazmalarındaki süslemelerin şekilsel kalitesi (kuşkusuz bir şekilde özensiz), resimli kitaplardaki ve diğer yazınsal alanlardaki eserler için bir ölçü olarak görülebilir. Şu anda Venedik'te (Hellenic Institute, codex gr.5) bulunan Büyük İskender Destanı'na ait elyazması, kültürel olarak oldukça zengin olan o bölgenin merkezinde bulunan Trabzon'un kendini şekillendirmesinde Helenik kimliğin önemini ortaya koyar. 1346 yılında John Argyros tarafından, St. Evgenios'a ithaf edilen bir vakıf bünyesinde tutulmuş bazı belgeleri de içeren bir Tipikon (Doğu Ortodoks Kilisesi'nde çeşitli kutsal gün ve ayınların günlerinin yazıldığı bir tür yıllık) yazılmıştır. Bu Tipikon içerisinde bir çok illüstrasyon bulunmaktadır. Bunlardan bir tanesinde St. Evgenios'un manastır hamisiyle birlikte görünmekteyken, diğer bir dizi illüstrasyonda da yıl içerisindeki aylar ve işçilerin durumu resmedilmektedir. Bu illüstrasyonların her biri bir ayı ve o ay ile ilişkili aktiviteleri temsil eden sembolleri içermektedir.

Bu el yazmaları bilginin hüküm sürdüğü, insanların kendine özgü inançlarıyla bir arada yaşayabildiği, belli belirsiz bu karmaşık dünyanın bir ürünüdür. Chionides el yazmalarının ulaştığı her yönü, dönemin kültürel zenginliği ve bu zenginlik içerisinde kendini yeniden üretmesini de göz önünde bulundurarak tasvir etmektedir. Bu el yazmalarındaki imge ve metinler 14. yüzyıl Anadolu ve Orta Doğu kültürüne ait toplumsal ve kişisel inançların birer tezahürü hükmündedir. Bunlar sadece Helenik kimliği ortaya koymakla kalmaz aynı zamanda Hıristiyan ve pagan zaferlerin geçmişini de içerir ve bunun yanı sıra parça parça ve dağınık bir halde olsalar da bu kalıntılar, Trabzon'un sahip olduğu kültürel mirası ortaya çıkararak onun karanlık geçmişine dair izleri bugün bizler için gün yüzüne çıkarmaktadırlar.